

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
SANAYİLEŞME SÜRECİNDE ÖZEL SEKTÖRÜN DURUMU
(1880-1939)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet FIRAT

MAYIS-2019
GÜMÜŞHANE

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
SANAYİLEŞME SÜRECİNDE ÖZEL SEKTÖRÜN DURUMU
(1880-1939)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet FIRAT

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ

MAYIS-2019
GÜMÜŞHANE

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ danışmanlığında, yüksek lisans öğrencisi Ahmet FIRAT tarafından hazırlanan “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sanayileşme Sürecinde Özel Sektörün Durumu” isimli bu çalışma, . . / . . / tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

imza

(Başkan)

imza

(Danışman)

imza

(Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

. . / . . /

imza

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sanayileşme Sürecinde Özel Sektörün Durumu” isimli bu çalışmanın, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve alıntı yaptığım tüm çalışmaların kaynakçada yer aldığını taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐	Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
☐	Tezim sadece Gümüşhane Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
☐	Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../.....

imza

Ahmet FIRAT

ÖNSÖZ

Bu çalışma, II. Abdülhamid-II. Dünya Savaşı (1876-1939) arası dönemin sanayileşme tecrübesini temel alarak dönemin iktisadi ve sanayi yapısını vererek özel sektör sanayiinin gelişimini ve izlerini takip etmek amacıyla ortaya konulmuştur. Tezin konusunu Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sanayileşme Sürecinde Özel Sektörün Durumu oluşturmaktadır. Bu çalışma, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Başkanlığı bünyesinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde II. Abdülhamid'in tahtta olduğu 1880-1907 dönemine ilişkin bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda olduğu 1908-1922 dönemine dair veriler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde 1923-1928 dönemindeki çalışma konusu gelişmeler belirtilmiştir. Son bölümde ise devletçilik politikalarının ön planda olduğu 1929-1939 dönemi söz konusu edilmiştir. İlk iki bölümde Osmanlı dönemi sanayileşme hamleleri, son iki bölümde ise Cumhuriyet döneminde sanayileşme alanındaki gelişmeler incelenmiştir.

Çalışmalarında, bilgi ve tecübeleriyle beni aydınlatan ve yönlendiren tez danışmanım Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, değerli eleştirel katkılarını sunan Dr. Öğr. Üyesi Ayşenur KARADEMİR'e ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DİNÇASLAN'a, yine çalışmalarım esnasında seçimlerimi yargılamadan bana destek olan sevgili aileme ve çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Gümüşhane – 2019

Ahmet Fırat

ÖZET

[FIRAT, Ahmet]. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sanayileşme Sürecinde Özel Sektörün Durumu (1880-1939), Yüksek Lisans, 2019, (134)

15. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti, Lehistan Krallığı ile birlikte Baltık Denizi'ne kadar uzanarak Dünya genelinde hâkimiyet kurmuştur. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti'nde önemli toprak kayıpları meydana gelerek 18. yüzyıldan itibaren İmparatorluk Avrupa ülkelerine nisbeten gerileme sürecine girmiştir. Bu gelişmeler büyük ölçüde Sanayi Devrimi'ne bağlıdır ve Osmanlı Devleti Avrupa ile rekabet edebilecek bir sanayileşme gerçekleştirememiştir. Ancak, Osmanlı Devleti sanayi toplumu haline gelmemiş olsa dahi, devletin klasik çağlarından beri, geleneksel teknolojilerle özellikle silah, askeri gereç ve giyim eşyaları üretilen tesisleri vardır. Devlet tarafından özel teşebbüs, imtiyazlar aracılığı ile yatırımlara yönlendirilmiştir. Kurulan sanayi teşebbüslerinin birçoğu Cumhuriyet Dönemi'ne devredilerek devlet öncülüğünde yatırımlara girişilmiştir. Sermaye birikimi, kalifiye eleman ve hammaddenin yetersizliği, devlet ve özel girişim fabrikalarının başarı düzeyini düşürmüş olsa da, önemli sanayi kuruluşları ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayileşmenin, özel girişimciliğin ve yabancı sermayenin durumu ile imtiyaz sisteminin işleyişi Osmanlı arşiv belgelerindeki örnekleriyle birlikte anlatılmıştır. Bu kapsamda neler yapıldığı, dönemler halinde özel teşebbüsün ne durumda olduğu, nasıl bir gelişme gösterdiği ve hangi aşamalardan geçtiği incelenmiştir. II. Abdülhamid-II. Dünya Savaşı (1876-1939) arası dönemde verilen imtiyazlar, sağlanan teşvikler ve uygulamaya konulan sanayi planlarına rağmen sanayileşme ve kalkınma hamleleri yoluyla arzu edilen milli bir burjuvazinin oluşturulamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti'nde Sanayileşme, Özel Sektör, Devletçilik, İmtiyaz.

ABSTRACT

[FIRAT, Ahmet]. The Case Study Of The Private Sector In The Process Of Industrialization From Ottoman Empire To Era Republican (1880-1939), Master's Thesis, 2019, (134)

From the middle of the 15. century to the end of the 17. century, the Ottoman Empire, with the Kingdom of Lehistan, reached the Baltic Sea and dominated the world. 1768-1774 With the Küçük Kaynarca Treaty, which ended the Ottoman-Russian War, important land losses occurred in the Ottoman Empire and since 18. century, the Ottoman entered into a process of decline in European countries. These developments are largely dependent on the Industrial Revolution and the Ottoman Empire has not been able to achieve industrialization that can compete with Europe. However, even though the Ottoman had not become an industrial society, it had facilities that produced traditional technology, especially weapons, military equipment and clothing since the classical times of the state. The private enterprise by the state has been directed to investments through privilege. Many of the established industrial enterprises were transferred to the Era Republican and state-led investments were made. Although the accumulation of capital, qualified staff and raw materials have reduced the level of success of state and private enterprises, significant industrial enterprises have emerged.

In this study, the situation of industrialization, private entrepreneurship and foreign capital from the Ottoman Empire to the Era Republican and the operation of the privilege system were explained together with the examples in the Ottoman archives. In this context, what has been done, what is the situation of private enterprise in periods, how it has developed and which stages it has been examined. II. Abdülhamid-II. In the period between World War I (1876-1939), it was concluded that the desired national bourgeoisie could not be created through industrialization and development moves despite the privileges, the incentives provided and the industrial plans implemented.

Keywords: Ottoman Empire Industrialization, Private Sector, Statism, Privilege.

İÇİNDEKİLER

DIŞ KAPAK	
İÇ KAPAK	
KABUL VE ONAY	II
BİLDİRİM	III
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
TABLolar LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1880-1907 DÖNEMİ	4
1.1. Osmanlı İktisat Zihniyeti	4
1.2. Avrupa İle Yapılan Dış Ticaret Antlaşmaları.....	7
1.3. Osmanlı Devleti'nin 1880-1907 Dönemindeki Genel İktisadi Yapısı	10
1.3.1. Toplumsal Yapı.....	11
1.3.2. Tarımın Yapısı	11
1.3.3. Sanayi Politikası.....	12
1.3.4. Dış Ticaret	12
1.3.5. Finansal Yapı	13
1.3.6. İktisadi Politika	13
1.3.7. Dış Borçlar	14
1.4. Mevcut Kamu Sanayi Tesisleri	15
1.5. Özel Yatırımların Yapısı	18
1.6. Özel Sektörün Desteklenmesi Açısından İmtiyaz Sistemi	21
1.6.1. Salih Münir Bey	24
1.6.2. Serkurenay-ı Hazret-i Şehriyari Osman Bey.....	25
1.6.3. Şem'azade Ahmet Refik Bey	27

1.6.4. Yusuf Ziyaeddin Bey	28
1.7. Sanayileşmenin Karşılaştığı Sorunlar (1880-1907)	31
1.7.1. Sosyolojik Nedenler	32
1.7.2. Mali ve Siyasi Nedenler	32
1.7.3. İktisadi Nedenler	33

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1908-1922 DÖNEMİ	36
2.1. İkinci Meşrutiyet Zihniyeti	36
2.2. İttihat Ve Terakki'nin İktisat Politikası İle İlgili Çözüm Önerileri	39
2.3. Teşvik-İ Sanayi Kanunu	43
2.4. Gümrük Politikası	45
2.5. Sanayi Sayımları	47
2.5.1. Gıda Sanayi	52
2.5.2. Toprak Sanayi	53
2.5.3. Deri Sanayi	54
2.5.4. Ağaç Sanayi	55
2.5.5. Dokuma Sanayi	55
2.5.6. Kırtasiye Sanayi	55
2.5.7. Kimya Sanayi	56
2.5.8. Madeni Eşya Sanayi	57
2.6. Birinci Dünya Savaşı Ve Ekonomik Etkileri	58
2.7. Dönemde (1908-1922) Kurulan Şirketler	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1923-1928 DÖNEMİ	63
3.1. İzmir İktisat Kongresi	63
3.2. Lozan Barış Antlaşması'nın İktisadi Şartları	66
3.3. Oluşturulan Devlet Tekelleri	67
3.3.1. Mali Tekeller	68

3.3.2. Yasal –İdari Tekeller.....	68
3.3.3. Dış Ticaret Tekelleri.....	69
3.4. İş Bankası.....	69
3.5. Teşvik-i Sanayi Kanunu.....	71
3.6. Özel Sektörün Durumu.....	74
3.6.1. Chester Demiryolu Projesi.....	79
3.6.2. Uşak Şeker Fabrikası.....	81
3.6.3. Yabancı Sermaye.....	82
3.7. Sanayi Sektörünün Sorunları.....	84

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1929-1939 DÖNEMİ.....	89
4.1. 1929 Dünya Ekonomik Krizi.....	89
4.2. 1929 Krizinin Türkiye'ye Etkileri.....	92
4.3. Korumacı Geçiş Dönemi.....	94
4.4. Devletçilik.....	95
4.5. Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı.....	98
4.6. Yapılan Devlet Yatırımları.....	100
4.7. Özel Sektör.....	104
4.8. İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı.....	107

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	110
------------------------------------	------------

KAYNAKÇA.....	113
----------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ.....	117
----------------------	------------

Ek 1. Salih Münir Bey'e Tanınan İmtiyaz.....	119
---	------------

Ek 2. Serkurenay-ı Hazret-i Şehriyatı Osman Bey'e Tanınan İmtiyaz.....	121
---	------------

Ek 3. Şem'azade Ahmet Refik Bey'e Tanınan İmtiyaz.....	122
---	------------

Ek 4. Yusuf Ziyaeddin Bey'e Tanınan İmtiyaz.....	124
---	------------

Ek 5. 1908-1922 Döneminde Osmanlı'da Kurulan Anonim Şirketler.....	126
---	------------

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1. İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında İşlem Gören Yabancı Menşeli Şirketler.....	20
Tablo 1.2. Maden İmtiyazlarının Dağılımı.....	33
Tablo 2.3. İkinci Meşrutiyet Döneminde Özel Şahıslar Tarafından Kurulan Fabrikalar.....	39
Tablo 2.4. 1913 Yılında Türkiye'nin 1923 Sınırları İçinde Bulunan ve Her Biri 100 ya da Daha Çok İnsan Çalıştıran İmalat Sanayi Kuruluşları	50
Tablo 2.5. 1913 Sanayi Sayım Sonuçlarına Kuruluş Sayıları	50
Tablo 2.6. 1915 Yılındaki Sanayi Müesseselerinin Sektörlere Göre Dağılımı	51
Tablo 2.7. Türkiye'de Özel Sanayi İşletmelerinin Sayısal Durumu	52
Tablo 2.8. 1921 Yılında Milli Sınırlar İçindeki Sanayi Kuruluşları/Çalışan Sayısı.....	58
Tablo 3.9. Teşvik-i Sanayi Kanunundan Faydalanan İşletme Sayıları.....	74
Tablo 3.10. 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Anonim Şirketlerin Dağılımı.....	76
Tablo 3.11. Türkiye'de Bulunan Sanayi İşletmelerinin Sayısal Durumu.....	77
Tablo 3.12. İmtiyazların Bitiş Tarihleri ve 1923 Yılında Kalan Süreler	77
Tablo 3.13. 1927 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Sosyal Sınıflar	78
Tablo 3.14. 1927'de İmalat Sektörlerindeki Ölçek Farklılıkları/İşgücü Dağılımı	86
Tablo 3.15. 1923 Döneminde Ülkede Mevcut Yabancı Sermaye	87
Tablo 4.16. İstanbul Ticaret ve Zahire Borsasında İşlem Gören Buğdayın Yıllık Ortalama Fiyatları	94
Tablo 4.17. Devlet Yatırımlarının Sanayi Sektörüne Dağılımı	104
Tablo 4.18. Türk Hükümetince Satın Alınan Ayrıcalıklı Yabancı Şirketler	107

GİRİŞ

Sanayi kesimine destek ve ayrıcalıklar tanıyan ülkeler sanayileşmede başarı sağlamışlardır. Bu bağlamda Osmanlı-Türk ekonomisinde sanayiye ne gibi ayrıcalıklar tanındığı, tanınan ayrıcalıkların sanayileşme yolunda ne gibi etkiler doğurduğu incelenmesi gereken temel sorundur.

İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmekte olduğu yıllarda Osmanlı Devleti yapısında güçlü devlet gelenekleri mevcut iken, devletin etki alanını rahatlatacak gelir, fon ve kaynakları zayıftır. Devrim ile birlikte sırasıyla dokuma, demir-çelik, ulaştırma, kimya, elektrik, benzin motoru dallarında Avrupa ülkelerinde gelişim sağlanarak bu yöndeki teknolojik ürünler kullanılmıştır. Yükselen düzeyde karlar elde edilmiştir. Düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamul malların üretimi yaygınlaşmıştır. Bu sıralarda ve takibinde anılan teknolojik yenilikler Türkiye'de daha çok ulaşım sektöründe kullanılmıştır (Pamuk, 2015:85-341).

Artık, devletlerin ekonomi politikalarında sanayileşme en önemli sorun olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde iktisadi gelişmenin ve sanayileşmenin devlet desteği yanında oluşturulacak özel teşebbüs öncülüğünde gerçekleştirilmesi benimsenmiştir. Çünkü devlet öncülüğünde faaliyete geçirilen tesislerin faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanamamış ve bu nedenle özel sektörün devlet tarafından desteklenmesi yoluyla işleme devam edilmesi kabul edilmiştir. Devlet bizzat yatırımı yapma yerine özel müteşebbisi destekleyerek yoluna devam etmiştir. Osmanlı Devleti sermaye yetersizliği ve kapitülasyonlarla çevrelenmiş olmasına rağmen, imkanlarını zorlayarak özel teşebbüse yardımcı olmaya çalışmıştır. Ülke içerisindeki sanayi yatırımlarının artırılması hedeflenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte siyasal, ekonomik ve toplumsal düzen tam anlamıyla dönüşmemiş ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyet'in devraldığı ekonomide üretim yapısı zayıf, istikrarsız ve dışa bağımlıdır. Yeni dönemdeki planlamaya göre, Osmanlı borçlarının tahsilatı yerine getirilmeli, Türklerin denetiminde bulunmayan yatırımlar millileştirilmeli, demiryolu yapımı sürdürülmeli, imar işleri ifa edilmeli anlayışı kabul edilmiştir. Ne var ki, müteaddit savaşımlardan çıkan ülkenin finansal durumu zayıftır. Ülkede milli gelir düşük ve bunun sonucu sermaye birikimi yetersizdir. İlk aşamada arzu edilen hususlarda bir farklılığa

gidilememiştir. Sanayide ise yapılan birçok teşvik amacına ulaşamamış, sermaye birikimi en çok sağlayan sektör ticaret alanı olmuştur. 1930'lu yıllara gelindiği aşamada özel girişimcilerden umulan sonuçların ortaya konulamadığı görülmüştür. Bunun üzerine ekonomi yönetimi strateji değişikliği yaparak devlekçilik uygulamasına geçmiştir. Bu yeni anlayışta da sanayileşme stratejisinin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Fakat daha evvelki zamanlarda öncü olan özel sektörün yerini devlet yatırımları almıştır.

Literatürde, Yahya Sezai TEZEL'in Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Zafer TOPRAK'ın Türkiye'de Milli İktisat, Orhan TÜRKDOĞAN'ın Türk Sanayi Toplumunu ve Şevket PAMUK'un Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi isimli eserleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayileşme ve özel sektör hakkında bir kısım çalışmaları olmuştur. Osmanlı dönemindeki belediye hizmetlerindeki imtiyaz usulü Ali İhsan ÖZTÜRK tarafından incelenmiştir. Yine, Fatih DAMLIBAĞ tarafından imtiyaz usulüne dair örnekler halinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışma ise, daha geniş anlamda ve fakat 1880-1939 dönemiyle sınırlı olmak üzere, özel sektörün sanayileşme alanında verilen imtiyaz ve teşvikler aracılığıyla nasıl bir seyir izlediğini ele alarak neden bir milli burjuvazinin oluşturulamadığının nedenlerini orijinal Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan örnekleriyle birlikte literatüre katmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, II. Abdülhamid döneminden II. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemin (1880-1939) iktisadi ve sanayi yapısını vererek özel sektör sanayiinin gelişimini ve izlerini takip etmektir. Sanayileşme süreci boyunca özel sektöre hangi şartlarda ve ne gibi ayrıcalıklar/imtiyazlar verildiği bir kısım Osmanlı arşiv belgeleri ile ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda incelenen dört alt dönem boyunca sanayileşme ve özel sektörün kapsamı ve uygulama alanı analiz edilerek sanayileşme sürecinde özel sektörün rolünün ve durumunun ne olduğu çalışmanın konusunu oluşturmuştur.

II. Abdülhamid 1774 yılında, dünyanın ve Osmanlı'nın en buhranlı döneminde, üç kıtaya hükmeden büyük bir imparatorluğun başına geçmiştir. Önce Rusya ile devam eden savaşın sona ermesine yönelik girişimlerde bulunmuş, daha sonra iç meselelere yönelerek yaşanan isyan ve olayları bastırmakla uğraşmıştır. II. Abdülhamid'in iktidarı ele geçirmesi ve sağlamlaştırması 1880 yılını bulmuştur. Belirtilen nedenlerle çalışmanın başlangıç tarihi olarak 1880 yılı esas alınmıştır.

Birinci bölümde II. Abdülhamid'in tahtta olduğu 1880-1907 dönemine ilişkin bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda olduğu 1908-1922 dönemine dair veriler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde 1923-1928 dönemindeki çalışma konusu gelişmeler belirtilmiştir. Son bölümde ise devletçilik politikalarının ön planda olduğu 1929-1939 dönemi söz konusu edilmiştir. İlk iki bölümde Osmanlı dönemi sanayileşme hamleleri, son iki bölümde ise Cumhuriyet döneminde sanayileşme alanındaki gelişmeler incelenmiştir.

Sanayi Devrimi, Dünya çapında önemli bir kırılma noktasını oluşturmaktadır. Osmanlı'da özel kesime verilen imtiyazlar bulunmaktadır. Öncesinde ise, Osmanlı Devleti merkezli kurulan devlet fabrikaları sonraki dönemlerde devam edemeyerek kapanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet dönemlerinde özel sektöre yönelik bir kısım teşvikler sağlanmıştır. 1929 yılında yaşanan Dünya Ekonomi Krizi politikada dümenin kırılmasına neden olarak özel sektör yerine devletin öncülüğünde bir sanayileşme politikası benimsenmiştir. Bu amaçla Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile kamu fabrikaları kurulmuştur. II. Abdülhamid-II. Dünya Savaşı (1880-1939) arası dönemde verilen imtiyazlar, sağlanan teşvikler ve uygulamaya konulan sanayi planlarına rağmen sanayileşme ve kalkınma hamleleri yoluyla arzu edilen milli bir burjuvazinin oluşturulamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1880-1907 DÖNEMİ

Bu bölümde, Osmanlı Devleti'nin genel iktisadi yapısı ile birlikte sanayinin ve özel sektörün durumu tahlil edilerek Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanmak suretiyle imtiyaz sisteminin işleyişine dair örnekler sunulmuştur.

1.1. Osmanlı İktisat Zihniyeti

Osmanlı Devleti'nin kültürel birikimi, menkantilist-kapitalist yapının gelişimine izin vermemiştir. Osmanlılarda sanayileşme hareketi durgun ve dışa bağımlıdır. Toplum yapısında sınıf farklılaşması yerine dayanışma ve uzlaşma hakimdir. Bu sebeple tüccar, toplumda saygınlığı olan önemli bir kişi değildir, ticaret de azınlıkların elindedir. Ticareti cihat ve ibadet kabul eden, dürüst bir tüccarı ahirette şehitler grubunda sayan İslami değerler dikkate alınmamış, bu husustaki imtiyazlar yabancı uyruklu kimselere verilerek tüccar, sosyal itibarı bulunmayan bir kimse olarak geri plana itilmiştir.

20. yüzyılın başlarına gelinceye kadar, Osmanlı Devleti'nde kayda değer bir sanayi hareketi ve büyük işçi hareketleri olmamıştır. Ticaretin Müslüman Türklerden uzaklaşarak yabancı unsurların eline geçmesi, Osmanlı Devleti'nin etki alanı dışında meydana gelen ticari merkantilizmin büyümesine yol açmıştır. Bir yanda ticareti öneren İslami değerler, öte yanda servetin belirli ellerde toplanmasını engelleyen bölüşümcü ve dayanışmacı kültür kalıpları birlikte seferber kılınsaydı, batıdaki sanayileşme sürecine karşı kendi kalkınmasını kendi gücüyle gerçekleştiren Osmanlı tarzı bir sanayileşme modeli ortaya konabilirdi (Türkdoğan, 2009:13-16).

Başlangıçta, Osmanlı Devleti'nde iktisadi, sosyal, siyasi ve dini kurumlar birbirleriyle bir bütün halinde Osmanlı sanayi sistemini meydana getirmiştir. Yeni ülkelerin fethedilmesi suretiyle Osmanlı Devleti'ne katılması, ticaret ve ekonomik faaliyetlerin gelişmesini, iç pazara dönük ticaret modeli yanında, dış pazarlara ve alanlara dönük bir ticaret biçiminin de güç kazanmasını sağlamıştır. İstanbul'un fethedilmesiyle Bizans ticaret sistemi Osmanlıların eline geçmiş, Balkanlar'da sürdürülen fütuhatlar ticari, sınai faaliyetlerin genişlemesine ve yeni alış-veriş merkezlerinin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle kendi ürettiklerini yine kendi

ihtiyaçları için tüketen otarşik (kendine yeterli) bir kapalı ev ekonomisi, geniş anlamda izah edilecek olursa köy ekonomisi, yavaş yavaş bertaraf olarak yerini, iç ve dış pazarlara yönelik olan bir ticaret rejimine terk etmiştir. 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı düzeninde pazar ekonomisi bazı büyük kentlerde güçlenmiştir. Bu dönem Batı'nın merkantilist akımlarının başladığı döneme rastlamıştır. Osmanlı rejimi için kent ekonomisine geçiş denilebilecek bu yüzyıl, hiçbir vakit, feodal düzende kapitalist bir sisteme geçiş sayılamaz. Çünkü Osmanlı toplum yapısı feodalizme karşı özellikleri bünyesinde barındırmıştır (Türkdoğan, 2009:237).

Osmanlı Devleti'nin, 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren geçen bir yüzyıl içinde mevcut toplumsal dengesi iyice bozuldu. Fakat ne Batı'nın kapitalist sistemine uygun bir bünyevi değişmeye gidebilmiş, ne de eski düzenin unsurlarına dönmek suretiyle yeni bir takım savunma mekanizmaları geliştirebilmiştir. Türkdoğan'a göre, iktisadi yapı 15. yüzyıla kadar geçen sürede köy ekonomisine, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar olmak üzere 500 yıl kadar sürecek olan kent ekonomisine, Cumhuriyet'in ilanından sonra millet ekonomisine dönüşecektir. 19. yüzyılın ikinci yarısında (1882) Osmanlı toplum yapısı incelendiğinde dini ve siyasi memuriyetlerle hayatını kolayca kazanarak el sanatlarını zahmetli ve hakir görmüş ve bunları İslam olmayanlara bırakmıştır. Türk İslam unsurunun pek çoğu önceleri savaşla, ganimet mallarıyla geçimlerini sürdürmüşler, daha sonra, sanat ve ticareti umumiyetle İslam olmayanlara terk etmişlerdir. Toplum, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, yüzyıllarca temsil ettiği kültür kodları ve değerler sistemini korumaktadır. Öyle ki, hem sınıfa dayalı bir devlet, hem de devlete dayalı bir sınıf anlayışı, Osmanlı sistemine ders düşmektedir (Türkdoğan, 2009:369).

Türk geleneğinin bir gereği olan ve İslam'ın kurallarında yer alan servetin belirli ellerde birikmeyip dolaşımının öngörülmesi Osmanlılarda zengin tabakanın servetlerini toprağa gömmesine sebep olurken sanayi ve ticaretin yüksek düzeyde gelişmesi için gerekli sermayenin birikimine de engel olmuştur. Çünkü sürekli olarak eski Türk kültür kodlarını, toplumun yararına işleyecek bir sanayileşme ve ticari faaliyete yöneltme yerine, ellerinde servet birikenlerin bir kısmını müsadere yoluyla veya devlet memurluğu yoluyla tasfiye etmeye çalışmışlardır. Bu durum, ne kapitalistleşme sürecini yaratabilmiş, ne de toplumun gelir seviyesini yükselterek sanayileşme ve ticari faaliyeti başlatabilmiştir (Türkdoğan, 2009:583).

Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatında, alınan kararlarda etkili olan ve Osmanlı klasik dönem iktisadi dünya görüşünün temel unsurlarını oluşturan iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizmdir. Öncelikli olan iaşecilik (provizyonizm) ilkesinde, tüketici başat faaliyet alanı içerisinde yer almaktadır. Amaç halkın ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bu nedenle pazarlarda satışa sürülen ürünlerde herhangi bir azalmaya mahal vermeden piyasa kontrol edilmeye çalışılarak halkın refahında düşmenin önüne geçilmesi arzulanmıştır.

Gelenekçilik (tradisyonizm) ilkesine göre de, meydana gelen gelişmeler ve faaliyetler her ne olursa olsun uygulamada var olan dengeyi bozmayacaktır. Dengenin bozulmasına yönelik meydana gelebilecek her türlü hareket bir şekilde engellenecektir. Dengelerde bir bozulma meydana gelirse hemen eskiye dönüş yapılacaktır. Her halde denge muhafaza edilecektir. Bu uygulama ile insanların ihtiyaçlarından fazla bir aşamaya geçmeleri engellenmiş ve gerekli tedbirler alınmış olacaktır.

Fiskalizme göre ise, devlet hazinesinin her halükarda en üst düzeyde tutulması ve yukarıya çıkarılması amaçlanmıştır. Belli bir seviyenin altına düşmesinin engellenmesi yolunda faaliyetlerde bulunulmuştur. Eğer bunun önüne geçilemezse, yani devletin gelirlerinde bir azalma olursa, kamu harcamalarında kemer sıkma politikası uygulanarak gelirler eski seviyesine çıkarılacaktır. Tüm bu ilkeler özellikle üretimin azlığı yanında, malların ulaştırılmasının sıkıntılı ve maliyetli olması nedenlerinden dolayı uygulanmıştır (Genç, 2014:41-48).

Asker, Saray, donanma mürettebatı, bürokratlar ve İstanbul halkının tüm gereksinmelerini karşılayabilmelerini sağlamak Osmanlı yönetiminin amacı olmuştur. Provizyonizm ve olagelene bağlılığın Osmanlı ekonomisinin büyümesini önemli bir ölçüde desteklediği yadsınmaz. Ancak siyasal yapı uzun süre boyunca bu ilkelerin sayesinde işlemeye devam edebilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman sonrasında başlayıp 19. yüzyıla kadar devam eden iki yüzyıllık süre bir geçiş sürecidir. Bu yüzyıllar itibarıyla daha çok klasik olarak nitelenen yapının çözüldüğü, tımar sisteminin iç ve dış piyasalarda meydana gelen siyasal ve ekonomik olaylar nedeniyle bozulduğu, özellikle iç savaş ve ayaklanmalarla siyasal yapının yıprandığı, merkezi yapının ise genel itibarıyla çözüme sürecine girdiği, devlet sınırlarına yeni toprakların katılmasının durduğu bir devredir (Kunt vd., 2014:214-220).

1.2. Avrupa İle Yapılan Dış Ticaret Antlaşmaları

Akdeniz havzasında ticarete önemli roller üstlenen Avrupa devletlerinin (başlangıçta Venedik, Ceneviz ve Floransa, bilahare Portekiz, İspanya, İngiltere, Fransa, Hollanda, Rusya) tüccar veya şirketlerine tanınan iktisadi haklar ve ayrıcalıklar, “imtiyaz” kavramı altında nitelendirilmiştir. Fransa’ya 1739 yılında verilen kapitülasyonlar ile, İtalya’ya verilen haklar dışında, diğer yabancı devletlerin deniz ticareti Fransız bandırası altında olacağı kabul edilmiştir. Bu şekliyle, Fransızlara verilen bu kapitüller ayrıcalığın, devletin kendi iç ticaretinde tekel imtiyazı vermesi usulünün, dış ticarete bir yansıması olduğu görülmektedir. Bunun iç tekel imtiyazlarından farkı, kapitülasyonda muhatabın yabancı bir devlet olmasıdır. Birçok devlet Osmanlı hükümetinden kapitülasyon diye bilinen ticaret ve yargı ayrıcalıkları almıştır. 1740 yılında ise Bâb-ı Âli¹, o tarihe kadar her padişah değişikliğinde yenilenmesi gereken ayrıcalık antlaşmalarının süresiz olarak geçerli olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır (Tezel, 2015:68).

Kökenleri 16. yüzyıla kadar giden ve 19. yüzyıl boyunca Avrupa devletlerinin artan gücüne benzer yönde güçlenen ve yaygınlaşan milli olmayan unsurlara sağlanmış ayrıcalıklar yerli müteşebbisleri olumsuz yönde etkilemiştir. Bu şartlarda milli olmayan unsurlarla rekabet edebilmesi mümkün olmamıştır (Pamuk, 2015:152).

Öncesinde yalnızca ticaret limanlarında yerleşmiş olan Avrupalı tüccarlara tanınan korumacılık, daha sonraları imparatorluk sınırlarındaki ithalat ve ihracat ayrıcalıklarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 17. yüzyıl sonlarına doğru devletin uluslararası ticaretteki gücü, İngiliz ve Fransız tüccarlarının eline geçmiştir. Mevcut duruma göre imtiyazların kapsamı hususunda adımlar atan Osmanlı, 1573 yılı sonlarında İngiliz Anthony Jenkinson’a verdiği bir ticari izinle, İngiliz tüccarların 17. yüzyıla kadar İstanbul, İzmir ve Halep gibi önemli ticaret merkezlerinde, gerek ithalat gerekse ihracat hareketliliğinde ağırlıklarını arttırmıştır (Kütükoğlu, 2013:13).

Osmanlı uyruklu tüccarın, kapitülasyon verilen devletlerin ülkesinde, bir imtiyaz kullanmamış olması, kapitülasyonların tek taraflı olduğuna bir delildir. Öncelikle tam bir ticaret serbestliği sağlayan kapitülasyonlar; yabancı tüccara yargı ve vergi muafiyetleri, yabancı devlet temsilcilerine resim ve vergi alma hakkı ve kendi tebaaları üzerinde yargılama yetkisi vermiştir. Kapitülasyonlarla yabancılara verilmiş olan bu hak

¹ Osmanlı Devleti döneminde sadrazam sarayına verilen isim.

ve ayrıcalıklar, imtiyazlı yabancı sermayenin ülkeye gelmesi için teşvik edici bir unsur olmakla beraber, imtiyaz sözleşme hükümleriyle, şirketlere yabancı uyruklu çalıştırmada bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı içerisinde tek taraflı olarak kaldırılmalarına rağmen, bunu hiçbir devlet kabul etmemiş ve ancak 1923'te Lozan Antlaşmasıyla kapitülasyonlar kaldırılabilmiştir (Öztürk, 2010:94-95).

Osmanlı Devleti'nin valisi olan, fakat gerçekte Mısır'da bağımsız bir devlet gücü kuran Mehmet Ali Paşa'nın makine ve teçhizat sanayiini kurma çabaları ve nihayetinde Osmanlı merkezi hükümetine karşı ayaklanmasını fırsat bilen İngiltere Osmanlı Devleti'ni desteklemeye yönelik bir politika oluşturmuştur (Tezel, 2015:76). Bu sırada Osmanlı Devleti, siyasi bakımdan İngiltere'nin yardımına muhtaçtı. 1838 baharında Mehmed Ali Paşa'nın istiklalini ilan edeceği söylentileri dolaşmaya başlamıştı. Böyle bir olay olduğu takdirde Osmanlı Devleti'nin, yalnız kendi askeri gücüyle Mehmed Ali Paşa ile başedebilmesi pek zordu. İngilizlerin Mısır'daki menfaatleri bakımından da Osmanlı Hükümeti'ni tutmaları icap ediyordu (Kütükoğlu, 2013:130).

16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı Antlaşması kapsamında ithalat ve ihracat üzerindeki inhisarlar kaldırılarak yönetimin kendine özgü düzenlemeler yapması engelleniyordu. Antlaşmanın yürürlüğe koyduğu düzenlemelerin diğer bir kısmı ise, gümrük vergi oranlarına dairdir. Antlaşma ihracata uygulanan vergileri % 12'ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergiyi ise % 5 olarak saptıyordu. Ayrıca, yerli ve milli tüccarlar iç gümrüklerden kaynaklanan masrafları ödemeye devam ederlerken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılacaktı. Böylece yabancı tüccarlar önemli bir ayrıcalık elde etmişlerdir (Pamuk, 2014b:205-207).

Antlaşmanın imzalanmasında özellikle İngiltere'nin güçlü politik desteğini alma amacı yatmaktadır. Yoksa, antlaşmanın ekonomik sonuçlarına dair herhangi bir düşünce içinde olduklarına dair bir bulgu gözükmemektedir. Ekonomiye ilişkin geleneksel yaklaşım büyük ölçüde 19. yüzyılda da sürdürüldü, iktisadi alanda yapılan uygulamalar halkın ihtiyaçlarının karşılanması ve devletin gelir giderinin birbirini karşılaması hususlarına yöneliktir (Pamuk, 2015:143).

Antlaşmaya göre, eskiden beri verilmiş olan imtiyazlara bundan böyle de devam edileceği, herhangi bir devlet tebaası ve gemileri hakkında tanınmış veya tanınacak hakların İngiliz tebaası ve gemileri için de geçerli olacağı, önceki antlaşmalara konu

bazı mallar üzerindeki ihraç yasaklarının kalkacağı, İngiliz tebaası olan şahısların Osmanlı ülkelerinde yetiştirilen veya işlenen her cins maldan satın alma hakkına sahip olacağı, yed-i vahit usulünün tamamen kaldırılacağı, satın alınan malların bir yerden bir yere nakli için uygulanan tezkire isteme usulünden tamamen vazgeçileceği, İngiliz tüccarların yerli tüccarla aynı haklara sahip olacağı, antlaşmanın Osmanlı ülkelerinde ve her sınıf halk tarafından tatbik ve riayet olunacağı, İngiltere tebaası müteşebbislerin getirdikleri mallar üzerinden %3 vergi alınacağı, malın ikinci bir iskeleye götürülmesi halinde ayrıca gümrük vergisi ödenmeyeceği, ancak malın iskelede veya memleket dahilinde satılması halinde ikinci bir vergi olan %2'yi verme mecburiyetinde kalacağı hüküm altına alınmıştır (Kütükoğlu, 2013:138-143).

Bu antlaşmayla sonuçta; Osmanlı topraklarındaki ticaret geniş çapta yabancı tüccarın eline geçmiş, makinelerde üretilen maddelerin ucuz olarak ithali ile bunlara olan rağbet artmış ve yerli tezgahların yavaş yavaş kapanmasına sebep olmuş, Osmanlı mahsulleri daha fazla ücret teklif eden Avrupalı tüccara satılır olduğundan memlekette zaman zaman kıtlık tehlikesi yaşanmış, gümrük tarifesindeki indirim sonrası devletin gelirleri azalmış, iç borçlanmadan sonra dış borçlanmaya da başvurulma zorunda kalmıştır (Kütükoğlu, 2013:269-270).

1838 Serbest Ticaret Antlaşması, yabancı ülkelere bağlı olmaksızın kendi başına bağımsız bir gümrük politikasını (dolayısıyla bağımsız bir dış ticaret politikası) uygulama serbestisini ortadan kaldırdığı için, Osmanlı hükümetlerinin yeni fabrika vb. işletmeler kurma girişimleri veya düşüncesi oluştuğunda büyük güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır (Eşiyok, 2010:92). Antlaşmanın imzalandığı yıllarda ülkede daha yeni teknolojik ürünler faaliyette bulunmasına rağmen işleyen tesislerin durumu ve korunmasına yönelik anılan antlaşmada bu yönde bir hususa değinilmemiştir (Genç, 2014:89).

Balta Limanı Antlaşması'ndan birkaç yıl sonra Osmanlı hükümeti Fransa ve diğer Avrupa hükümetleriyle sözleşmeler yaparak sanayi birikimi açısından açık pazar haline gelmiştir. Bu antlaşmanın imzalanması dış ülkeleri endişeye sevk etmiştir. Aynı ayrıcalıkların kendilerine tabi vatandaşlara da sağlanmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine diğer ülke vatandaşlarına da yapılan bir kısım antlaşmalarla çeşitli ayrıcalıklı hükümler tanınmıştır. (Damlıbağ, 2014b:68).

Bu serbest ticaret antlaşması Osmanlı sanayiini yıkmıştır, ipekli kumaş esnafının 350 adet tezgahı ve 700 kişiden fazla işçisi varken 4 tezgahı ve 8 işçisi kalmıştır. Yabancı sermaye böylece Osmanlı Devleti sanayiini tasfiye etmiş, devletin kaldırılan tekeli yerine yabancıların tekeli geçmiştir. Esnaf ve tüccar işsiz kalmış, milli sanayi çökmüştür (Türkdoğan, 2009:121). Özellikle, 19. yüzyıl içinde imzalanan ticaret sözleşmelerinden sonra, aynı yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı ülkesinin Batı'ya açılan kısımlarında Osmanlı zanaatkarları tezgahlarını kapatmak zorunda kalmışlardır. Örneğin; İstanbul'da ve Üsküdar'da eskiden beri 2.750 adet kumaşçı tezgahı bulunmakta ve bu sanatla İslam ve Hıristiyan Osmanlı tebaasından 3.500 kadar nüfus geçinmekte iken, ilk ticaret sözleşmesinin imzalandığı 1838 yılından 40 yıl sonra bu tezgahlar 25 ve kumaşçı esnafı da usta ve kalfa olarak 40 kişiye inmiştir (Ökçün, 1984:26).

Balta Limanı Antlaşması sonrası talep eden yabancı ülkelerle 1861'de bir kısım antlaşmalar imzalanmıştır. Yapılan bu antlaşmalar kapsamında, ülkeye ürünlerini gönderen her ülkeye ayrı ayrı tarifeler uygulanacaktır (Kurmuş, 2007:243). Bir yanda Osmanlı düzeni içinde yaşayan azınlıklara, öte yandan sınırlar dışında Venedik ve Cenevizlilere tanınan ticari imtiyazlar, yerli burjuvazinin oluşumuna engel olmuştur. Kısacası, Tanzimat dönemine değin devletin dış ticaretteki politikası halkın ihtiyaçlarının karşılanması, devletin gelirlerinin azalmadan devam etmesi anlayışı ile ve yabancı ülkelerle yapılan sözleşmeler kapsamında devam etmiştir (Kunt vd., 2014:229).

1.3. Osmanlı Devleti'nin 1880-1907 Dönemindeki Genel İktisadi Yapısı

Bu döneme damgasını vuran 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkan ve Osmanlı tarihinin en uzun saltanat süren padişahlarından olup, 33 yıl devleti yöneterek hakkında en çok eser yazılan bir devlet adamı II. Abdülhamid olmuştur. Bu dönem pek çok ilklerin yaşandığı ve çok önemli kamu hizmetlerinin yapıldığı bir dönemdir.

Osmanlı Devleti tarımsal üretim yapılan toprakların sahibidir. Bu nedenle uygulamada Osmanlı üretim yapısında devleti belirleyici bir unsur durumuna getirmiştir. Ancak, yapılan bu üretim diğer ülkelerde kullanılmaya başlanan teknolojik unsurlardan uzaktır. Osmanlı Devleti'nde yerli sermaye birikiminin yetersizliği yabancı sermayeye olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Zaten büyük çaplı olmayan üretim

birimlerinde ülkedeki şehirler için faaliyette bulunuluyor ve halkın daha çok tükettiği mallar üretilmeye çalışılıyordu (Bülbül, 2010:22-28).

Devlet her ne kadar er ve erbaşların ihtiyaçlarının teminine yönelik tesisler kurmuş ve bir kısım tedbirler alınıp teşvikler sağlamışsa da sanayileşme yönünde başarı sağlanamamıştır. Küçük atölyelerin çalıştığı bazı sektörler kapansa da, çoğu savaşa kadar dönüşerek bir müddet devam etmişlerdir. Artık teknoloji ile donatılmış tesisler üretim yaparak kısa zamanda genişlemekteydiler. Osmanlı'daki birçok küçük çaptaki üretim tesisleri, imalat şebekeleri ile ev üretimi yapan tezgahlar Cumhuriyet dönemine kadar aktarılmıştır (Bülbül, 2010:29-30). Savaşa kadarki süreyi daha çok dünya ekonomisine açılış süreci olarak nitelendirmek gerekmektedir. Bu da daha çok dönem itibariyle sahip olunan tarımsal alanda neşvünema bulmuştur (Pamuk, 2015:11).

1.3.1. Toplumsal Yapı

Toplumsal yapı, toprağın durumuna göre hareket etmektedir. Tüm topraklar sultanın malı olarak kabul edilmesi, Batı'daki özel mülkiyet kavramıyla hiçbir zaman benzeşmeyen bir mülkiyet anlayışının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Toprak sistemi ve ordu ilişkisi Osmanlı Devleti'nin dengede durmasının iki önemli ayağını oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin ekonomi yapısı daha çok tarım ağırlıklıdır. Ülkenin bulunduğu coğrafi yapı, sahip olunan yer altı ve yer üstü zenginlikleri bunu belki de gerekli kılıyordu. Bunun da etkisiyle toplumsal yapı toprak sahipleriyle merkezi alandaki kesim arasında geçen tartışma ve mücadelelere tanık olmuştur (Pamuk, 2015:51).

Osmanlı Türk'ünün ortaçağa özgü esnaf ve tüccar örgütü, özellikle Tanzimat ertesini Avrupa sermayesinin, Avrupa sanayisinin hücum ve istilasına uğrayarak çökmüş, Osmanlı-Türk topluluğu esnaf, memur ve köylüden oluşan bir sınıfa dönüşmüştür (Baydar vd., 1999:3).

1.3.2. Tarımın Yapısı

Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin kırsal alanlardaki en önemli amacı merkezi hükümetin gelirlerini denk seviyede tutmaktır. 17 ve 18. yüzyıllar itibariyle ise artık devlet kırsaldaki tarımsal alanların yeni teknolojilerle donatılması ve ürünlerin pazarlanması çabalarına doğrudan destek olmaya başlamıştır. 1888'de faaliyete geçirilmesi başarılan Ziraat Bankası verilen bu desteğin somut bir göstergesidir. Pazara

yöneliş süreci ziraat mekteplerinin kurulması ile yeni tekniklerin, ürünlerin ve tohumların tanıtılması ve dağıtılmasıyla desteklenmiştir. Ancak 1881 yılında Düyun-u Umumiye'nin kurulmasından sonra, mali olanakları bir hayli kısıtlanan Osmanlı Devleti'nin bu tür girişimlere ayırabildiği kaynak miktarı oldukça sınırlı kalmıştır (Pamuk, 2015:155).

1.3.3. Sanayi Politikası

19. yüzyılda Osmanlı Devleti askeri ihtiyaçları dışındaki mallarda sanayileşmeyi destekleyen ve bu doğrultuda politikalar izleyen bir devlet olamamıştır. Artık çevresel ülkelerde görülen gelişmeler kalkınmanın sanayileşme ile olabileceğini göstermiştir. Teknolojik gelişmeleri geriden takip eden ülkelerin başarılı olabilmeleri için, korumacılık politikalarını benimsemeleri ve uygulayabilmeleri gerekmiştir. Ancak bu dönem itibariyle Osmanlı'nın buna hazır olduğunu söylemek güçtür. Devlet resmen bağımsız olmakla birlikte, Avrupa devletlerine rağmen milli unsurları korumaya yönelik politikalar uygulayacak politik kuvveti mümkün görünmemiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki dönemine kadar, Osmanlı hükümetlerinin sanayileşme yoluyla iktisadi gelişme sağlamak gibi bir anlayışları ve öncelikleri de olmamıştır (Pamuk, 2015:155).

19. yüzyılın başlarında devletin ortaya koyduğu sanayileşme teşebbüslerinin ana amacı ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Osmanlı Devleti'nde de 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yıllarında devlet eliyle tesis edilen imalathaneler mevcut idi, ama bu imalathanelerde Sanayi Devrimi'nden önceki klasik teknoloji kullanmaktadırlar. 1830-1840'larda Osmanlı yöneticileri artık Avrupa'dan yeni teknoloji ile donatılmış makineler ithal ederek devlet mülkiyetinde ve özellikle de ordunun, donanmanın ve sarayın ihtiyaç ve taleplerini karşılamak üzere bazı fabrika ve tesisleri kurmuşlardır (Pamuk, 2014b:201).

1.3.4. Dış Ticaret

Osmanlı ihracatının bu dönemdeki hacmi yaklaşık %70 oranında genişlemiştir. Tütün, kuru üzüm, ham ipek, ipek kozası, fındık, pamuk ve maden ürünleri ihraç edilmektedir (Tezel, 2015:83). Yukarıdaki dış ticaret antlaşmaları bölümünde de açıklanan gerekçeler dikkate alındığı, devletin iktisadi açıdan yabancı ülkelere bağımlı şekilde bir seyir izlediği görülmektedir (Kurmuş, 2007:62).

Osmanlıların dış ticaret politikalarındaki amaçları, donanmanın ve özellikle ordunun, kent merkezlerinin ve esnaf birliklerinin işe sorunlarının çözümlenerek devlet hazinesine gelir sağlamaktı. Osmanlı yöneticileri beyan edilen hususları dikkate alarak dış ticaret işlemlerini buna göre yaparak kıtlıkları önleyip devletin temel ihtiyaçlarının karşılanacağını düşünüyordu. Bu nedenle de Osmanlı yönetimleri merkantilist akımların uygulamalarına ters olarak ithalatı kısma yerine desteklemek, ihracatı ise gerektiğinde ve kıtlıkların ortaya çıkması halinde sınırlamak yoluna gitmişlerdir. Yabancı tacirler ve deniz tüccarları da hem mal getirdikleri, hem de devlete gümrük vergisi kanalıyla gelir sağladıkları için teşvik edilmişlerdir (Pamuk, 2014b:73).

1.3.5. Finansal Yapı

Genişleme amacıyla birikimi olmayan yerli unsurların kredi ihtiyaçlarının karşılanması için bankalara gerek duyuluyordu. Devletin nasıl ödeyeceğini düşünemediği dış ülkelerden alınan borçlar belli bir süre sonra ödenemez hale gelmişti. Alınan borçların faizleri ise aşırı derecede yüksekti. Bu yolla elde edilen fonların kamu maliyesi giderlerine harcandığı gözükmektedir. Alınan kaynaklar iktisadi faaliyet alanlarına pek aktarılamamıştır (Pamuk, 2015:117-119). Osmanlı Devleti'ne yabancı sermayenin girmesi, önce serbest ticaret ile daha sonra bir kısım yatırımsal faaliyetler aracılığı ile oldu (Kurmuş, 2007:62).

Yabancı ülkelerle imzalanan bir kısım dış ticaret antlaşmaları Osmanlı finansal yapısını etki alanına almıştır. Akabinde yaşanan dış borçlanma söz konusu etkiyi tamamen denetim altına almıştır. Bunu daha sonra yine yerli unsurlara tanınan tedbir ve teşvikler takip etmiştir. Tüm bunlar devleti her alanda zorluklara itiyordu. Her uygulanacak politik düşünceler sayılan bu unsurlar nedeniyle güdük kalıyordu (Pamuk, 2015:96).

1.3.6. İktisadi Politika

Osmanlı'da birincil amaç belli bir düzende giden dengenin bozulmasını önlemek ve muhafaza etmektir. Bir kısım sınıfların mal, mülk sahibi olarak etkin hale gelmeleri söz konusu dengeyi bozacağı endişesiyle hoş karşılanmıyordu. Esnafın üyesi buldukları loncalarda zaman zaman bir araya geldikleri olurdu. Buna müsaade ediliyordu. Çünkü devlet kalkınmaya ve gelişmeye engel olmuyordu. Önemli olan

halkın ihtiyaçlarının aksamadan devam etmesi ve devletin gelirlerinin dengede devam etmesiydi. Bu amaçla devlet de toplumun genelini ilgilendiren alanlarda faaliyet gösteriyordu (Pamuk, 2015:56).

Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısında 19. yüzyıla kadar esnaf ve sanatkarlar, başka bir deyişle tarımsal faaliyet alanları dışındaki iktisadi faaliyetler ile uğraşanlar, lonca diye adlandırılan mesleki kurumlar dahilinde örgütlenmişlerdir (Koraltürk, 2002:12).

Osmanlı'nın 19. yüzyıla girmeden yapmış olduğu uygulamalar seçici müdahalecilik olarak nitelendirilebilir. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, devletin izlemiş olduğu müdahale uygulaması esas olarak özellikle İstanbul merkezinin ve ordunun temel girdilerinin sağlanması ve kıtlıkların kriz boyutlarına ulaştığı olağanüstü dönemlerde uygulanmıştır (Pamuk, 2014a:25).

1.3.7. Dış Borçlar

1939'tan sonra bir kısım enerji (buhar) ile müteharrik teknolojik ürünler transfer edilmişti. Bununla birlikte devam eden dönemde yaşanan ve ardı arkası kesilmeyen savaşlar, bunun yanında reformist hareketler bte açıklarını umulmaz derecede yükseltmişti. Oluşan ve n alınmaz bu açıkların kapatılması için yönetim elde ettiği gelirlerin (vergi) arttırılması veya en azından muhafaza edilmesi ile dışa açılmadan bir finansal kaynak elde etme yöntemlerine başvurdu (Pamuk, 2014a:74-123).

Dış ticaretteki genişleme ile ithal mallarının ucuzluğu karşısında binlerce pamuklu tezgah terk edilmiştir. Tüm bunlar sanayi sermayesi birikimi şansını ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde yaşanan savaşlar (zellikle Kırım Savaşı), 1854 yılında tahvil satarak ilk borçlanmayı gerçekleştirmesi, 1875'de artık borçların ödenemeyecek olduğunun ilanı ve buna benzer yaşanan gelişmeler ülkenin yabancılardan art arda yaptığı borçlanmaları takip etmiştir (Tezel, 2015:94).

Osmanlı-Rus harbinin felakete neticelenmesi, Osmanlı'ya borç veren dış ülkeleri endişeye sevk etmiştir. Alacaklılar, bu endişelerini Berlin Kongresi'ne aksettirdiler. Burada kabul edilen kararname ile başlı başına borçlarla iştimal edecek bir daire kuruluyordu. Konsey, belirlenen vergileri toplayıp onlarla dış borçların faizi ve amortismanlarını ödemeyi sağlayacaktı. Hükümet, bu hususta her türlü yardımda

bulunacak ve gerektiği takdirde yeni idareyi askeri kuvvetle himaye edecekti (Karal, 1983:426-427).

1.4. Mevcut Kamu Sanayi Tesisleri

Osmanlı Devleti'nde özellikle İstanbul'da ordu, bahriye ve saraylar hesabına çalışan imalathaneler ile şehirlerde atölyeler vardır. Tophaneler, tüfekhaneler, baruthaneler ve tersaneler bunların başında gelmektedir. Askeri etkinliklerle ilgili olan büyük imalathaneler başta olmak üzere, bunlardan bazıları devlet tarafından, emin denilen devlet görevlileri aracılığıyla doğrudan organize edilmekte, yönetilmekte ve denetlenmektedir. Bazıları da devlete çalışan esnafın imalathaneleridir. Osmanlı Devleti'ndeki maden çıkarmacılığı ve işletmeciliğinin de oldukça geliştiği söylenebilmektedir. Bu madenler devlet mülkiyetinde sayılmış, işletmeleri genellikle kişilere (iltizama) verilmiştir (Tezel, 2015:45).

Osmanlı sanayi yakın Pazar için tüketim malları üretmiştir. Osmanlı'da üretimi yapılan pamuk işlenmemiş halde yüzde seksen oranında ihracata konu olmaktadır. Sonrasında bu pamuklar işlendikten sonra iplik halinde ülkeye ithal ediliyordu. Üretilen pamuğun çok az bir kısmı iplik haline getirilebilmektedir (Ökçün, 1984:121).

Küçük ölçekte üretim yapan ve kendi çapında birlikler kuran esnaf, şehirlerin ihtiyaç duydukları malları üretmiştir. Teknoloji ile üretim yapan Avrupalı sanayicilerle yarışması imkansızdır. Avrupalı zenginler aracılığı ile ülkede yabancı sermayeli bir burjuva oluşturulmuştur. Halbuki Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyeti ve ürünlerin köylülerden toptancılara satılması Müslümanların elinde olmasına ve sermayenin bir Müslüman orta sınıfın elinde toplanmasına rağmen biriken sermayenin sanayi sermayedarlığına dönüşmesi olmamıştır. Zira, ekonomi çarkının dönmesi için büyük önem taşıyan bankalar milli nitelikte değildir (Bülbül, 2010:40-41).

Devletin devamlı olarak gelirlerini üst seviyede tutma amacı ve ihtiyacı, genel itibariyle imalatçılar ve sanatkarlar üzerine son derece ağır vergi uygulamalarının ortaya konulması anlamına geliyordu. Örneğin; 1850 yılı civarında, İzmir şehrindeki 18 dokuma imalathanesinden 16'sı yabancı mallarla rekabeti imkansız kılan aşırı vergiler yüzünden kapanmıştı. 19. yüzyılda Osmanlı tekstil imalatı düşen fiyatlara, değişen teknolojilere ve modalara, yabancı üreticilerin kıyasıya rekabetine rağmen canlılığını korudu (Quataert, 2013:47).

Bu dönem itibariyle köylü çiftçiler genel anlamda yeni gelişen araç ve gereçlere kapalıydılar. Yeni icatların kullanımı durumunda sahip oldukları uğraşlarından olacaklarını düşündüklerinden kullanımına da pek sıcak bakmamışlardır. Hatta buna ilişkin bir kısım yabancı tebaadan olan çiftlik sahiplerinin yeni teknolojik icatları kullanmaya çalıştıkları, fakat özellikle çalışanların işimizden olacağız kaygısıyla buna direniş gösterdikleri hadiseler yaşanmıştır. Fakat daha sonra kullanılan aletlerin faydasını gören aynı kişiler bu kanaatlerinden vazgeçmişlerdir (Kurmuş, 2007:160).

Yeni gelişen ve oluşan icatların kullanılmasını özellikle nitelikli işgücünün olmaması engellemektedir. Dokuma işleri faaliyetlerini organize ederek karlar elde eden belli başlı birkaç Türk dışında geri kalanları yabancı tüccarlardır. Hatta belli bir süre sonra bu alandaki işlem ve faaliyetleri İngiltere tebaasına mensup tüccarların ele geçirerek tekelleşme düzeyine geldikleri görülmüştür (Kurmuş, 2007:175).

1886'da Almanya'ya tabi bir şirket tarafından açılan fabrika nedeniyle tartışmalar yaşanmıştır. İngiliz şirketi "Alman rekabetinin önlenmesi" gerektiği yönünde İstanbul'daki İngiltere büyükelçisine başvurdu, fabrikanın kuruluşundan bir müddet sonra şirketin depoları bilinmeyen kişilerce basıldı ve tüm stoklar tahrip edildi, bunun üzerine siparişleri karşılayamayan şirket kısa bir süre içinde iflas etti (Kurmuş, 2007:190).

Dönem itibariyle İstanbul ve İzmir çevrelerinde bir kısım işletmelerin faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Özellikle dokuma alanında ve ordu ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik üretim alanlarında bu tesislerin işlem gördüğünü söylemek mümkündür. Anılan fabrikaların yürütülmesini sağlamak için dış ülkelerden teknik eleman getirilmiştir. Sonraki süreçlerde bu fabrikaların çoğu atıl duruma gelmiştir. Teknolojik gelişmeleri kullanacak bir müteşebbis ruhu yoktu, çünkü bunu yapacak sermaye de yoktu. Bu ortamda yapılacak girişimcilerin korunması faaliyetleri sonraki döneme sarkmıştır (Pamuk, 2014b:202).

Önemli sanayi teşebbüslerinin merkezleri İstanbul ve çevresi ile İzmir şehirlerinde bulunuyordu. Belli başlı diğer şehirlerde yalnız birkaç un, deri işletmeciliğinin yapıldığı debagat fabrikası ile Adana ve Tarsus'ta 4 pamuk ipliği fabrikası mevcuttur. Anadolu'da diğer yerlerde önemli sanayi müesseseleri bulunmuyordu (Ökçün, 1984:4). Tanzimat sürecinde Osmanlı Devleti'nde önemli bir sanayileşme süreci de yaşanmış ve sanayinin gelişmesi daha çok İstanbul gibi ülkenin

dış ülkelerle ilişkilerinin daha yoğun olduğu kısımlarda meydana gelmişti. Dönem içerisinde kurulan devlet fabrikalarının önemli bir bölümü İstanbul'dadır. Örneğin; Feshane, Zeytinburnu Tekstil Fabrikası, Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası, Tophane Fabrikası, Beykoz İnceköy Fabrikası'dır. Ayrıca, yüzyılın ilk yarısından itibaren, İstanbul'da özel sektörde de sanayileşme çabaları görülmektedir. Örneğin; Boğaz'da Paşabahçe'de Fransız sermayeli mum ve sterin fabrikası, Kartal'da İsviçre-İngiliz sermayeli konserve fabrikası, Beykoz'da 1890 yılında cam fabrikası ve yine Beykoz'da İngiliz sermayeli kağıt fabrikası kurulmuştur (Öztürk, 2010:34).

19. yüzyılın ortalarına gelindiği zamanda Tanzimatçıların başta İstanbul olmak üzere büyük sanayi tesislerinin kurulmasına giriştiği görülmektedir. Ancak yapılan bütün gayretler, kurulan üretim tesisleri, özellikle planlama, nitelikli işgücü ve çalışan, maliyet, pazarlama, ulaşım gibi problemler nedeniyle devam etmemiş ve varlığını sürdürememiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane (Defterdar) Fabrikası, Paşabahçe Cam Sanayi şeklindeki bazı kuruluşlar dışında diğerleri kalıcı olmamıştır. Gerek İstanbul'da, gerekse imparatorluğun diğer yerlerinde, 1900 öncesinde kurulan ve son teknoloji ile üretim yapan tesisler büyük oranda devletin denetimindedir. 19. yüzyıl öncesi dönemde, Osmanlı iktisadi yapısı ve uygulaması, devlete ve özellikle kent nüfusuna ucuz, kaliteli ve bol miktarda tüketim malzemelerinin sunulmasını hedeflenmiştir (Quataert, 2013:21).

19.yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nde iplik eğrilen birkaç fabrika kurulmuştur. Eskisine oranla daha kolay ulaşılabilen teknolojiyi kullanan, çok ucuz kadın ve çocuk emeğinden yararlanan bu fabrikalar, toplam Osmanlı pazarının yaklaşık dörtte birini ele geçirdiler. Osmanlı Devleti'nde pamuk ipliği üreten fabrikalar çok azdı ve birbirlerinden çok uzaktır. 1904 yılında imparatorlukta kullanılan fabrika ipliğinin yüzde 13'ünü Osmanlı fabrikaları üretmektedir. On yıl içinde bu oran dörtte bire yükselecektir. Osmanlı iplik fabrikalarının büyük çoğunluğu İzmir, Adana, Selanik ve İstanbul'da bulunmaktadır. 18. yüzyıldan itibaren İzmir vilayetinde kaim olan bir İngiliz-Fransız ailesi, İstanbul vilayetinin Yedikule semtinde bir iplik fabrikası kurmuştur. Söz konusu fabrika sahipleri bunun için gerekli imtiyazı 1886'da almışlar ve ortalama 2 yıl sonra da fabrika açılmıştır. Fabrika, daha çok ucuz işgücü ve İmparatorluk içi ticari ilişkilerden alınan vergilerden muafiyeti nedeniyle hızlı bir genişleme meydana gelmiştir. Bundan başka yine İzmir vilayetinde Fransız tebaasından

bir aile, 1892 yılında buhar gücüyle çalışan bir iplik fabrikası faaliyete geçince fabrikanın üretimi dolayısıyla iplik ithalatı derhal azalmıştır (Quataert, 2013:77-78).

Bu dönemde pek çok bölgede ve hemen hemen her evde bir tezgah bulunuyordu. Örneğin; 1890'larda Sivas ve İzmir yöresinde 10.000'er tezgah, 1870'lerde Harput-Erzurum yöresinde yaklaşık 12.000 tezgah vardır. Özel fabrikaların çoğu Balkan vilayetleri, İstanbul ve İzmir şehirleri ile Adana yöresinde Osmanlı döneminin sonlarına doğru açılmış ve birkaç bölgede yoğunlaşmıştır. Devletin düzenli bir şekilde, 1890'lara kadar, imalatçılara gümrük muafiyeti sağlamasına rağmen sektörde gerileme yaşanmıştır (Quataert, 2013:154-171).

1.5. Özel Yatırımların Yapısı

Osmanlı ülkesindeki sanatkarlar daha çok yeni teknoloji yerine öteden beri kullanılan yöntemlerle üretim yapmaktadırlar. Sanayi Devrimi'nin yayılmasıyla birlikte birçok ülkede yeni teknolojik aletlerle üretim faaliyetlerine girişip devam edildiği gözlemlenmesine rağmen, ülkedeki geçiş süreci o kadar da kısa süreli ve hızlı olmamıştır. Daha sonraları özellikle devletin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik kurulan tesisler açısından söz konusu teknolojik araçlar kullanılmış ise de, bu kullanım çok uzun soluklu olmamıştır (Pamuk, 2015:142).

Ülkede el sanatlarından makine endüstrisine geçiş hareketi genellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, 1880-1890 yılları arasında başlamıştır. Keza 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve özellikle sonlarına doğru hızlanan yabancı sermaye yatırımlarının büyük bir çoğunluğunun da demiryolları, fenerler ve limanlar gibi ulaştırma alanında olması, Avrupa'nın mamul madde satma ve hammadde ile yiyecek maddeleri satın alma sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nde toprak sahipleri ile tüccar yararına işleyerek ve onların iktisaden güç kazanmalarına yol açarken temel sanayinin kurulmasına katkı sağlamamıştır. Osmanlı ülkelerinde yüksek fırınlar ve metalürji fabrikaları bulunmamakta olup, makine yapan sanayi kurulamamıştır. Osmanlı sanayinde kullanılan makinelerin büyük çoğunluğu yabancı ülkelere ithal edilmiştir (Türkdoğan, 2009:281).

Osmanlı Devleti ile bazı devletler arasında yapılan antlaşmalarla 1861'de esnafılıkta inhisar kaldırılmış ve artık yabancılara ülkede esnafılık yapma hakkı tanınmıştır. 1868'de Maadin Nizamnamesi'nin çıkarılmasından sonra da yabancılara

maden imtiyazları verilmeye başlanmıştır (Öztürk, 2010:93). Dönem itibariyle Osmanlı Türk'ü genel itibariyle tarımsal alanda faaliyet göstermiş, ticari alanda ise gayrimüslimler ve azınlık kesimleri faaliyette bulunmuşlardır. Bu durum daha sonra yabancılara menkul mal sahipliği hakkının tanınmasıyla zirveye ulaşmıştır (Kurmuş, 2007:146).

1850 dönemini takip eden yıllarda artık gayri milli sermayedar sınıf ülkede bir kısım faaliyetlere girişmeye yönelmiştir. Bu yönelme özellikle hükümetten alınan teşvik ve imtiyazların derecesine göre şirketleşme sonucunu doğurabiliyordu. Yine bu yönelme üretim alanlarından ziyade daha fazla kâr getirisi sağlayan ticaret, ulaştırma ve altyapı yatırımlarına yönelikti. Demiryollarının yapımını ve faaliyetini üzerine alan İngiliz-Fransız, Avusturyalı, Belçikalı ve Alman sermayedarlar bakımından ise, demiryolları özellikle Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu kilometre garantisi sonucunda kendi başlarına önemli kârlı birer yatırım konumuna ulaştılar (Pamuk, 2015:105).

Genel itibariyle ülkede olmayan malların yabancılar tarafından ticari faaliyetlerle ülkeye getirilmesi ve yabancıların bunu lehlerine çevirmeleriyle kendilerine özel ayrıcalıklar tanınmasını sağlıyordu. Devlet de özellikle ülkede olmayan malların başka ne şekilde ülkeye getirileceğine dair bir çözüm üretme yerine, bunun aksi durumunda yaşanacaklardan kaygı duyarak yabancılara önemli imtiyazlar veriyordu. Hatta içeride tüketilen malların azalması durumunda ihracına yasaklar dahi getiriyordu (Pamuk, 2014a:21).

Ülkede yerli tesisler ve girişimler kurulamadı, ancak İstanbul ve diğer büyük yerlerde yabancı menşeli girişimler artmıştı. 1880 yılında, İstanbul limanındaki vapur acenteleri arasında sadece Ali Hilmi isimli bir Türkün olduğu belirtilmektedir. Bu dönemdeki kamu hizmeti imtiyazları, ülkede yabancı sermayenin giriş yollarından birini oluşturmaktadır. 1870 ile 1911 yılları arasında, Osmanlı Hükümeti, 238 imtiyazın 109'unu yabancılara, 67'sini ise azınlıklara vermişti (Şanda, 1967:8).

Belirtilen tarihlerde ülkede faaliyete konu şirketler daha çok bir kısım imtiyazlar elde etmiş olan yabancılara aitti. Yine bunların yönetimi tabi oldukları ülkelerden sağlanmıştır. Bu dönemde faaliyette bulunan, yabancı finansman desteği bulunmayan Osmanlı şirketi neredeyse yok denecek derecede kalmıştır (Öztürk, 2010:75).

Tablo 1.1. İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında İşlem Gören Yabancı Menşeli Şirketler

İş Konusu	Yıl
İstanbul Tramvay Şirketi	1869
Ereğli Şirket-i Osmaniye	1896
Balya Karaaydın Maden Şirketi	1892
Kredi Liyone	1863
Doyçe Bank	1870
Selanik Bankası	1888
Türk Elektrik Şirketi	1911
Tünel Şirketi	1911
Halit Vapurları Şirketi	1911

Kaynak: H. Avni Şanda, “Türkiye’de İlk Sermaye Şirketleri (1860-1918)”, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1967, s.8.

Yukarıda ayrıntıları yazılı tablodaki verilerden yabancı menşeli şirketlerin, isimlerinden de açıkça görüleceği üzere faaliyet alanlarının özellikle bankacılık, madencilik ve ulaştırma alanlarında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

19. yüzyıl öncesi ve Tanzimat Dönemi’nde merkezi devletin iktisat politikalarını, daha çok vergi gelirlerinin artırılmasıyla birlikte güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kent merkezlerinin ihtiyaçlarının sağlanması gibi öncelikler yönlendirmiştir. Daha önce de beyan edildiği gibi ilk sanayileşme faaliyetleri devletin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve askeri malzemelerin temin edilmesine yönelik yapılmıştır (Pamuk, 2015:92-93).

Sanayi Devrimi ile birlikte yukarıda beyan edilen dış destekli faaliyetlerin ülkede teknolojik ürünler kullanarak artıp devam etmesi, küçük ölçekte faaliyette bulunan yerli üreticilerin faaliyetlerine büyük darbeler vurmuştur (Pamuk, 2015:140). Yeni teknolojiler kullanarak ve büyük sermayelerle ülkede bir kısım faaliyetlere girişen yabancı müteşebbisler karşısında milli unsurlar dayanacak gücü bulamamıştır. Yeni düzene yerli üreticilerin ayak uydurması hükümetin sağladığı destekle mümkün olmamıştır (Pamuk, 2014a:186).

Osmanlı devlet adamları ancak, Tanzimat’la Batı düşüncesinin etkisi altında sanayiye yardım etmeye karar verdiler. Bunun için de, 1868 yılında teşkil edilen İkinci Islah-ı Sanayi Komisyonu’nca hazırlanan bir raporda, esnafı şirketler dahilinde birleştirme yolunda teşebbüslere gidilerek küçük sanayi erbabı arasında üretim

kooperatifleri meydana getirmek amaçlanmıştır. Kamu işletmeleri yanında, özel fabrikalar da 1839'dan sonra kurulmaya başlanmıştır. Bu fabrikaları kuranlar genel itibariyle yabancı zengin unsurlar ve gayrimüslim azınlıklardır. 1850'li yıllarda önemli bir sanayi ve ticaret merkezi olan Bursa vilayetinde kurulan ilk fabrikanın çalıştıracak işçi bulmakta zorluk çekmesi, Osmanlı toplum yapısının sanayileşme sürecine olan bakış açısını göstermesi bakımından dikkate değerdir (Türkdoğan, 2009:349-364).

1863 yılında kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu gümrük vergilerini arttırmak, sanat okullarını açmak, şirketler kurulmasını özendirmek gibi önlemler alarak mevcut sanayiye ve el sanatlarını korumaya çalışmıştır. Fakat kapitülasyon sistemi, koruyucu gümrük siyasetinin ve diğer önlemlerin yürütülmesine engel olmuştur. Sanayiye teşvik amacıyla 1873 tarihli bir kanunla fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanınmış, 1888'de bu muafiyetler fabrika insanına lüzumlu iptidai modellere teşmil edilmiş, 1897'de yeni tesisler için 10 yıl müddetle vergi muafiyeti kabul edilmiştir (Türkdoğan, 2009:432-433).

18. yüzyıldaki gelişmelerin tetiklemeyle oluşan Osmanlı ekonomisi ile 16. Yüzyıl Osmanlı ekonomisi karşılaştırıldığında, 18. yüzyılda devletin ekonomi üzerindeki kontrolünün nispeten zayıfladığı belirtilmelidir. Bunun en önemli nedeni Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında konsolos, tüccar ve kaptanlarıyla, ayrıca para ve istihdam olanaklarıyla varolmalarıdır. Osmanlı ekonomisinin diğer dönemlere oranla genişlediği dönem, 1760'lı yıllarda son bulmuş ve yerini ekonomik krize bırakmıştır (Kunt vd., 2014:208).

Osmanlı, son dönem itibariyle özel sektörün faaliyet alanını genişletirken, halkın ihtiyacı olan esaslı konularda bir kısım yatırımlar yapmaya çalışmıştır. Ancak yapılan tüm çaba ve gayretler, yabancı ülkelerle yapılan antlaşmalar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Yabancı tüccarlar Osmanlı tebaasından daha fazla ayrıcalıklara sahip olmuştur. Bu şartlarda yerli kesimin rekabet etmesi ya da karlılığını sürdürebilmesi pek de mümkün olmamıştır (Kasalak, 2012:66).

1.6. Özel Sektörün Desteklenmesi Açısından İmtiyaz Sistemi

Osmanlı toplumunda, hem toprak aristokrasisinin ve sanayi burjuvazisinin bulunmaması, hem de ticaretle uğraşan yerli unsurlar arasında devlet kadrolarından dışlanmış olan gayrimüslim etnik grupların başat bir yere sahip olması, ortaya çıkmakta

olan batılılaşmış yeni bürokrasi ile yerli varlıklı kesimler arasındaki yakınlığı ve işbirliğini başlangıçta büyük ölçüde sınırlamıştır (Tezel, 2015:554).

Sanayi Devrimi sonrası artan Avrupa rekabeti karşısında Tanzimat'la birlikte devlet "imar-ı mülk" politikasını uygulamaya başlamış ve böylece imtiyaz sistemi doğmuştur. Bu politikayla iktisadi kalkınma ve zenginleşme hedeflenmiş, mali ve iktisadi sorunlar ele alınmıştır (Damlıbağ, 2014a:46). Tanzimatçılar 1840-1860 yılları arasında sanayileşmeyi devlet vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalıştıkları halde 1860'dan itibaren daha çok özel teşebbüse ağırlık vermişlerdir (Önsoy, 1984:9).

İlk kent hizmetleri olan Boğaziçi ve Haliç vapur işletme imtiyazlarının 1850'li yıllarda, ilk verilişlerinde, imtiyaz kavramının bu anlamına yakın bir nitelikte, tek taraflı, ihsan kabilinden işlemler oldukları, yani imtiyaz sözleşmesi bulunmadığı görülmektedir. 1860'lardan itibaren verilen imtiyazlarınsa, iki taraflı akdi işlemler şeklinde meydana geldikleri görülmektedir (Öztürk, 2010:71).

İmtiyaz, uygulamada öncelikle belirli bir bölgede ve belirli bir süre için, aynı sektöre ait ikinci bir fabrikanın kuruluşunun yasaklanması şeklindedir. Söz konusu uygulama ile, esnafın çalışmalarına engel olunmamış ve girişimci çoğunlukla vergi ayrıcalıklarıyla desteklenmektedir. Böylece kurulacak fabrikanın piyasadaki fiyatlarla rekabet edebilmesi arzulanmıştır. İmtiyaz sistemi ilk aşamalarında, mevcut bir fabrikaya tekel hakkı tanınması şeklinde uygulanırken, sonraları girişimciye öncelikle konuyla ilgili imtiyaz alma şartı getirilmiştir. Bunda, Osmanlı Devleti'nde sermaye birikiminin yetersiz olması etkili olmuştur. Böylece girişimci tekel olarak faaliyette bulunacağı imtiyazını teminat göstererek, şirket kurup sermaye toplayabilmesi imkan dahiline girmiştir (Damlıbağ, 2014a:50).

Şehir ve belediye hizmetlerinde önemli bir yere sahip olan toplu taşıma, şehir şebeke suyu, aydınlatma-ısıtma gibi yerel nitelikli hizmetler, Osmanlı metropollerinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imtiyaz verilerek teknoloji ve işletme bilgisine sahip özel müteşebbislere gördürülmüştür. 1850'lerden itibaren, Batılı kurumlar transfer edilirken, buharlı motor ve ardından elektriğin icadı ve kent hizmetlerine tatbiki ve bu hizmetleri imtiyaz usulüyle özel sektöre gördürme konusunda da Batı'daki yöntem taklit edilmiştir. Bu hizmetleri kuran da büyük ölçüde Batılı sermaye olmuştur (Öztürk, 2010:27).

Bu dönemdeki imtiyaz sisteminde Padişah fermanıyla saraya yakın, nüfuzlu, kişilerden birine verilen imtiyazlar, bu kişiler tarafından, söz konusu iş için kendilerince veya başkaları tarafından kurulacak bir şirkete devredilmiş veya iltizama verilmiştir. Bu ilk dönem imtiyazlarda imtiyaz koşulları fermanla belirlenirken, 1860'lardan itibaren, incelenen imtiyazlarda, imtiyazcıyla hükümet arasında sözleşme yapıldığı görülmüştür. Ancak yine de, imtiyazın verilmesi için bir padişah iradesi (fermanı) gerekmiştir. İmtiyazların verilişlerinde, bu dönemde, öncelikle imtiyaz isteyen kişilerin tekliflerini sunup istedikleri imtiyazın yararlı olacağına, bürokratik kademeleri ve saltanat makamını ikna etmeleri gerekli görülmüştür (Öztürk, 2010:75).

İmtiyaz almak için başvuruda bulunanlar, öncelikle Bâb-ı Âliye başvurup, orada dilekçeleri uygun bulunarak, konu Nafia Nezareti'ne havale edilmiş ve Bakanlığın incelemesi sonunda hazırlanan sözleşme, şartname ve esas sözleşme taslakları tekrar Bâb-ı Âliye gönderilmiştir. Bundan sonra ise Meclis-i Vükela kararıyla ihale edilen imtiyazın, sözleşme ve şartname taslakları, hukuka uygunluk bakımından incelenmek üzere, Şura-yı Devlet'e gönderilmiştir. Şura-yı Devlet, bu taslaklar üzerinde gerekli ekleme ve değişiklikleri yaparak son şeklini vermiştir. Bundan sonra padişahın onayı alınmıştır (Öztürk, 2010:76).

Girişimci fabrika kurma isteğini ve imtiyaz talebini merkezde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne iletilmiştir. Burada isteği önce Ticaret Umum Müdürlüğü tarafından değerlendiriliyordu. Görüşmeler sonucunda düzenlenen evrak, istek sahibinin devlet mensubu olması halinde Şura-yı Devlet, Tanzimat Dairesi'ne havale edilmiştir. Bu dairede talep sahibi ile görüşmeler neticesinde, talep yeniden değerlendirilmesi için Meclis-i Vükela'ya gönderilmiştir. Önceki görüşmelerde isteğe yönelik talep sahibi ile yöneticiler arasında mutabakata varılmışsa Meclis-i Vükela ayrıcalık talebini onaylamış, söz konusu talep ve uygunluk padişaha gönderilmiştir. Antlaşma sağlanamamışsa Meclis-i Vükela talep hakkında bir karar vermiştir (Damlıbağ, 2012:207).

İmtiyaz görüşmelerinin konusunu; tesisin hangi alanda faaliyette bulunacağı, talebe konu tesisin üreteceği ürünlerin pazar üzerindeki etkileri, imtiyazın geçerlilik süresi oluşturmaktadır. Verilen süreyi imtiyazın veriliş şekli, sektörün nevi ve sermaye miktarı belirlemiştir. Verilen imtiyaz süresi sonunda imtiyaz sahibinin fabrikanın sahibi olduğu imtiyazlarla birlikte günümüzde yaygın olan yap-işlet-devret tarzında imtiyazlar

da bulunmuştur. Verilen imtiyazlarda, teşebbüs sahibinin arz ve kâr oranını yükseltmek için, fabrikasyon üretimine vergi muafiyetleri tanınmıştır (Damlıbağ, 2012:211-218).

Sistemin işleyişi, Osmanlı arşiv belgelerinden çevrili yapılmak suretiyle birkaç örnek ile aşağıda açıklanmıştır.

1.6.1. Salih Münir Bey

Ticaret ve Ziraat Nezareti Mektupçusu Salih Münir Bey, İstanbul'da Boğaziçi'nin Çubuklu Karyesinde porselen ve çini fabrikası kurmak istemektedir. Salih Münir Bey'in talebi 22 Aralık 1885 tarihinde Şura-yı Devlet, Tanzimat Dairesi'nde görüşülerek karara bağlanmıştır (Ek 1).

Şura-yı Devlet ile Salih Münir Bey arasında yapılan müzakereler sonucu imzalanan mukavelenameye göre imtiyaz süresinde aynı şekilde bir fabrika kurulmasına ruhsat verilmemiş, ancak fabrikanın inşasına başlanmaması ya da üretime devam etmemesi halinde başkalarına ruhsat verileceği hüküm altına alınmıştır. İmzalanan mukavelenamede fabrikanın açılması için gerekli sermaye miktarı ile fabrikanın kurulması için ithal edilecek malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulacağı da belirtilmiştir. Fabrika çalışanlarına ilişkin de hüküm mukavelenamede yer almıştır.

Birinci madde: Ticaret ve ziraat nezareti mektupçusu saadetli Salih Münir Bey efendi hazretlerine porselen ve fayans ve çini envaından her nevi tabak ve çanak ve sahan...ve bardak ve kase ve fincan ve saksı ve soba ve avani saire ile porselen izolator imalına mahsus boğaz içinde çubuklu karyesinde veya o havalide bir fabrika inşası için onbeş sene müddeti imtiyaziye ile ruhsat verilmiştir.

İkinci madde: İşbu ruhsat tarihinden itibaren onbeş sene zarfında Dersaadet ve bilad-ı selasede²bu yolda bir fabrika inşası için kimseye ruhsat verilmeyecektir.

Üçüncü madde: Tarihi imtiyazdan sekiz mah³ mürurunda fabrikanın inşasına teşebbüs olunarak andan bir sene hitamında birinci maddede tayin olunan imalata bede⁴ ve mübaşeret olunacak ve şayet bir sene mürur edip te imalata bede' edemediği ve bede' ettikten sonra devam etmeyerek tatil edildiği takdirde hakkı imtiyaz sakıt olacak ve o takdirce Dersaadette böyle bir fabrika yapmak isteyenlere ruhsat verilebilecektir.

² Galata, Eyüp, Üsküdar.

³ Ay.

⁴ Başlama.

Dördüncü madde: İşbu fabrikanın tesis ve küşadı için müşarün ileyh tarafından kırkbin lira sermaye konulacaktır...Şurası dahi mukarrerdir ki sahibi imtiyazın ileride sermayesini iki misline, yani seksen bin liraya iblağa salahiyeti vardır.

Beşinci madde: Zikrolunan fabrikanın tesisi için ilk defa olarak Avrupa'dan celp olunacak alat ve edavat ile levazım ve eşya ve mevaddı saire resmi gümrükten muaf tutulacağı gibi onbeş sene zarfında bu fabrikanın gerek dahilen sarf olunacak ve gerek memaliki ecnebiyeye nakledilecek bilcümle mamulatından gümrük resmi alınmayacaktır. Şu kadar ki sui istimali men' için gümrük tarafından gösterilecek kavaide sahibi imtiyaz tarafından riayet olunacaktır. Sahibi imtiyaz onbeş sene mürurundan sonra sair yerli mamulatına tevfikan (uygun) mezkur fabrika mamulatının lazım gelen rüsumunu tediyeye mecbur olacaktır (BOA, A.DVNSMKLT.d.2 :26).

Altıncı madde: Sahibi imtiyaz mezkur fabrikanın imalatına muktezi (gerekli) toprakları dairei imtiyaziyesi dahilinde kain (mevcut) arazii emiriyeyi haliyede tesadüf eder ise meccanen ahz (kabul) eylemek salahiyetini haiz olup şayet arazii mezkure devletçe satmak lazım gelirse bedel misliyle müşarün ileyhın hakkı rüchanı olacaktır. Şu kadar ki eşhası uhdelerinde bulunan araziden alacağı topraklar için ahashının muvafakatını istihsale mecbur olacaktır.

Yedinci madde: Sahibi imtiyazın fabrikada istihdam edeceği bazı ustalardan ma'da amel ve hademe-i saire tebaai devleti aliyyeden olacaktır.

Sekizinci madde: Dersaadet ve bilad-ı selasede elyevm mevcut olan yani imtiyazı ferman-ı alinin tarihi atasında işlemekte bulunan emsali masnuat ve mamula-tı turabiye testgahlarının emalatı hazıralarını men'e sahib-i imtiyazın hakkı olmayacaktır (BOA, A.DVNSMKLT.d.2 :25-26).

1.6.2. Serkurenay-ı Hazret-i Şehriyari Osman Bey

Osmanlı'da zaman zaman talep edilen devlet destekli kağıt üretimi girişimleri kısa sürmüştür. Çünkü talep yetersiz, üretilen kağıtların kalitesi düşük ve maliyeti yüksektir. Ayrıca, bu girişimleri pazarı kaybetmek istemeyen Avrupalı kağıt üreticileri fiyatları düşürerek engellemeye çalışmışlardır. Bu nedenle Avrupa'dan gelen kağıt ithali karşısında rekabet edemeyince üretimi desteklemek için alıcı devlet olmuş ise de, devletin düzenli ödeme yapmaması nedeniyle anılan girişimler sürdürülememiştir (Dölen, 2015:259).

Paçavra ve saman selülozundan kağıt üretmek üzere planlanan Beykoz Hamidiye Kağıt Fabrikası'nın kuruluş yeri olarak Beykoz deresinin kıyıya ulaştığı yerde Osman Bey'in oğlu Ali Cevad Bey'e ait olan 42 dönümlük bir arazi seçilmiş ve burası satın alınarak 19 Haziran 1890'da fabrikanın temeli atılmıştır. Fabrikanın iç donanımı ve ikisi sigara kağıdı üretmek için olmak üzere dört kağıt makinesi İngiltere'de bulunan "Masson Scott and Co." şirketine ısmarlanmıştır. Merkezi devlet

dairelerinde ve vilayetlerde kullanılan kağıtların Beykoz Kağıt Fabrikası'ndan alınacağı ve fiyatının da şimdiye kadar bu daireler tarafından satın alınan kağıtların fiyatlarından biraz daha ucuz olarak belirlenerek bu konuda fabrika yönetimi ile bir sözleşme yapıldığı belirtilmektedir (Dölen, 2015:290-292).

6 Eylül 1886 tarihinde Serkurenay-ı Hazret-i Şehriyari Osman Bey'in İstanbul'da kuracağı Hamidiye Kağıt Fabrikası için 50 sene müddetle tüm ülke genelinde geçerli olmak üzere imtiyaz tanınmıştır (Ek 2).

Beş maddeden oluşan mukavelenameye göre; fabrikanın ürünlerinden gümrük vergisi de dâhil hiçbir vergi talep edilmeyecektir. Daha önceden bu sektörde varolan fabrikalar, faaliyetlerine devam edeceklerdir. Yeni kurulacak fabrika zamanla ülkenin ihtiyacını karşılayamayacak duruma geldiği resmi kanallarla tespit edilirse bu konuda faaliyette bulunacak olan ve daha uygun şartlarda imtiyaz isteyen girişimcilere ruhsat verilebilecek, ancak bu durumda Osman Beyin fabrikası için yaptığı bina, teçhizat, arsa ve diğer masrafları karşılanacaktır.

Birinci madde: *Ferman-ı ali tarihinden muteber olmak üzere elli sene müddetle ve (hamidiye kağıt fabrikası) namıyla serkurenay cenabı şehriyari atufetli osman bey efendi hazretlerine her ne kağıt imali için bir kağıt fabrikası inşası zımında imtiyaz ita ve ihsan buyurulmuştur.*

İkinci madde: *Tarihi fermanı aliden itibaren nihayet dört sene zarfında işbu fabrikanın inşa olunması sahibi imtiyaz deruhde ve kabul etmiş olduğundan müddeti mezkure zarfında herhangi mahal ve mevkiye fabrikanın inşasına kafi ve elverişli bir arazi bulunur ise orada hemen fabrikanın inşasına bede' ve mübaşeret edecek ve bunun için lüzum görünür ise bir şirket teşkiline sahibi imtiyaz serbest olacağı gibi fabrika inşası için münasip görülecek mahal arazii emiriyeden olduğu halde meccanen kendisine verilecek ve ashabi uhdesinde bulunduğu takdirde hükümet-i seniyenin muavenet ve müzaheretiyile bedeli sahibi imtiyaz tarafıdan bittediye mübayaa edilecektir.*

Üçüncü madde: *Akdemce Beyrut ve sair mahallerde yapılan fabrikalardan maada müddet-i imtiyaziye zarfında memalik-i mahrusa-i şahane dahilinde hiçbir kimseye taraf-ı hükümet-i seniyyeden kağıt fabrikası inşa ve imali için imtiyaz verilmeyecektir. Şu kadar ki işbu kağıt fabrikasının ileride ihtiyac-ı memlekete kafi kağıt imal ve ihraç edemediği suret-i resmiyede sabit olup da o vakit daha nafi şerait ile imtiyaz talebinde bulunanlar olur ise, evvel emirde sahib-i imtiyazın vücuda getirmiş olduğu fabrikanın ebniye ve makine ve alat ve edevat ve arazii muhiyası esmanıyla mesarifat-ı sairesi bilhesap miktar-ı bedeli sahibi imtiyaza tediye ettirilmek şartıyla hükümeti seniyece icabı müzakere olunarak utbei seniye hazreti şehinşahiye arz olunacaktır.*

Dördüncü madde: *İşbu fabrikanın dahilden ve hariçten celp edeceği her nevi alat ve edevat ve eşya ve levazimat ve saireden resmi gümrük alınmayacak ve*

fabrikanın imalat ve ihracatından gerek memalik-i mahrusa-i şahanenin her tarafına ve gerek memalik-i ecnebiyeye göndereceği mamulâtı dahi gümrük resmi ile rüsumat-ı saireden muaf tutulacaktır.

Beşinci madde: Müddeti imtiyaziyenin hitamında işbu fabrikanın arazi ve ebniyesi hükümeti seniyeye terk olunacak ve fakat mevcut makine ve alat ve edevat ve sair levazumat erbabı habere marifetiyle keşf olunup kıymeti taktir olunarak tarafı saltanatı seniyeden mübayaa buyurulacaktır (BOA, A.DVNSMKLT.d.2 :51).

Altı aylık çalışma süresinin sonunda firma alacağını istemiş, şirket ise bu süre içinde gerekli parayı sağlayamadığından Masson Scott and Co. firması tarafından mahkemeye verilmiş ve mahkeme firmayı haklı bularak fabrikanın mülkiyetini Masson Scott and Co. firmasına vermiştir (Dölen, 2015:293).

1.6.3. Şem'azade Ahmet Refik Bey

Ahmet Refik Bey ve ortakları, 1895 yılında Osmanlı Hükümeti'ne verdikleri dilekçede Suriye vilayetine bağlı Duma kazasında bulunan Şeb'a Çiftliğinde bir şeker fabrikası kurmak için izin talebinde bulunmuşlardır (Ek 3).

Talebin 15 Ocak 1895 tarihinde Şura-yı Devlet'te görüşülmesi neticetisende imzalanan dört maddelik ruhsatnameye göre; Şeb'a Çiftliğinde üretilecek şeker pancarından 20 yıl süreyle öşür vergisi alınmamasına, doğal afetlerden dolayı yeterince şeker pancarı yetiştirilmediği devlet görevlileri tarafından tespit edildiği taktirde, ithal edilecek şeker şurubundan gümrük alınmamasına, yine şeker pancarı fabrika inşası için ithal olunacak alet ve edevatın, ithal edilecek şeker pancarı tohumunun, fabrikanın imal ve ihraç edeceği ürünlerin gümrük vergisinden muaf tutulmasına, yalnız fabrikanın emlak vergisine tabi olmasına karar verilmiştir.

Birinci madde: Şeb'a çiftliğinde zer' olunacak pancar yirmi sene müddetle öşürden muaf tutulacak ve fabrikanın istihlakına kafi miktarda pancar zer olunup da afatı semaviye ve arziyeden dolayı hasardide olduğu hükümetçe ledül tahkik telbin eylediği halde fabrika için memaliki mütecevireden götürülecek ham mevaddı asliye dahi bilaresm ithal olunacaktır.

İkinci madde: Mezkur şeb'a çiftliğinde tesis ve inşa olunacak fabrikanın tesisatı ibtidaiyesi için celp olunacak alat ve edevat ile pancar tohumu alalusul tanzim olunacak defteri babı ali canibi samisince tasdik buyurulduktan sonra bila resim imrar olunacaktır.

Üçüncü madde: Fabrikanın imal ve ihraç edeceği mamulâtı için gümrük resmi ahez edilmeyecektir.

Dördüncü madde: Mezkur fabrika yalnız emlak vergisiyle mükellef olacaktır (BOA, A.DVNSMKLT.d.7 :244-245).

Bununla birlikte, Ahmet Refik Bey'e Hassa Ordusu Müşiri Rauf Bey'e tanınan imtiyazlar aynen tanınmıştır.

...Edirne vilayeti dahilinde Cisir-i Ergene kazasında vaki Salarlı Çiftliğinde bir şeker fabrikası tesisi için Hassa Orduyu Hümayunu müşiri devletli rauf paşa hazretlerine ita buyurulan ruhsatnamede muharrir şeraite tabi olmak ve buharla işletilmek üzere onbeş binden yirmi bin osmanlı altınına kadar akçe sarfiyla suriye vilayeti dahilinde дума kazasında vaki şeb'a namı çiftlikte bir şeker fabrikası tesisi ve inşası için ruhsat itası... (BOA, A.DVNSMKLT.d.7 :245).

1.6.4. Yusuf Ziyaeddin Bey

Maliye Nezareti Genel Muhasebe Bölümünün Hesaplama Şubesinde müdür muavini olarak çalışan Yusuf Ziyaeddin isimli zat, İstanbul yöresinde cam ve ayna ürünlerine yönelik bir tesis inşa etmek istemektedir. Yusuf Ziyaeddin Bey bu kuracağı fabrika için, 18 Ocak 1902 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'nden imtiyaz talebinde bulunmuştur (Ek 4).

Dersaadet ve bilad-ı selasede elvan ve eşkâl-i muhtelifede cam ve ayna fabrikası inşasıyla işledilmesi için otuz beş sene müddetle imtiyaz itası istidasına dair hazine-i maliye muhasebat-ı umumiye-i hisabat merkezi şubesi müdir muavini Yusuf Ziyaeddin Bey tarafından takdim olunub ba-tezkirey-i samiye irsal buyurulan arz-ı hal ve mukavelename layihası... (BOA, A.DVNSMKLT.d.13 :9).

Talep sahibi ile yapılan müzakereler sonucu istenilen 35 senelik imtiyaz talebi uygun görülmeyerek 25 seneye indirilmiş ve kayıt altına alınmıştır. İmtiyaz talebinin hemen kabul edilmeyip yapılan müzakereler sonucu isteklerden uygun görülmeyen hususların düzeltildiği anlaşılmaktadır.

Meclis-i nafia müzekkeresinde otuz beş sene olarak talep edilen müddet-i imtiyaziye talib-i imtiyazın husul-u muvafakatıyla 25 seneye ve şirket-i teşkil ve fabrikaların inşa ve tesisi müddetleri dahi 2-3 seneye tenzil ve fabrika ile müştemilatının emlak vergisinden affi hakkındaki madde tay edilerek... (BOA, A.DVNSMKLT.d.13 :9).

Şura-yı Devlet ile Yusuf Ziyaeddin Bey arasında yapılan müzakereler sonucu imzalanan mukavelenameye göre fabrikanın ne sürede inşa edileceği, kefalet miktarı, mükellef tutulan vergiler, bağış miktarı ve yeri, fabrikanın kurulumu için gerekli tesisatın gümrük vergisinden muafiyeti, fabrika çalışanlarının Osmanlı tebaasından olması gibi konular maddelere bağlanarak imza altına alınmıştır.

Birinci madde: *Dersaadet ve bilad-ı selasede elvan ve eşgal-i muhtelifede cam ve ayna fabrikası inşa ve işletilmesi için şerait-i atiyeye tevfikan mumaileyh Yusuf Ziyaeddin Bey'e taraf-ı devlet-i aliyeden imtiyaz verilmiştir.*

İkinci madde: *Müddet-i imtiyaziye ferman-ı ali tarihinden itibaren 25 senedir.*

Üçüncü madde: *Sahib-i imtiyaz taahhüdat vakiasında icrası için ferman-ı aliye tarihinden itibaren nihayet 2 sene müddet zarfında ... mevzu şirket nizamnamesi esasına tevfikan osmanlı anonim şirketi teşkiline mecbur ve şirketin merkezi Dersaadet'te olması ve meclis-i idare ve heyet-i umumiyesinin kezalik Dersaadet'te içtima etmesi ve meclis-i idare heyetinin sülüsü tebaa-i osmaniyeden mürekkep olması meşruttur.*

Dördüncü madde: *Sahib-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket masarîf ve zarar ve hasarı tarafına ait olmak üzere ferman-ı aliye tarihinden itibaren nihayet 3 sene müddet zarfında fabrikayı inşa ve ikmal ile işletmeyi taahhüt eder.*

Beşinci madde: *Sahib-i imtiyaz taahhüdat vakiasında icrasını teminen ferman-ı alinin asdarı kendisine tebliğ olunduğun tarihten itibaren bir mah müddet zarfında Bank-ı Osmaniye ya nakden veya piyasa fiyatıyla devlet tahvilatı olarak beş yüz lira-yı Osmani kefalet akçesi tevdi edecek ve şu kadar ki tahvilat tevdi edildiği halde tedenni fiyattan dolayı terettüb edecek noksanı ikmal edileceği bank tarafından taahhüt ettirilecektir ve mezkur kefalet akçesi tevdi olunduğunu müteakip ferman-ı ali kendisine teslim olunacaktır. İşbu kefalet akçesi fabrikanın işlettilmesinden sonra iade olunacak ve adem-i muvaffakiyeti halinde taraf-ı hükümetten zapt olunacaktır. Zikrolunan bir mah müddetin inkizasına değin sahib-i imtiyaz kefalet akçesi tevdi ettiği halde kendisine ihtara hacet olmaksızın hak imtiyazdan sakıt olacaktır.*

Altıncı madde: *Mezkür fabrika ile müstemilatı ve sermaye ve varidatı kavanin ve nizamat-ı haliye ve müstakbele-i devlet-i aliyeye tevfikan vergiye ve devletçe mevzu her türlü rüsuma ve şirket-i hafe-i muamalatında damga resmine tabi olacak ve fabrika memur ve müstahdemini temennü vergisiyle ve mevki-i icraya vazı halinde patent resmiyle mükellef tutulacaktır.*

Yedinci madde: *Sahib-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket fabrikaların inşasından ve işletmesinden ve ... dolayı sıhhat ve rahat-ı umumiyeyi mahl-ı taaffunat ve muzırrat vukuuna meydan verilmemek üzere heyet-i sıhha-i devlet ve beledyenin lüzum göstereceği tedabir-i sıhha ve tahfizayı tamamen kabul ve icraya mecbur bulunacak ve mezkur fabrikalar şehir-i emanetince ve hükümet-i*

mahallece tensip olunacak mevkide fabrikalar nizamnamesi ahkamina tevfiikan inşa kılınacaktır.

Sekizinci madde: *Fabrikanın mamulat çıkarmaya başladığı tarihten itibaren sahib-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket her sene darülacezeye otuz adet lira-yı osmani ita edecektir.*

Dokuzuncu madde: *Esbab-ı mecradan madud bir maniin zuhuru tahakkuk etmeksizin sahib-i imtiyaz veya makamına kaim olacak şirket müddet-i muine zarfında imalata mübaşeret etmediği veya başlayıp da ikmal eylemediği veyahut işbu mukavelenameden müsbet taahhüdat vakıasını icra edemediği halde hukuk-u imtiyaziyesinden sakit olacaktır.*

Onuncu madde: *Tesisat-ı ibtidaiyeye ait alat ve edavat ve malzeme-i saire usul ve emsali vecihle bir defaya mahsus olmak üzere gümrük resminden muaf tutulacaktır.*

Onbirinci madde: *Fabrikanın işletilmesi için lüzum görülecek bir kaç ecnebi memurun istihdamı caiz ise de, fabrikanın sair bilcümle memurin ve müstahdemin ve amelesi tebaa-i devlet-i aliyeden olacak.*

Onikinci madde: *Şirketin ... muhaberatı Türkçe olacak ve işbu mukavelenamenin icra-yı ahkamından mütevellid her nevi ihtilafat şura-yı devlette ve hukuk-u şahsiye davaları ait olduğu mahkem-i osmaniyede rüyet ve fesh olunacaktır (BOA, A.DVNSMKL.T.d.13 :8-9).*

Yukarıda Osmanlıca arşiv belgelerinden çevirileri verilerek beyan edilen imtiyaz örnekleri kapsamında yapılan değerlendirme ve karşılaştırmada; Salih Münir Bey'e İstanbul'da Boğaziçi'nin Çubuklu Karyesinde verilen porselen ve çini fabrikası kurma imtiyazında, üretimin sürekliliğinin kontrol edildiği, bir alaladelğin olmadığı, imtiyaz işlemlerinin düzen ve disiplin içinde yürütüldüğü, ayrıca bir fabrikasyon tekelinin var olduğu anlaşılmaktadır. Hamidiye Kağıt Fabrikası için verilen ayrıcalıkta, tüm ülke ihtiyacının karşılanmasının esas alındığı, üretim vurgusu ve sürekliliği ile fabrikasyon tekeli ve piyasanın kontrolünün sağlandığı belirtilmiştir.

Şem'azade Ahmet Refik Bey ve ortaklarına Suriye vilayetinin Duma kazasında bulunan Şeb'a Çiftliğinde bir şeker fabrikası kurmak için verilen imtiyazda, özellikle taleplerinde Edirne'nin bugünkü adıyla Uzunköprü ilçesinde mevcut Rauf Paşa'ya ait şeker fabrikasına konu imtiyazdan bahsedilmesi, girişimcilerin sektör hakkında yeterli bilgiye sahip oldukları, sektördeki diğer elemanların kim olduğu, yani bir bilgi açıklığının olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Ziyaeddin Bey'e İstanbul'da cam ve ayna üretmek için kurulacak fabrikaya verilen imtiyazda, diğer imtiyazlarda olduğu gibi

imtiyazın süresi, bir kısım vergilerden muafiyet belirtilirken, özellikle birkaç teknik eleman dışında fabrika çalışanlarının Osmanlı tebaasından olması vurgulanmıştır.

Devletin özel sektörü desteklemedeki amacı, yerli endüstriyi Avrupa sanayiinden korumaktır. Ancak Osmanlı Devleti rekabetçi bir eylemle, örneğin; ithalat üzerindeki gümrük vergilerinin artırılması, imalat hammaddelerinin gümrük vergisinden muaf tutulması, kredi kolaylıklarının sağlanması gibi eylemlerle cevap vermemiştir. Osmanlı Hükümetlerinin tüm gayret ve destelerine karşın istenen sonuç elde edilememiştir. Yerli finansman ile faaliyete geçen şirketler 110 milyon kuruş sermaye ile 46 adet iken, buna karşılık yabancı sermaye ile kurulanlar 1 milyar kuruş sermaye ile 39 adet olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nde, 16. yüzyıldan itibaren yabancı sermaye, devlet ve özel sektöre bağlı kuruluşlar yan yana yaşamakta devam etmiş, 19. yüzyılın sonlarına doğru sağladıkları imtiyazlar sonucu, yabancı sermaye tesisleri güçlenmiştir. Nitekim Türkdoğan (2009:279) da, Osmanlı Devleti'nde sanayi kuruluş ve gelişimini incelediğinde, ilk büyük tesislerin Devlet tarafından meydana getirildiğini, sanayinin el emeğine dayandığı dönemlerde Devletin büyük tezgahlarda yüzlerce işçi çalıştıran tesisler kurduğunu ve işlediğini ifade etmiştir.

Bu noktada, özel sektördeki payın büyük bölümünü yabancı sermayenin oluşturduğu bilinmektedir. Yabancı sermayenin, kendileri bakımından, en elverişli koşullarla Osmanlı ülkesine girmesi için gerekli ortamı hazırlayan temel faktörlerden biri şüphesiz kapitülasyonlar olmuştur. Osmanlı ülkesinde geniş yatırım imkanları olduğunu gören Avrupalı sermayedarlar, kendi aralarında kurdukları şirketlerle ulaştırma, bankacılık, sanayi, madencilik, tarım ve bu arada mahalli nitelikteki diğer kamu hizmetleri alanlarında da yatırım yapmaya başlamışlardır. Hem sermaye kıtlığı, hem de kapitülasyonların yabancılara sağladığı ayrıcalıklarla boy ölçüşemedikleri için, yerli girişimciler ya ortadan çekilmek ya da yabancılarla işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda demiryolları, limanlar, elektrik, havagazı ve su işletmeleri Avrupalılar tarafından kurulup işletilmeye, madenler ve fabrikalar Avrupa şirketlerince çalıştırılmaya başlanmıştır (Öztürk, 2010:69).

1.7. Sanayileşmenin Karşılaştığı Sorunlar (1880-1907)

Batı'da Coğrafi Keşifler'in ve Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi ile Osmanlı Devleti'nin gerilemesi ve çöküşü aynı döneme tekabül etmektedir.

1.7.1. Sosyolojik Nedenler

Osmanlı Devleti'nde mülkiyetin belli sınıflarda toplanmamasına ve toplumsal gelir adaletinin bozulmamasına titizlikle dikkat edilerek toplumsal çıkar esas alınmıştır. Toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanması yeterli görülerek, rekabet ve çatışma yerine, işbirliği ve dayanışma esas alınmıştır. Ayrıca, artı-değerin belli ellerde toplanmasına izin verilmemiştir. Osmanlı'da yönetici, köylü ve asker nüfus Müslüman ve Türklerden oluşurken, ticaretle uğraşan nüfus, gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Bu şekilde bireysel sermaye birikiminin gerçekleşmesine ve akabinde sanayileşme hareketinin başlamasına engel olunmuştur (Dumrul ve Dumrul, 2014:155).

Osmanlı'da nitelikli işgücü darlığı olup, sanayileşme çabalarının başladığı 19. yüzyılda sanayi için gerekli malların çoğu ve bu alandaki uzman işgücü de Avrupa menşelidir. Nitekim sanayi ile uğraşan toplumsal kesim gayrimüslimlerden oluştuğu için yerli sanayileşmenin güçlenmesi de mümkün olmamıştır (Dumrul ve Dumrul, 2014:157).

1.7.2. Mali ve Siyasi Nedenler

Osmanlı Devleti'nin tarıma dayalı ekonomisi gerileme döneminde krize girince toplumsal refah ilkesi 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişikliğe uğramıştır. Miri toprak rejiminden, kişilerin mutlak mülkiyetinin esas alındığı toprak rejimine geçilmiştir. Bu da tarımsal üretimin ve devletin vergi gelirlerinde düşüşe neden olarak sanayinin devlet eliyle finansmanını da engellemiştir. Diğer yandan yaşanan savaşlar hem işgücünü azaltmış, hem de devletin sanayileşme için bütçeden gelir aktarmasına imkan vermemiştir. 18. yüzyıldan sonra süren savaşların başarısızlıkla sonuçlanması kamu maliyesini olumsuz etkilemiştir. 1854'teki Kırım Savaşı sonrasında Batı'dan ilk dış borçlanma gerçekleştirilirken yüksek faizlerin etkisiyle 1875 yılında moratoryum ilan edilmiştir. Batı devletlerinin alacaklarının tahsili için 1881 yılında Duyun-u Umumiye kurulmuştur (Dumrul ve Dumrul, 2014:157-164).

Sanayileşmenin sağlanabilmesi için ilk aşamada iç dinamikler açısından müdahaleci ve korumacı politikaların uygulanması gerekirken, Osmanlı yöneticileri beyan edilen hususun tersi antlaşmalara imza atmışlardır. Avrupa'da tek başına kalmaktan çekinen Osmanlı yönetimi dış ticarete o zamanın güç dengelerine verdiği bir

kısım imtiyaz veya tavizlerle ortaklık kurmaya yönelmiştir. Sanayi Devrimi ile belli bir aşama kaydeden İngiltere faaliyetlerini yürütebilmek için hammaddelere ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle İngiltere büyük doğal zenginliklere sahip olan Osmanlı topraklarına özel ilgi duymaya başlamıştır. Bu noktada, en önemli ayrıcalıkların madenler sektöründe verildiği görülmüştür (Kurmuş, 2007:208).

Tablo 1.2. Maden İmtiyazlarının Dağılımı

Yıllar	Türkler	Azınlıklar	Yabancılar	Toplam
1870-1881	8	18	25	51
1882-1891	9	7	34	50
1892-1901	14	13	18	45
1902-1911	76	29	32	37
Toplam	107	67	109	183

Kaynak: Orhan Kurmuş, “Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi”, İstanbul: Yordam Kitap, 2.basım, 2007, s.208.

1.7.3. İktisadi Nedenler

Osmanlı Devleti’nde sanayileşemeyen tarım nedeniyle üretim küçük ve orta büyüklük düzeyindeydi. Bu da tarımsal üretimin yerel ölçekte kalmasına neden olmuştur. Avrupa sanayileşmesinde görülen büyük karlar elde etme, devlet kontrolünde bir gelişme ile sermaye birikimi Osmanlı’nın toplumsal yapısıyla uyuşmamıştır. Tanzimat’a kadar ithalat ağırlıklı bir iktisadi yapı görülmüştür (Dumrul ve Dumrul, 2014:162-163).

Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde iktisat politikasının temelini tüm tebaanın ihtiyaçlarının karşılanması oluşturmaktadır. Bunun sonucunda, ihracat katı şekilde kısıtlanırken ithalat son derece serbest bırakılmıştır. Fakat bir müddet geçtikten sonra esnafın bir arada bulunduğu ve etkileşim içinde olduğu teşkilatların yerini yüksek kârlar elde etme amacına bırakmasıyla ülke içindeki diğer yörelerin pazarlarının üretimine yönelik tesisler kurulmuş ve böylece provizyonizm ilkesinden vazgeçilerek tüketim için üretim yerine yüksek kârlar elde etmeye yönelik faaliyetlere girişilmiştir (Kurmuş, 2007:173).

19. yüzyıl ortalarından itibaren genelde ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına dönük sanayinin hammadde kaynakları için araştırma çabaları başlamıştır. Devlet, ticaretten ziyade saray ve ordu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla dokuma ve deri-kundura fabrikaları kurmuştur (Türkdoğan, 2009:279)

Avrupa'da Sanayi Devrimi'nden sonra imalatın artması, Türkiye'nin ise bunu takip edememesi, Avrupa ülkelerinden yapılan ithalatın artması yanında Osmanlı Devleti'nin bu devirde yaptığı savaşlar yerli sanayiye olumsuz etkilemiştir. Sanayi kollarında çalışan işçilerin askere alınmasıyla birçok tezgah kapanmış, birçok nakil vasıtaları toplatılarak askeri malzemenin taşınmasında kullanılmıştır. Savaşların uzaması halkın tüketim kabiliyetini azaltmış, harp zamanı devletin sanayi maddelerini maliyetin altında satın almasıyla imalatçılar zarara uğramıştır (Kütükoğlu, 2013:270-271).

Osmanlı'da üretilen madenlerin birçoğu Avrupa sanayi mallarına pazar haline gelerek ekonomilerini tamamlar hale gelmiş ve bu durum Osmanlı ekonomisini parçalamış, yerli sanayinin oluşumuna ve gelişimine engel olmuştur. Sanayinin değişen ve gelişen teknolojiye ayak uyduramamasında ve güdük kalmasında tamamen dışa açık bir ekonomik düzenin neden olduğu açıktır. Yapılan antlaşmalar gereği devletin müdahale imkanının olmadığı bir ortamda milli⁵ ve yerli⁶ yatırımlar varlıklarını sürdürme imkanını bulamamıştır (Kunt vd., 2014:224).

Batı'nın üretim metot ve tekniklerini dikkate alarak, Osmanlı iktisadi yapısına rekabet gücü sağlamak amacıyla yapılan çalışmaların büyük ölçüde olumsuz sonuçlanmasıyla birlikte ülke açık bir pazar durumuna gelmiştir. Bunun sonucunda ilk olarak daha genel anlamda etkisini dokuma sanayiinde gösteren Avrupa rekabeti diğer sektörlere ve Osmanlı Devleti'nin ücra köşelerine kadar yayılmaya başlamıştır. 1860'lı yıllarda klasik Osmanlı sanatlarında kayda değer gerilemeler meydana gelirken, meslek erbabından da işini kaybeden insanlar günden güne artmaya başlamıştır (Önsoy, 1984:7).

Sonuç olarak, işlenecek hammadde ve ara mallar, girdi ve çıktılarının kolayca taşınmasını sağlayacak bir ulaştırma şebekesinin, haberleşme tesislerinin, sanayi kuruluşlarının sermaye ihtiyaçlarını karşılayacak finansman müesseselerinin, enerji ihtiyacını karşılayacak altyapı tesisleri ve mamullerinin satılacağı büyük pazarların

⁵ Ürünün Türkiye'yi temsil etmesi, sahibinin Türkiye olması, üretim kararının tamamen Türklere ait olmasıdır.

bulunmayışı, Osmanlı sanayiinin gelişmesini engelleyen faktörlerdendir. Ayrıca, sanayi tesislerinin kurulması ve işletilmesi için yeterli işletmecilik hizmetlerinin bulunmaması ve yabancı devletlerle imzalanan ticaret antlaşmaları da Osmanlı sanayiinin gelişmesini engellemiştir (Önsoy, 1984:11-12).

⁶ Malın fiziki olarak Türkiye’de, Türk tasarımcı, mühendis, işçiler tarafından üretilmesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1908-1922 DÖNEMİ

Bu bölümde, döneme damgasını vuran önemli olaylar ve hareketler tahlil edilerek sanayinin mevcut durumu belirtmek suretiyle yapılan politik değişiklikler ve sanayiye verilen teşvikler ele alınmıştır.

2.1. İkinci Meşrutiyet Zihniyeti

İncelenecek dönem imtiyazlardan yararlanacak milli unsurların oluşturulması için atılan ilk adımların olduğu dönemdir. Bu resmi politikanın karşısındaki sorunlar ve engellemeler bertaraf edilemediğinden tam bir değişim, ekonominin derin bağımlılık ilişkileri ve Türk burjuvazisinin zayıflığı nedenleriyle mümkün olmamıştır. Osmanlı burjuvazisi sanayide değil ticarete gelişmişti, buna bağlı olarak komprador (işbirlikçi, aracı) bir özellik taşıyordu ve büyük ölçüde gayrimüslim unsurlardan oluşmaktadır. Bu döneme gelinceye kadar memurluk ve askerlik önde gelen iş alanlarıdır (Bülbül, 2010:47).

Çok kısa sürmüş olan Birinci Meşrutiyet Devresi, Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin meşrutiyet yolunda yapmış oldukları fikri ve siyasi mücadelenin bir eserini teşkil etmiştir. Birinci Meşrutiyetin amacı, devletin sahip olduğu hali hazırdaki sınırlarının mufaza edilip devamının sağlanmasıdır (Karal, 1983:241).

II. Abdülhamid tahta çıktığı sırada, Balkan eyaletleri kan ve ateş içinde idi. Hazine boştu ve harp tazminatı yanında bir de dış borçların faizlerinin ödenmesi maliye üzerinde ağır yükler oluşturuyordu. Bu da yönetimin içeride ve dışarıda etki ve denetim alanını sınırlıyordu. Bundan başka, sağlam bir mali düzen de kurulamamıştı. Buna yönelik yapılan müdahaleler aksi tesir yapmıştı. Artık birincil amaç her ne olursa olsun ekonomik düzen ve istikrarın sağlanmasıdır (Karal, 1983:415-424).

Tüm beyan edilen bu olumsuzlukların bertaraf edilmesinin Meşrutiyet ile mümkün olduğuna inanıldığından Kanuni Esasi'ye mali konular dercedilmiştir. Böylece, vergilerin ancak meclis tarafından kabul edilen bir kanun ile tespit edilip toplanacağı, bütçe kanununun mecliste madde madde okunup tetkik, tespit ve kabul

edileceği, özel bir kanunla belirtilmeden devlet hazinesinden ayrıca para sarfedilemeyeceği belirtilerek masrafların denetim altında bulundurulması kurulacak bir idare tarafından yapılacaktır (Karal, 1983:417).

1908 yılı itibariyle uygulamaya konulan yeni ekonomik düzende önce liberal bir iktisadi yapı aracılığıyla tasarruf yapılıp sermaye birikimi sağlama amacına ulaşılamamıştır. Savaşların ardı ardına devam ettiği bu dönemde umulan sermaye birikimi sağlanamamıştır. Öngörülen Müslüman sermayedar sınıf ortaya konulamamıştır. Bunun üzerine anılan beklentiden vazgeçilerek, yani liberal politikalara son verilerek milli iktisat ilkeleri benimsenmeye başlanmıştır. 1914'ten itibaren ekonomik yapıda kökten bir sermayedar dönüşümünün gerçekleşmesi hedeflendi. Böylece daha ulusal bir kapitalist sınıf oluşturulacaktı. Bu yöndeki düşüncelerin sonucu olarak korumacı sanayileşmeye yönelik ve devlet destekleriyle bir milli sanayi sınıfının oluşturulabileceğini savunan milli iktisat okulu ortaya çıkmıştır (Bülbül, 2010:52).

23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet ilan edilmesine rağmen Osmanlı-Rus savaşındaki yenilgi sonrası padişah Meclis'i dağıtmıştır. II.Abdülhamid'in 33 yıllık idaresinde kuvvetlenen ve İttihat Terakki Cemiyeti etrafında toplananan Jön Türkler, yani bir grup asker ve sivil aydın, 1908 yılında Meşrutiyetin yeniden yürürlüğe konulmasına çaba göstermiştir. Bu dönemde yaşanan siyasi ve toplumsal bir kısım olayların etkisiyle kontrolü ele alamayan ve yapılan baskılara daha fazla direnemeyen padişah 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti ilan etmiştir.

II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen milli iktisat, kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadi ilişkilere tepkiyi oluşturuyordu. Osmanlı'nın özel sektöre yaptığı ayrıcalıklar bir kısım değişikliklere neden olarak farklı kesimlerin güçlenmesine neden olmuş ve değişik sıkıntıların meydana gelmesine yol açmıştır. Verilen imtiyaz ve ayrıcalıklardan daha çok milli ve yerli olmayan unsurlar ile gayrimüslimler yararlanmışlardır. Bunların rekabeti karşısında güçsüzlenen yerli halklar ve sınıflar pazardan pay alamayacak dereceye gelmiştir (Baydar vd., 1999:23).

İkinci Meşrutiyet döneminde, 160'ın üzerinde ticaret odası bulunmaktadır. Odalar İkinci Meşrutiyet dönemine kadar etkin kurumlar olamamış ve kalıcı faaliyetler de gösterememiştir. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, meşruti yönetimin kurulması ile girişim serbestisi önündeki engellerin kalktığını ileri sürüyordu (Koral Türk, 2002:47-49).

II. Meşrutiyet döneminde giderek güçlenen milliyetçilik, Osmanlı aydınının iktisadi düşüncüsü de etkilemekte gecikmemiştir. Alman idolünü esas alarak milli iktisat politikası benimsenmiş, serbest dış ticaret politikası uygulamalarından çabucak vazgeçilerek koruyucu bir dış ticaret politikasının uygulamaya sokulması özlenmiştir (Kunt vd., 2014:3). Müslüman ve Türk nüfus Meşrutiyet ile birlikte ticarete atılıp, şirketler kurmayı başarmıştır. Fakat I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte, toplu sermaye gerektiren anonim şirketler alanında ilerleme kaydedememiştir (Damlıbağ, 2015:97).

Sanayi politikalarının İkinci Meşrutiyet sonrasında daha çok milli sermaye yönünde değişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu döneme kadar kurulan şirketlerde daha çok yabancı sermaye veya gayrimüslim azınlık unsurların ortaklaşa olarak kurdukları şirketler ön planda iken, 1908 sonrasında kurulan şirketler büyük çoğunlukla Müslüman-Türk unsurlara aittir (Erdem, 2016:26).

II. Meşrutiyet'ten itibaren benimsenen milli bankacılık politikası kapsamında Evkaf, İtibar-ı Milli ve Ziraat bankaları ve özel şahıslar tarafından bir kısım fabrikalar kuruldu. Milli İstikraz adı altında devlet halka müracaat ederek ulusal borçlanma yoluna gitti. Korumacı gümrük duvarları ile kendi yağıyla kavrulacak bir ekonomi oluşturmak isteniyordu. Bu amaçla, 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Bu yasa yerli sanayiye ayrıcalıklar tanıyor ve devlet desteği sağlıyordu. 1912'de Islahat-ı Maliye Komisyonu kurularak vergi düzeninde reformlar yapıldı, aşar vergisi üzerindeki iltizamlar kaldırılmıştır (Birecikli, 2018:215-216).

Bu dönemde, 8 Ağustos 1909 tarihinde, Kanuni Esasi'de yapılan değişikliklerle, Bakanlık Kurulu'nda bir konuyu görüşebilmek için Padişahın havale şartı kaldırılarak, bu yetki Sadrazama tanınmış oldu. Bakanlar Kurulu'nun her türlü idari ve siyasi işler nedeniyle parlamentoya karşı sorumlu olduğu, ancak padişah imzası bulunmayan kararnamelerin geçersiz olduğu belirtilmiştir. Sonuç olarak, II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan 1910 tarihli kanun ve talimatlara göre, imtiyazlar Hükümet tarafından verilmekte, ancak, yetkisi içerisindeki hizmetler sözkonusuysa, Belediyenin de görüşü alınmaktadır (Öztürk, 2010:78-82).

Aşağıdaki tablodan II. Meşrutiyet Dönemi'nde özel şahıslar tarafından kurulan fabrikaların dokuma ve iplik sektöründe yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2.3. İkinci Meşrutiyet Döneminde Özel Şahıslar Tarafından Kurulan Fabrikalar

Fabrika	Kuruluş Yılı
Beyköy Şark Halı Şirketi	1909
Bıllaklar Yün Fabrikası, İzmir	1909
Kozineri Lui İplik Fabrikası, İzmir	1910
Nümune-i Terakki Komandit Şirketi, Bursa	1910
Uhuvvet-i Osmaniye Halı A.Ş. Yedikule, İstanbul	1910
Osmanlı Aba Fabrikası, İzmir	1911

Kaynak: Vedat Eldem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik”, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1970, s.75-76.

2.2. İttihat Ve Terakki’nin İktisat Politikası İle İlgili Çözüm Önerileri

Türkiye’nin yakın döneminde savunduğu düşünce ve ortaya koyduğu faaliyetler ile adından söz ettiren İttihat ve Terakki Cemiyeti 1889’da Mektebi Tıbbiye-i Şahane talebelerince ‘İttihad-i Osmanî’ adıyla bir klüp tarzında gizli bir teşkilat olarak ortaya konuldu. Kuruluştaki gayesi, bir şekilde Meşrutiyeti ilan etmek ve Osmanlı birliğini devam ettirebilmektir. Teşkilat Osmanlı aydınları tarafından Paris’te kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iştirak ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti ismini almıştır. Ancak tam anlamıyla bir politik güç olarak İttihat ve Terakki 1906’da Selanik’te III. Ordu’daki bazı subayların girişimi ile kurulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908-1920 döneminde Osmanlı Devleti’ne hakim olmuştur. 1913-1918 tarih aralığında ise bilfiil iktidarda bulunmuşlardır. Osmanlı milleti yerine sadece hakim unsur olan Türk etnisitesi dikkate alınmış, ülkede yaşayan diğer etnisitelerin varlığı veya onlarla olan toplumsal dayanışmanın yollarına pek vurgu yapılmamıştır (Semiz, 2014:220).

Gizli bir organ olarak meydana gelip gelişen, Osmanlı’daki dağılmış halde bulunan özgürlükçü düşünce hareketlerini politik bir organ olarak temsil etmeye kalkışan İttihat ve Terakki’yi kuran Genç Türkler, genel olarak organik bir siyasi parti şeklinde hiçbir zaman teşkil olunmamıştır. İçlerinden büyük bir ekseriyet, istibdat idaresinin yerine meşrutiyetin kurulmasına taraftar bulmakla beraber meşrutiyetin

kuruluş şekli ve meşrutiyetin ilanından sonra yapılması gerekli ıslahat ve icraat konularında fikir ayrılığı mevcuttu (Karal, 1983:511-513).

İttihat ve Terakki Cemiyeti “mahvımızı istemiyorsak Türk, Ermeni, Rum, Arap, Kürt, Arnavut, hasılı bütün Osmanlı unsurları birleşelim. Hak ve hürriyetlerimizi geri almak için çalışalım” diyordu. İttihat ve Terakkinin mevcudiyetini ortaya koyan bu çalışmalar üzerine saray tarafından takibata geçilmiştir. Bu suretle İttihat ve Terakkinin İstanbul’daki teşkilatı, geçici bir zaman için çöktü ve cemiyetin faaliyeti memleket dışına intikal etmiş oldu. İttihat ve Terakkinin neşriyatını tatil etmesine mukabil, II. Abdülhamid affı umumi ilan edecek, dış ülkelere avdet etmiş olanlara melekelerine göre meslekler verilecek, hükümetçe tedrici olmak üzere ıslahata başlanacak, Paris’teki talebelere tahsillerine devam etmeleri için maaş bağlanacaktı (Karal, 1983:518-518).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, gazeteleri ve risaleleri ile II. Abdülhamid’in müstebitliğini, istibdat idaresinin kötülüğünü, Osmanlıların istibdadı yıkmak için birleşmesi ve Türklük şuurunun uyandırılması gereğini neşreliyordu. II. Abdülhamid bu teklifleri ile İttihat ve Terakki’yi parçalamaya muvaffak olmuştur. Fakat, problemin asıl çıkış nedenleri giderilemediğinden söz konusu yapının tamamen yok edilmesi başılamamış, yeniden neşvünema bulmasının önüne geçilememiştir (Karal, 1983:519-523).

İttihat ve Terakki Cemiyeti genel itibariyle Osmanlı Devleti’nin siyasi geleceğini ve toprak bütünlüğünü ortaya çıkacak her türlü dış müdahaleden korumak, zorbacı hükümeti yıkarak meşrutiyeti kurmak ve 1876 yılında kabul edilen anayasayı uygulamaya sokmak, bulunulan kaotik ortamdan tüm Osmanlıların birliğini sağlayarak kurtulmak, yöneticileri yeni ihtiyaç ve gelişmelerden haberdar etmek ve görevlerini yapmalarını temin etmek, yeni düzenlemeleri Osmanlı’nın tüm kesimlerine yaymak, Osmanlıların muasır medeniyet ülkeleri ile aynı seviyeye çıkmaları için gerekli istidada sahip olduklarını vurgulamak, Osmanlı yönetim makamlarını vatan ve millete faydalı olacak surette kuvvetlendirmek amaçlarını gödüyordu (Karal, 1983:522).

Genel kural olarak hiçbir köken ayrımcılığı olmadan Osmanlı bütünlüğünü öne sürerek bu topluluğa herkesin iştirak edebileceği beyan edilmişti. Bunun yanında teşkilatın büyük oranını Müslüman gençlerden oluşturma ilkesi kabul görerek Müslüman üyelerin çoğunluğunun da Türk kökenlilerden oluşturulmasına dikkat edilmiştir (Semiz, 2014:221).

İttihat ve Terakki Balkanlarda, Arap topraklarında ve hatta Anadolu'da Ermenilerin ardı arkası kesilmeyen örgütlenme ve isyanları üzerine İkinci Meşrutiyet sonrası Osmanlıcılık fikrinden uzaklaşıp Türkçülük fikrine yönelmiştir. Bu fikirlerini 1913 Bâb-ı Âli baskınının ardından daha etkin şekilde uygulama imkanına sahip oldular. Balkan Savaşı sonrasında ortaya çıkan olumsuz sonuçlardan asıl düşman (iktisadi) net olarak görülmüş ve Türklüğün iktisadi alanda geri kalmışlığını gidermek asıl amaç kabul edilmiştir (Semiz, 2014:230-236).

Bu dönemde özellikle milli bir iktisat politikası ve stratejisi benimsenmiştir. Çünkü daha önce yaşananlar dikkate alındığında bunun gerekli olduğu savunuluyordu. Şimdiye kadar yerli ve milli unsurlar yerine daha çok gayrimüslimler, yabancı unsurlar ve azınlıklar verilen ayrıcalıklardan yararlanırken yerli unsurlar zayıf halka olarak süregelmiştir (Kasalak, 2012:78).

Türk iktisadi milliyetçiliği, Kurtuluş Savaşı'nda ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, yerli gayrimüslimleri, metropollerle Türkiye ekonomisi arasındaki ilişkilerde sahip oldukları ayrıcalıklı konumlardan söküp atma hedefine yönelmiştir. Yerli gayrimüslimlere yönelik bu tavrın ötesinde, ne Kemalist liderler kadrosu, ne de Müslüman-Türk tacirler ve büyük arazi sahipleri, yabancı sermayeye karşı olmamışlardır. Yabancı kapitalistlerin Türkiye'de iş yaparken temsil edilmeleri ya da ortak bulmalarını millileştirmek istemişlerdir. Bu politikanın temelleri İttihat ve Terakki hükümetince atılmıştı (Tezel, 2015:557).

İttihatçı hükümet Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamdan yararlanarak 1914 yılında tek taraflı bir kararla kapitülasyonları kaldırdığını ve %11'lik advalorem gümrük resmi oranını %15'e çıkardığını açıklamıştır. 1916 yılında ise koruyucu bir gümrük politikasını uygulayabilmek için spesifik bir tarifeyi yürürlüğe koydu. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin savaşta yenik düşmesiyle işgalci Müttefikler, Serv Antlaşması'yla kapitülasyonlar rejimini çok daha ağır koşullarda geri getirdiler (Tezel, 2015:180).

Yukarıda ayrıntısı açıklanan 1908 gelişmeleri sonrası takip edilen ve İmparatorluk sınırlarındaki farklı etnik unsurları Osmanlı milleti çerçevesinde toplamayı amaçlayan liberal politikalar, Balkan Savaşları sonucunda yenilgiye uğranılması nedeniyle terk edilmeye yüz tutmuştur. İktidara el atan İttihat ve Terakki yönetimi Türk milliyetçiliğine evriliyordu. Liberal iktisat politikalarından hariç olmak üzere koruyucu gümrük duvarları aracılığıyla tarımı ve sanayii koruyarak birlikte kendi

yağıyla kavrulmayı amaçlıyordu. Böylece oluşturulacak bir ekonomik yapı sayesinde milli Şirketler ve bankalar kurmak suretiyle Müslüman esnaf ve tacirler bir araya getirilecekti. Bu fikirlerle güçlenen politik uygulamalar Türk milliyetçiliğine uyuyordu ve her ikisi birlikte yürütülüyordu. Aralık 1913’de uygulamaya konulan Teşvik-i Sanayi Kanunu-1 Muvakkatı bu amaçlar doğrultusunda atılan ilk adımlardan biridir. Bu geçici yasa yerli sanayiye bir kısım ayrıcalıklar getiriyor ve devlet desteği sağlıyordu. Ancak beyan edilen tüm bu amaç ve uygulamaların neticesinin elde edilebilmesi için bir müddet zamanın geçmesi ve Birinci Dünya Savaşı yıllarının beklenmesi gerekecekti (Pamuk, 2015:144).

1909’da İttihat ve Terakki iktidarı ele aldığında, yerli sermayedar ve Müslüman halkın ticari ve sınai girişimlerinin desteklenmesinin sağlanmasını talep edecek seviyeye gelmiş bulunuyordu. Ne var ki, kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırılamayacağından, Genç Türk devletçiliği sınırlı düzeyde kalmıştır. İttihat ve Terakki’nin ekonomik politikasının en önemli başarısı 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu oldu. Savaş başlayıp Osmanlı Devleti Almanya’nın yanında yeralınca kapitülasyonlar kaldırıldı, Düyun-u Umumiye yetkilerini kaybetti ve hükümet bununla birlikte artık yeni gümrük tarifesi kanunları çıkarabilecek ve aynı zamanda kağıt para basacak duruma gelmiştir (Keyder, 1982:22).

Yerli sanayi sermayesinin lehine olarak kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış, işçi eylemlerini zayıflatmak ve toplu iş ilişkilerini düzenlemek amacıyla çalışmaların durdurulmasına dair kanuni düzenleme yapılmış, milli girişimciye teşvikler tanıyan kanun çıkarılmış, ülke içindeki gümrük vergileri kaldırılmış ve hükümet tahvillerinin ihracına yönelik düzenlemeler yapılmıştır (Bülbül, 2010:53).

Osmanlı Devleti’nde yabancı sermaye yatırımları sürekli imtiyazlar arayarak ülkeye girmeye çalışmıştır. 1908 sonrasında İttihatçılar devletin egemenliğine gölge düşüren sınırlama ve teşviklere karşıydılar. Bu nedenle yabancı finansmanın engellenmemesi görüşüne sahiptiler. İttihatçılar tarafından öne sürülen milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik fikirleri Cumhuriyet hükümetlerinin ve Halk Fırkası’nın benimseyeceği temel ilkeleri oluşturacaktır.

2.3. Teşvik-İ Sanayi Kanunu

1908 Devrimi'yle birlikte sanayileşme bilincinin gelişmiş ve sanayileşme için gerekli ortam bir nebze oluşmuştur. Osmanlı sermayedarları girişimci olmaya çağrılmıştır. Bir şekilde sanayileşme atılımının sağlanması için müteşebbislere gerekirse tekel hakkı tanınacaktı. Bu amaca yönelik olarak düzenlenen sanayiye teşvik düzenlemeleri önce 1913 yılında, ardından 1914 yılında ve daha sonra da 1917 yılında yürürlüğe konulmuştur (Kunt vd., 2014:247). Tüm bunlar devletin sanayileşme atılımı için ne kadar istekli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde ülkenin gelişmesi açısından sanayileşmenin önemi anlaşılacak bu yönde düzenlemeler yapılmıştır. Yerli unsurlar bir kısım girişimlerde bulunarak faaliyet alanlarına yönelmiş iseler de, savaşın başlamasına kadar sermaye birikimi sağlayacak kadar bir şirketleşme meydana gelmemiştir. Milli ve yerli olmayan yapılar ağırlıklı yabancı girişimcilerle iştirak kurarak şirketleşme yoluna gitmişlerdir (Bülbül, 2010:56-57).

II. Meşrutiyet sonrasındaki hükümet de, sanayinin geliştirilmesi gerektiğinin farkına varmıştır. Bu dönemde sanayinin rekabet gücünü arttırabilmek için, önceki dönemde verilen ayrıcalıkların daha derli toplu hale getirilmesine çalışılmıştır (Damlıbağ, 2015:102).

1909 tarihli Osmanlı sanayiine bazı ayrıcalıklar tanıyan Sanayi Terakkisi Hakkında Kanun Layihası çıkarıldı ve Meclis tarafından bundan sonra sanayiye teşvik için yapılacak düzenlemelerin önü açılmış oldu. Yapılan düzenleme ile hem geriye yönelik olarak hem de geleceğe dönük olarak fabrikasyon faaliyetleri için müteşebbislerin gümrük resminden muaf tutulması kararlaştırılmıştır. Mevzuat kapsamına, daha genel anlamda ifade edilecek olursa, yaklaşık üç veya dört işçi çalıştıran müesseseler dahil edilmiştir. 1913 yılında düzenlenen mevzuat hükümleri devlet desteklerinden yabancıların da yararlanabileceğini ortaya koyarken, Cihan Harbi yıllarında çıkarılan bir kanun-ı muvakkatla bağışıklık ve ayrıcalıkların yalnızca Osmanlı tebaasına ve Osmanlı anonim şirketlerine hasredilmesi kararlaştırılır. O güne kadar kazanılmış haklar mahfuz tutulur (Kunt vd., 2014:245-248).

Yukarıda beyan edilen imtiyazların uygulanabilmesi için ruhsat tarihinden itibaren en geç 4 yıl sonra kurulacağı belirtilen fabrikanın üretime geçmiş olması şart koşulmuştur. Aksi takdirde beyan edilen ve sağlanan tüm teşvik ve imtiyazlar geri

alınacaktı. Bunun yanında fabrikanın üretime geçtikten sonra 2 yıl boyunca iş durdurması halinde de söz konusu geri alma işlemi aynen uygulanacaktır (Kunt vd., 2014:249).

Yapılan düzenlemede göze çarpan diğer önemli bir husus hükümetin ihtiyaç duyduğu ürünlerin mümkün olduğu kadar ülke içinde kurulan fabrikalardan temin edilmesi ve satın alınması müreccah olacaktı. Hatta daha ileri gidilerek ülke içinde üretilen ürünler dışarıdan gelen ürünlerden pahalı olsa dahi yine de yerli üretim dikkate alınacaktır. İthal mallarından alım ancak talebin yerli üretimle karşılanamaması halinde gündeme geleceği ayrıca belirtilmiştir (Kunt vd., 2014:255). Gerçekten yapılan bu düzenleme ve konulan hükümler devletin yerli üretim ve sanayiye ne kadar önem ve değer verdiğini göstermesi açısından dikkate değer enstrümanlardır.

Sözü edilen düzenlemelerden yararlanma tarihi genel itibariyle onbeş yıl olarak belirtilmiştir. Bu düzenlemeler yeni çıkacak 1927 tarihli kanuna kadar devam etmiştir. Düzenlemelerden yararlanan tesislerin daha çok İstanbul ve İzmir yöresinde olduğu belirtilmiştir. Önemli düzenlemeler getiren söz konusu yasa, işletmelerin kurulması için gerekli sermayenin nasıl sağlanacağı hususunda bir çözüm üretmemiştir. Bununla birlikte anılan ayrıcalıkları alacak fabrikaların işgücünün ve özellikle teknik elemanlarının nasıl temin edileceğine dair de bir açıklama yapmamıştır (Kunt vd., 2014:250).

1913'deki düzenlemenin umulan başarıyı sağlamadığı ortaya çıkmıştır. Savaşın getirdiği yıkım henüz giderilememiş, bu durumda sağlanan ayrıcalıklar pek bir fayda getirmemiştir. Bunun yanında belirtilen ayrıcalıkları kullanacak temel ve teknik işgücü de yetersiz kalmıştır. Her zaman olduğu gibi bu mevzuattan yararlananlar daha çok gayri milli unsurlar ve gayrimüslimler olmuştur (Kasalak, 2012:65-67).

Milli unsurlar, hükümetin teşviklerini ve imtiyazlarını daha çok ticari kısımlarda değerlendirdiler. Anadolu'dan daha çok İstanbul'a tarımsal ürünlerin ulaşımı savaş dönemlerinde zamanın en karlı faaliyeti olarak ortaya çıkınca, savaş malzemelerinin sevki nedeniyle tıkanan demiryolu şebekesinden buğday nakli için vagon tahsisi elde edebilen tacirler, İstanbul'a getirdikleri gıda maddelerini piyasa fiyatlarının aşırı üstünde satarak yüksek karlarla pazarlama olanağı bulmuştur. Yabancı unsurların kurduğu iştirakler pek olmamıştır. Bu dönemde sanayi alanında millilik sağlanamasa da ticari alanda milli unsurlar gelişme göstermiştir (Bülbül, 2010:58-60).

2.4. Gümrük Politikası

1908 Meşrutiyetinden sonra İttihat Terakki hükümetlerinin mali alandaki çabaları da ön plana çımaya başlamıştır. 1913 yılında İngiliz Hükümeti ile yapılan ve gizli kalınması istenen antlaşmaya göre, gümrük resmi %11'den %15'yükseltilmiştir. Yabancı devletler Türkiye'nin özgür bir devlet olarak kendi gümrük tarifesini belirlemesine karşı çıkmış ve ancak kendi çıkarları doğrultusunda buna izin vereceklerini ortaya koymuşlardır. Verilen kapitüler ayrıcalıkların yaşanan savaşıardan sonra İttihatçılar döneminde kaldırılması yönünde fikr-i kanaat meydana gelmiştir (Elmacı, 2005:45-46).

Osmanlı devleti uygulanan gümrük vergi tarifelerini ve oranlarını ayarlayabilmek, yabancıları ve Avrupa devletlerinin koruması altına sığınmış yerli gayrimüslimleri vergilemek ve bunları yargılamak haklarını yitirdi. Dış ticaret, liman ve rıhtımlar, deniz ve demiryolu taşımacılığı, liman kentlerindeki elektrik, su, havagazı ve tramvay tesisleri, madencilik ve belli başlı yapım sanayi de yerli olmayan sermaye sahiplerinin denetimine geçmiştir. Ancak, Osmanlı ekonomisinde tarımın yurtiçi hasıladaki payı 1889'da %57, 1914'te %56; imalat, madencilik, elektrik, havagazı ve su, inşaat, ulaştırma ve haberleşme sektörünün toplam payı 1889'da %16, 1914'te %17; hükümet hizmetlerinin payı sırasıyla %7 ve %9; ticaret ve diğer hizmetler toplamının payı ise %20 ve %18'dir (Tezel, 2015:104).

İttihatçıların sahip oldukları fikirlerin altyapısını oluşturan iktisad-ı milli politikası gereği tarife-i gümrüklere çok önem verilmiştir. Sorunları çözme sadece tarifelerin artırılmasıyla mümkün görülmemiştir. Değer üzerinden alınan gümrük vergilerinde değişikliğe gidilerek spesifik (seçici) gümrük tarifelerinin uygulanmasına karar verilerek daha çok devlet tarafından korumacılığın uygulanmasına uygun bir kanaat hasıl olmuştu. Gümrük resminin artırılmasından başka, bu döneme kadar tepkilere neden olan gümrüklerin Cuma günleri açık, Pazar günleri kapalı olması şeklindeki uygulama kaldırılarak Cuma günleri de gümrükler kapalı hale getirilmiştir. Ayrıca, yabancı kuruluşlar ve memurları adına gelen ve şimdiye kadar gümrük resminden muaf tutulmuş eşyalardan %15 resm alınacağı kararlaştırılmıştır. Ad valorem (değer) üzerinden resim alma yöntemi kaldırılarak spesifik (ağırlık) üzerinden yeni bir gümrük düzenine geçilmiştir. Daha önce uygulanan tarifede malların değeri düşük

gösterilerek vergi kaybının yolları aranmıştır. Şimdiki sistem ile eşyanın ağırlığı üzerinden vergi alınmaya başlanmıştır (Elmacı, 2005:121-124).

İttihat ve Terakki Cemiyeti temel ilke olarak kapitülasyonların adli, siyasi ve ekonomik zararlarının ne olduğunun farkına varmış ve tümünden kaldırma yollarını aramaya başlamış, eline geçirdiği fırsatları değerlendirmiştir. Meşrutiyet'in ilk hükümet programında da kapitülasyonların kaldırılması üzerinde durulmuştu, ancak bir sonuca ulaşamamış ve askıda kalmıştır. İttihatçılar 1911'de birincil olarak kapitüler imtiyazların ref'ini görüşmüşlerdi. Uygulanacak vergisel düzenlemelerin sadece yerli unsurları değil yabancı unsurları da kapsaması talep ediliyordu (Elmacı, 2005:47-48).

Bu dönemde devletlerle olan tek tek görüşmelerde kapitülasyonların kaldırılması konu edilmekteydi, fakat buna karşılık devletler yeni tavizler istemekteydiler. Örneğin; gümrük resminin artırılması ve kapitülasyonların kısıtlanması veya kaldırılmasının istendiği Amerika, Bağdat Demiryolu'nda bazı tavizler istediği için karşılıklı anlaşma sağlanamamıştır (Elmacı, 2005:54).

Daha önce de birçok kez bu kapitüler ayrıcalıkların kaldırılması girişimleri sonuçsuz kaldığından, kaldırma işinin uzlaşa ile olabileceğine inanılmadığından daha uygun bir tercihin meydana gelmesi beklenenecek ve bir anda kaldırma yoluna gidilecekti. Üç yolun ortaya çıktığı görülmüştü. Ya kapitülasyonlar tümünden kaldırılacak, ya iktisadi kapitülasyonlar kaldırılacak ya da tümünün kaldırılmasıyla birlikte adli kapitülasyonların ıslah edilmesi kabul edilecekti. Sonuçta, ilk yol üzerinde anlaşılmış ve tüm kapitülasyonların kaldırılmasına karar verilmişti (Elmacı, 2005:59-70). İttihatçılar Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı fırsatı kullanarak, Eylül 1914'te kapitülasyonları kaldırdılar. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden kısa bir süre önce alınan bu kararla, ayrıca çıkarılan Gümrük Resminin Tadili Hakkındaki Kanun-u Muvakkat ile değer yerine tarife usulüne geçilerek %11 olan gümrük vergisi oranını %15'e yükselttiler. Mayıs 1915'te ise %30'a çıkarttılar. Osmanlı hükümeti, son olarak Nisan 1918'de çıkardığı gümrük kanunlarıyla, 1916 tarifesindeki maktu değerleri belirli katsayılarla arttırmıştır. 1921'de işgal devletlerinin uygun görmesiyle savaştan önceki gümrük rejimine, yani %11'lik advalorem vergi uygulamasına dönmüştür (Tezel, 2015:188).

Osmanlı hükümetinin Birinci Dünya Savaşı sırasında aldığı gümrük politikası kararları sanayileşmeyi teşvike yönelik korumacılık etkilerinden kaynaklanmıyordu. Çünkü bu yıllarda denizden abluka altına alınmış olan Osmanlı Devleti'nin dış ticaret

hacminin çok daralmış olması, ağır savaş ekonomisi koşulları, savaştan ordulara silah, yiyecek ve yiyecek temini sorununun acilliği sanayileşme sorununu adeta hükümetin gündeminden çıkarmıştı. Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara hükümetinin gümrük vergisi kararları da sanayileşmeye yönelik korumacılık etkilerinden kaynaklanmıyordu. Bir kere, Türkiye'nin ithalatında hayati önem taşıyan İstanbul ve İzmir limanları, 1922'nin son aylarına kadar Ankara hükümetinin kontrolü dışında kalmıştı. Ankara'nın kontrolündeki Trabzon, Samsun, İnebolu gibi Karadeniz, Antalya ve Mersin gibi Akdeniz limanlarından yapılan ithalatın hacmi de sınırlı kalmıştır. Bu sınırlı ithalat ise çok büyük ölçüde askeri ihtiyaçları ve savaş koşullarının zorladığı beslenme ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti (Tezel, 2015:190).

Osmanlı Devleti'nde Birinci Dünya Savaşı'na kadar yürürlükte olan gümrük tarifesi değer (advolorem) esasına dayanıyordu. İthalat değeri üzerinden alınan bu %11'lik vergi daha çok iç pazarın üretimini geliştirmek için bir politika aracı olmaktan ziyade bütçe için kullanılabilir yapıda olup çeşitli mallar arasında farklı derecede gümrük vergisi uygulanmasına sebep oluyordu. Bu nedenle, korumaya olanak sağlayıp ağırlık esasına dayanan spesifik tarife ancak Birinci Dünya Savaşı koşulları içinde 1916 yılında uygulanmaya başlanabilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2009:67).

Eğer bir değişikliğe gidilecekse öncelikli olarak kapitüler ayrıcalıkların ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu şuur ve inançla 1914'de söz konusu ayrıcalıklar rafa kaldırılmıştır. Uygulanacak gümrük vergisi, ağırlık dikkate alınarak tahsili yoluna gidildi. Yapılan yeni düzenlemede ülke içinde üretimi yapılan sektörlerin korunması açısından düşük vergi ödenmesi, dış ülkelere ithal edilen ürünlerin bir şekilde önüne geçilmesi kapsamında daha yüksek gümrük vergisinin uygulanmasında karar kılınmıştır (Kunt vd., 2014:232).

2.5. Sanayi Sayımları

İlk sayım I. Dünya Savaşı başlangıcındaki döneme ait. Bu sayım sanayisi gelişmiş birkaç bölgede üçten çok işçi çalıştıran işyerlerini kapsar. Geleneksel küçük ölçekli imalat faaliyetlerinin görece önemini ölçmek açısından 1913 ve 1915'e ait ilk sanayi sayımının bulguları pek yararlı değildir. İkinci sayım 1921'de Ankara hükümetinin, denetimi altındaki vilayet yöneticilerine gönderdiği bir anket sonucu ortaya çıkmıştır. İstanbul, İzmir, Adana ve Bursa daha işgal altındayken, Ankara

hükümeti ülkenin servetinin bir envanterini çıkarmak istemişti. 1927 sayımı bütün Türkiye Cumhuriyeti'ni kapsıyordu. Evlerde sürdürülen faaliyetler dışında kalan tüm imalat faaliyetleri sayım kapsamına alınmıştır (Keyder, 1982:74-75).

1915 sanayi sayımı belli büyüklükteki işletmeleri kapsamakta olup İstanbul, İzmir, Bursa, Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit'te yapılmıştır. 1921 ve 1927 sayımlarına küçük ölçekli işletmeler dahil edilmiştir. 1921 sayımına İstanbul, İzmir, Adana ve Bursa dahil edilmemiştir. 1927 sayımı Türkiye çapında yapılmıştır (Quataert, 2013:286).

1917 yılında yapılan sanayi sayımlarının genel itibariyle İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ı kapsadığı görülmüştür. Sonuçların değerlendirilmesi açısından, devlet tarafından sanayileşme yönünde gösterilen çabalar ve kapitüler ayrıcalıkların kaldırılması sanayinin gelişimi için önemli adımlar olduğunu ortaya çıkarmıştır. 1913 yılında ve 1915 yılında yapılan sayımlarda daha teknolojik üretim yapan yerlerde asgari 10 işçi çalıştıran, diğer yerlerde asgari 20 işçi çalıştıran müesseseler dikkate alınmıştır (Kunt vd., 2014:250-251).

Sanayi istatistiklerinin düzenlenmesi bazı güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır. Müessese sahipleri sanayi sınırlarını açıklamaktan korkmakta ve bir takım vergilere hedef olacaklarından şüphe etmekteydiler. Özellikle, sinai durumun değerlendirilmesi için bilinmesi gereken üretim ve imalat miktarı gerçek ve gerekli bir şekilde tayin edilip yazılamıyordu. Vilayetlerdeki memurlar aracılığı ile müessese sahiplerine sorular dağıtılarak istatistik düzenlenmesi geçmiş tercübelere göre başarı ile sonuçlanmadığından İstanbul, İzmir, Bursa, Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit şehirlerine gidilerek sanayi sayımı yapılmıştır. Diğer şehirlerde ise ortalama en az 10 işçi çalıştıran sanayi müesseselerine dağıtılmak üzere basılı soru kağıtları gönderilmiştir (Ökçün, 1984:3).

Sayımda izlenen usule bakıldığında; müessesenin adı, ünvanı, sahibinin adı, kuruluş tarihi, sermaye ve ödediği vergi miktarı, Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanıp yararlanmadığı gibi genel bilgiler; fabrikanın tesisatına ilişkin (kazanların sayısı, hacmi gibi) bilgiler; fabrikada çalışanlarla ilgili bilgiler; üretim ve imalat ile hammaddelerin cinsi, miktarı, değeri, geldiği ve gönderildiği yerlere ilişkin bilgiler şeklinde dört grup halinde sorular hazırlanmıştır. Sayımdaki genel amaç, ülkede mevcut olan sanayinin nelerden ibaret olduğunu öğrenmek, bir ölçüde önemli olan müesseselerin nerelerde kurulduklarına ve ne üretimde bulduklarına ilişkin bir listeye

sahip olmak, ayrıca yabancı devletlerin sanayi kanunları ile mekanik bir şekilde elde ettikleri esas bilgi öğrenilerek ülkenin sınai durumu hakkında genel bir fikir edinmek, ıslah ve geliştirme araçlarını araştırmak üzere bilgi elde etmek ve sınai üretimin miktarını, müesseselerin sayısını, sınai tesislerin derecesini ortaya koymaktı (Ökçün, 1984:4).

Sayımı yapılan sanayi müesseselerin niteliklerine gelince; amaç üretim ve imalat miktarı ve değeri ile çalışanların sayısı bakımından az çok önem taşıyan sanayi müesseselerini toplayarak derlemek olduğu için, küçük sanayi ve ev sanayi sayımın dışında bırakılmıştır. Sayımda 24 saatte en az 100 kental⁷ hububat öğüten değirmenlerin, belirli bir zaman boyunca iş yeri kapatılmadan 10'dan çok işçi çalıştıran sabun fabrikalarının ve daha çok muharrik güç ile birlikte en az 10 ve muharrik güç olmaksızın 20 işçi çalıştıran diğer sanayi tesislerinin sayımı uygun görüldü (Ökçün, 1984:5-7).

1915'te 5.300 kişi çalıştıran Düyun-u Umumiye İdaresi, devlet içinde ayrı bir devlet görünümüne bürünmüştür. İdarenin yönetim kurulu, çeşitli Avrupa ülkelerindeki Osmanlı tahvilleri sahiplerinin temsilcileri ve kendi hükümetlerinin emrinde hareket eden kişiler olmaları, idareyi Avrupa hükümetlerinin Osmanlı Devleti'ne yaptıkları siyasi müdahalelerin en önemli aracı haline getirmiştir (Tezel, 2015:96).

1912 yılında, Osmanlı Devleti'nde iç pazara yönelik ticaretle uğraşılan 18.000 kadar iş yerinin %15'i Türklere, %49'u Rumlara, %23'ü Ermenilere ve %19'u diğer azınlıklara ve Müslümanlara aitti. Artizanal dükkanlar da içinde olmak üzere 6.500 kadar imalat iş yerinin %12'si Türklerin, %49'u Rumlara, %30'u Ermenilerin, %10'u diğerlerininindi. Doktor, mühendis, muhasebeci gibi 5.300 kadar serbest meslek sahibinin %14'ü Türk, %44'ü Rum, %22'si Ermeni'lerden oluşmuştur. Anadolu'daki imalat yapan tesis ve işyerlerinde hem işadamları hem de işçiler dikkate alındığında bunların içinde büyük bir yer tutan gayrimüslim nüfusun birkaç sene zarfından erimesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Anadolu'da sanayi kuruluşlarının birçoğunun dağılmasına, yok olmasına yol açmıştır (Tezel, 2015:115-118).

⁷ Yüz kilogramlık kütle ağırlık ölçü birimi.

Tablo 2.4. 1913 Yılında Türkiye'nin 1923 Sınırları İçinde Bulunan ve Her Biri 100 ya da Daha Çok İnsan Çalıştıran İmalat Sanayi Kuruluşları

İmalat Sanayi Alt Kesimleri	Kuruluş Sayısı	
	Özel	Kamu
Un Değirmenleri	3	1
Tütün İşletme ve Ürünleri	4	-
Bira Fabrikaları	3	-
Yünlü Dokuma	11	1
Pamuklu Dokuma	9	1
Deri İşleme ve Ürünleri	-	1
Çimento	2	-
Askeri Silah Yapımı ve Tersaneler	-	17

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, "Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)", İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.baskı, Ağustos 2015, s.120.

Türkiye'nin 1923 yılında var olan toprakları dikkate alınarak yapılan hesaplamada, yerli tesislerin yaptığı üretimin yurtiçi tüketimi karşılama oranı pamuklu kumaşlarda %10, yünlü kumaşlarda %40, ipekli kumaşlarda %5, sabunda %20, buğday ununda %60'tı. Aşağıda ayrıntısı belirtilen 239 kuruluşun 22'si devlete, geri kalanlarının büyük çoğunluğu ise milli olmayan unsurlara, yani yabancılara ve onların himayesindeki yerli gayrimüslimlere aitti (Tezel, 2015:121-122).

Tablo 2.5. 1913 Sanayi Sayım Sonuçlarına Kuruluş Sayıları

İmalat Sanayi Alt Kesimleri	Kuruluş Sayısı
Tekstil, Elbise	61
Gıda, Tütün	71
Çimento, Tuğla, Toprak Ürünleri	16
Deri İşleme ve Ürünleri	11
Ağaç İşleme ve Ürünleri	19
Kimya	10
Toplam	239

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, "Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)", İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.baskı, Ağustos 2015, s.122.

Bu sayıma göre, 1913 yılında (devlete ve özel sektöre ait) bütün Osmanlı fabrikaları belki de 36.000 kişiyi istihdam ediyordu. Devletin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuşlardı, güvence altındaki hazır piyasaları bulunan, desteklenen ve korunan

işletmelerdir (Quataert, 2013:17). Sanayi sayımının yapıldığı şehir ve kasabalarda, tüketime yönelmiş bulunan imalat sanayinin 1913'te %68.2'sini ve 1915'te de %70.3'ünü gıda sanayi teşkil etmektedir. İkinci olarak 1913'te %14.9 ve 1915'te %11.9 oranla dokuma sanayi gelmektedir (Ökçün, 1984:27).

Tablo 2.6. 1915 Yılındaki Sanayi Müesseselerinin Sektörlere Göre Dağılımı

Sanayi Dalları	Müessese Sayısı
Gıda	78
Toprak	21
Deri	13
Ağaç	24
Dokuma	78
Kırtasiye	55
Kimya	13
Toplam	282

Kaynak: Ahmet Gündüz Ökçün, "Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki", Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 3.baskı, 1984, s.14.

Müesseselerin sayısı 1913'de 269, 1915'de 282'dir. Gıda sanayindeki müesseselerin toplam müessesenin %27.7'sini teşkil ediyordu. Gıda sanayini dokuma sanayi takip ediyor. Ayrıca, bütün müesseselerin %55'i İstanbul ve çevresinde kurulmuştur. İstanbul'u, İzmir ve Bursa takip ediyordu. 1915 yılında müesseselerin %81'i gerçek kişilere aitken, büyük sermaye gerektirenlerin neredeyse %100'ü anonim şirketlere aitti. En büyük fabrikalar toprak sanayi, gıda ve dokuma gruplarında bulunuyordu. Müesseseler genellikle yerli kömür kullanılmıştır. Savaş ile birlikte ham maddelerin ve yakıtın kıtlığı nedeniyle 1915'de müesseselerin %69'u işletilebilmiştir. İşçilerin 1913'te %45.8'i ve 1915'te %48'i dokuma sanayinde, daha sonra 1913'te %25.5 ve 1915'te %27.8'i gıda sanayinde çalışmışlardır. Değirmenler imalatının, tüketimin %59.4'ünü karşılayabiliyor olması, bir miktar unun ithal zorunluluğunu göstermiştir (Ökçün, 1984:14).

Son dönem itibariyle yabancı unsurların elinde hayli miktarda (272) maden sektörü ayrıcalığı bulunuyordu. 1915 itibariyle faaliyette bulunan sektörlere ait iş yerlerinin çoğu İstanbul ilindeydi. Bunu İzmir ili takip ediyordu. İstanbul ilinde hemen hemen her alanda faaliyette bulunan tesisler bulunuyordu. Gıda sanayii alanını toprak

sanayi takip ediyordu. Ancak en yüksek oranı kağıt ve matbaa işlemleri alıyordu. Dokuma sanayii de gözle görünür düzeyde faaliyet alanına sahipti (Kasalak, 2012:70).

Osmanlı imalat sektörü, uluslararası açıdan, 1914 yılında, eskiye, yaklaşık 1800 yılına oranla üretim, teknoloji ve milli gelirdeki payı açısından daha önemsiz hale gelmişti. Osmanlı endüstriyel ekonomisi, 1750 sonrası dönemde, kendi başına bakıldığında büyüdü, ama dünya ekonomisindeki önemi sürekli olarak küçüldü (Quataert, 2013:284-286).

Tablo 2.7. Türkiye’de Özel Sanayi İşletmelerinin Sayısal Durumu

Yıllar	Sanayi İşletmesi Sayısı	Özel Sanayi İşletmesi Sayısı
1915	264	214
1932	1473	1442

Kaynak: Ahmet Gündüz Ökçün, “Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki”, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 3.baskı, 1984, s.24.

1914’lerden önce Osmanlı uygulaması denilen parça başına iş gördürme, belirli alanlarda oldukça yaygındır. 1913 ve 1915 yıllarında gıda sanayi, toprak sanayi, deri sanayi, ağaç sanayi, dokuma sanayi, kırtasiye sanayi, kimya sanayi olmak üzere 7 sanayi dalında, toplam 282 sanayi kurumu vardır (Türkdoğan, 2009:267).

2.5.1. Gıda Sanayi

Değirmenlerin sayıları 1913’de 31, 1915’te 33’tür. Gıda müesseselerinin 31’i (%41.3) değirmen, 18’i (%24) şekerçi, 9’u (%12) makarna imalatı yapmaktadır. Değirmenlerin sayısı İstanbul’da 14, İzmir’de 9, Manisa’da 3, Bursa’da 3, Uşak’ta 2 şeklindedir. En eski değirmen 1846’da kurulan İstanbul’da Büyükaada Dakik Değirmeni’dir. 31 değirmenden 19’u Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanmaktadır. Değirmenlerde kullanılan makinelerin çoğunun İngiltere’den ithal edildiği görülmektedir. Makarna imalatı alanında 9 fabrika vardır. 1913 yılında fabrikaların tümü çalışır haldeydi, Ekmek Fabrikasına 1914 yılında Harbiye Nezareti’nce el konulmuş, diğer fabrikalar sahiplerince işletilmiştir. İmalat tüketiminin %80.9’udur. Bu ölçüde tüketime hizmet eden ve elverişsiz koşullar içinde yabancı rekabeti ile de savaşıyor bu sanayinin durumundan memnun kalılabiliyordu. Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstanbul’da bulunan 4 fabrika yararlanmıştı. Şekercilik, tahin ve bisküvit imalatında 18 müessese bulunmaktadır. Fabrikaların tümü özel kişilere aittir ve bizzat

sahipleri tarafından işlettilmektedir. Yeni gümrük tarifesinde bisküvit ürünlerinde gümrük resmi yükseltilerek bu sanayinin korunması sağlanmıştır. İmalat tüketimin miktarca %163'üne, değerce %131.3'üne varıyor ve imalatın %59.5'ini ihraç ediyorduk.

Bu müesseselerin 10'u Teşvik-i Sanayi Kanundan yararlanmış olup, İstanbul'da bulunmaktaydılar. Konserve imalatındaki 8 fabrikadan en eski müessesenin kuruluş tarihi 1903'tür. Bu müesseseler sahipleri olan özel kişiler tarafından işlettilmişlerdir. Tüketimin miktarca %65.5'ini karşılıyordu. Bunların hiçbiri Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmamışlardır. Bira imalatı alanında 4 fabrika vardı, ikisi İstanbul, ikisi İzmir'de. Üçü idare merkezi Cenevre'de bulunan Bomonti-Nektar Müttehit Bira Şirketlerine aittir. İstanbul Feriköy'deki Bomonti Fabrikası 1893'de kurulmuştur. Büyükdere'deki Nektar Fabrikası 1909'da işlemeye başlamıştır. İzmir'deki Aydın Bira Fabrikası 1912'e kurulmuş, İzmir'deki Madam Pirakob'a ait olan fabrika biraz daha ilkelidir. Burada el ile bira imal olunmaktadır. 1915'de arpa kıtlığı nedeniyle fabrikalardan ikisi kapanmış, diğer ikisi de üretimlerini azaltmışlardır.

Buz imalatına yönelik 3 fabrika vardır. İstanbul'da buz imalatı 1886 yılında 25 yıl süre ile bir imtiyaz halinde Dersaadet Buz Osmanlı Anonim Şirketi'ne verilmiştir. İmtiyaz, 1907 yılında imtiyaz süresinin bitiminden başlayarak 50 yıl daha uzatılmıştır. 1909'da kurulan İzmir'deki fabrikalar 1915 yılında işletilememiştir. Tütün imalatında İstanbul ve İzmir'de 1884 yılında kurulmuş birer tütün fabrikası vardır. Bu iki fabrika ve gerek Samsun, Adana, Şam ve Halep'te bulunan diğer dört fabrika Memalik-i Osmaniye Tütünleri İdare-i İhbariyesi adı altında bulunan Reji Şirketindedir (Ökçün, 1984:65).

2.5.2. Toprak Sanayi

Tuğla imalatı, kireç ve su kireci imalatı, çimento imalatı, çimento mamulâtı, porselen imalatı ve elmastraşçılık faaliyetleri mevcuttu. 17 fabrikadan 7'si tuğla, 3'ü kireç, 2'si çimento, 3'ü çimento mamulâtı, 1'i porselen ve 1'i de elmastraşçılık fabrikasıdır. 1885'te Paşabahçe'de yüzlerce işçi çalıştıran büyük bir şişe fabrikası kurulduğu ve ayrıca Haliç'te Hasköy'de aynı şekilde bir şişe fabrikası inşa edildiği halde her ikisi de yabancı rekabetine dayanamayarak kapanmıştır (Ökçün, 1984:69).

1884'de Beykoz ile Serviburnu arasında Çifte Cevizlerde Mişon Levi adında birine 10 yıl süreyle bir şişe fabrikası, 1885'te Salih Münir Bey'e Çubuklu'da 15 yıl süreyle porselen ve fayans fabrikası ve 1894'te Yanko Bey'e Şehremaneti hududu içinde 40 yıl süreyle porselen, fayans ve fağfur fabrikası kurmaları için imtiyazlar verilmiş ise de, 1917 yılı itibariyle hiçbirinin izine rastlanmamıştır. Yukarıdaki fabrikaların çoğu 1915 yılı itibariyle savaş nedeniyle tatil edilmişlerdir (Ökçün, 1984:70).

Tuğla imalatındaki fabrikalardan ayrı, her şehirde mahalli ihtiyaçları karşılamak üzere el tuğlaları yapan tuğla harmanları mevcuttur. Tuğlacılık savaştan en çok etkilenen sanayidir. Adi kireç ve su kireci imalatındaki üç fabrika da özel kişilere ait olup, Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmışlardır. Çimento imalatındaki iki fabrika da 1912 yılında açılmışlardır. Hammaddeyi teşkil eden kireç ve kil ocaklarının bolluğu iyi cins çimento imal edilmesini ve çok rağbet görmesini sağlamış, savaşın ortaya çıkması üzerine, fabrikalar çalışmalarını tatil etmek zorunda kalmışlardır. Savaş sonrası tekrar üretime başlamışlardır. Çimento mamulatındaki fabrikalardan ikisi Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmışdır. Savaş bu sanayi şubesini de kötü bir şekilde etkilemiştir (Ökçün, 1984:80).

Porselen imalatı ve elmaştırma alanındaki Çini Fabrika-i Hümayunu II. Abdülhamid tarafından 1894 yılında Yıldız'da kurulmuştur. Fransa Limoj'dan bir usta ile birkaç işçi getirilmiştir. 1908'de Meşrutiyet idaresince kapatılmış, 1912'de Maarif Nezareti aracılığıyla tekrar açılmıştır. Hükümet tarafından bu sanatın canlandırılması kararlaştırılmış ve inşaaata başlanmış ise de, savaş nedeniyle ertelenmiştir (Ökçün, 1984:82).

2.5.3. Deri Sanayi

Sanayinin en eskisi ve aynı zamanda en yaygın olanı dericiliktir. Bir zamanlar yalnız tüketimi karşılamakla kalmayıp, çok miktarda ihracatta da bulunuyorduk. Ancak, çağdaş fennin gelişme ve keşiflerinden yararlanılmayışı, babadan kalma usullerle çalışılması, ülke içinde ağır derilerin kıtlığı, yabancı rekabetine karşı zorluklar belirtilen dereceden uzaklaşmaya neden olmuştur. 11'i İstanbul'da, 2'si İzmir'de olmak üzere 13 müessese vardır. Hükümete ait olan Beykoz fabrikası dışındakiler özel kişilere aitti. 5 fabrika Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmışdır. İmalat, tüketimin % 37.2'sidir.

Ayrıca, Anadolu’da mahalli ihtiyaçları karşılayan küçük debbağlar vardır. Hemen her şehirde ilkel durumda debbağhaneler mevcuttur (Ökçün, 1984:88).

2.5.4. Ağaç Sanayi

Toplam 24 müessese sayılmıştır. 13’ü marangozculuk ve doğramacılık alanındadır. Müessese bulunmayan şehirlerin ihtiyaçları küçük marangoz atölyeleri ile veya ithalatla karşılanmaktadır. Müesseselerin hepsi özel kişilere aittir. 5’i Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanmıştır. İmalatı, tüketimin %41.2’sini karşılamıştır. Müesseselerden 8’i kuru incir ve üzüm taşımak üzere kutu imalatı alanındadır. Tümü özel kişilere aitti, hiç biri Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanmamıştır. Diğer 3 müessese ise semer, ayakkabı çivisi yapımı, araba inşaatı gibi sair ağaç sanayi alanındadır (Ökçün, 1984:109).

2.5.5. Dokuma Sanayi

Mahalli ihtiyaçlar el çırkırları ile karşılanmaktadır. Ülkedeki halı imalatı ev sanayii şeklindedir. Yün iplik imalatı ve yün dokumacılığı alanındaki 12 fabrikanın 1/3’ü özel kişilerin elinde bulunması, bu sanayinin büyük sermayeye olan ihtiyacından doğmaktadır. Yün ipliği tüketimi rahatlıkla karşılamaktadır. Pamuk ipliği imalatı ve pamuk dokumacılığı alanındaki 5 müesseseden anonim şirket halindeki 3 şirket Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanmıştır. Ham ipek imalatı alanındaki 41 fabrikanın hepsi Bursa ilindeydi. Müesseselerin 2’si Hazine-i Hassa’ya ait olup, gerisi özel kişilere aitti. Hiçbiri Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanmamıştır. 1915 yılında imalat değeri 1913’e göre %62.4 düşmüştür. İpek dokumacılığı kısmında 6 fabrika bulunmaktadır. Bursa’da ipek dokuma imalatı, evlerde, tezgahlarda dokunmak suretiyle, pek eskidir. 1917’de bu şekilde 1.400 kadar tezgah vardır. Fabrikaların hemen hepsi Meşrutiyet İdaresinden sonra kurulmuştur. Yalnızca 2 fabrika Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanmıştır. Sair dokuma imalatı alanında faaliyet gösteren 9 fabrikadan 3’ü Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanmıştır (Ökçün, 1984:140).

2.5.6. Kırtasiye Sanayi

1886 yılında 50 yıl süre ile Osman Bey’e verilen imtiyaz üzerine Beykoz’da büyük bir kağıt fabrikası kurulmuştur. Ancak, kısa bir süre sonra kapanmıştır. Sigara

kağıdı imalatındaki 8 fabrika da özel kişilere aittir. Diğerleri 1890'dan sonra kurulmuştur. Matbaacılık ve sair kağıt mamulâtı alanında 42 müesseseler bulunmaktadır. Matbaa-ı Amire müstesna olmak üzere diğerleri özel kişilere aittir. En eskisi 1831'de kurulan Matbaa-ı Amire'dir. Kromilos Matbaası 1840, Tatekyan Matbaası 1844, Jerardo Matbaası 1848'de kurulmuştur. Müesseselerin %66.7'si 19. yüzyıl içinde, %33.3'ü de 20. yüzyıl içinde kurulmuştur. Meşrutiyet idaresi bu sanayiye tabii olarak bir gelişme imkanı vermiştir. İlk matbaa 1727'de Macar Mühendisi İbrahim Müteferrika tarafından kurulmuş olduğuna göre daha eskilerin mevcut olması mümkündür. Matbaalar ham maddeleri bir başka biçime çeviren müesseselerden sayılmadıkları için Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmamışlardır (Ökçün, 1984:154).

2.5.7. Kimya Sanayi

Ülkede zeytinin bulluğu karşısında hiçbir zeytinyağı fabrikasının bulunmaması gariptir. 1886 tarihinde 40 yıl süre ile Mösyö Letranej ve Rûfekası'na verilen imtiyaz üzerine, 1888'de 44.000 lira sermaye ile kurulan bir Fransız Şirketi Küçükçekmece'de büyük bir kibrit fabrikası kurmuş ise de, fabrika yabancı ülkelerden getirdiği fosfor yüzünden 3-4 ay sonra kapanmak zorunda kalmıştır. Yine 1895 yılında Salih Münir Bey'e verilen bir imtiyaz üzerine, 132.000 lira sermaye ile kurulan bir Fransız Şirketi tarafından Boğaziçinde, Paşabahçe'de, büyük bir ispermeçet fabrikası inşa olunmuş ise de, yine yabancı rekabeti fabrikayı tatil zorunda bırakmıştır. Yağ üretiminde 4 fabrika vardı, biri anonim şirket, diğerleri özel kişilere aittir, sadece bir tanesi Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmıştır. Sabun imalatında iki müessese vardır. Ayrıca küçük sabunhanelerde imalat yapılmaktadır. Şakir Efendi Fabrikası Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmıştır. Hammaddesi ülke içinde çok bol olarak bulunduğu için bu sanayi şubesi savaştan pek etkilenmemiştir. Palamut özü üretiminde iki fabrikadan birisi anonim, diğeri şahıs şirkettir. 1909'da kurulmuştur. Anonim şirket olanı Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmıştır. Sair kimya üretiminde ise 3 şirket bulunmaktadır. Bunların sadece biri Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmıştır. Birisi özel kişiye aittir. Birinci Dünya Savaşından birkaç ay önce kurulmuştur (Ökçün, 1984:174).

2.5.8. Madeni Eşya Sanayi

Bu alandaki 24 müessesenin çoğunluğu en az 10-15 işçi çalıştırmaktadır. 10'dan çok işçi çalıştıran madenden mamul eşya yapan 5 müesseseden Darphane-i Amire 1843'te kurulmuş olup, Hükümete aittir, diğerleri özel kişilere aittir. 1880 yılında kurulan Zilciyan K. ve Şürekası Zil Fabrikası en eski olup 200 yıldan beri bandolar için zil yapmaktadır (Ökçün, 1984:181).

1913 Sanayi sayımı sonuçlarına göre, sadece sanayi dalında 10'dan çok işçi çalıştıran 24 kuruluş vardır ki bunların hepsinin azınlıklara ait olduğu görülmektedir. 1884-1914 yılları arasında yabancı sermaye ile kurulan tesislerin sayısı 44, milli sermaye ile kurulanların sayısı ile 52'dir. 1921 sonuna göre elde edilen veriler göz önüne alındığı takdirde, maden imtiyazlarının 18 kente göre dağılımı ilginçtir. 1921 yılında kadar Osmanlı Devleti'nde toplam imtiyaz sayısı 1298, devlete ait imtiyaz ise 259'dur. Devlete ait imtiyazların en yoğun olduğu şehir İzmir (60), Bursa (39), toplam imtiyaz sayısında ise Kastamonu (445), İzmir (287)' dir (Türkdoğan, 2009:281).

Keza,1913-1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre; gıda sanayi, toprak sanayi, deri sanayi, tahta sanayi, tekstil sanayi, kağıt-matbaa ve kimya sanayi olmak üzere 7 iş kolunda özel sektöre ait 214 kuruluşun varlığına tanık olunmuştur. Bunlara devlet kuruluşları da eklendiği takdirde, sayılarının 1913 yılı için 269, 1915 için 282 olduğu görülmektedir. Ancak, bu kuruluşlar tüm Osmanlı ülkesini değil, sadece İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarını kapsamaktadır. 1915 yılına ait 264 kuruluşta 14.060 işçi çalıştırıldığı bilinmektedir. Bu oran 1913 yılı için 16975'tir. Yine aynı sayım sonuçlarına göre, 264 tesisin 22'si devlete, 28'i anonim şirketlere ve geriye kalan 214'ü de özel şahıslara aittir. 1922 yılına ait veriler göz önüne alındığı takdirde ülkedeki tüm sanayi işyerleri ve buralarda çalışan işçi sayısı aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir (Türkdoğan, 2009:282).

1913-1915 sanayi sayımları sonucuna göre, Osmanlı Devleti'nde bir örneği Batı'da meydana gelen sanayileşme hareketinin mevcut olmadığı görülmektedir. Tüm iktisadi faaliyetlerin ağırlık noktası, servetin bir kâr ve kazanç yaratmaktan çok, toplumsal görevleri yerine getirmede toplanmıştır (Türkdoğan, 2009:291)

Tablo 2.8. 1921 Yılında Milli Sınırlar İçindeki Sanayi Kuruluşları/Çalışan Sayısı.

Sanayi Dalı	Kuruluş Sayısı	Yüzde	İşçi Sayısı	Yüzde
Dokuma	20.057	60.7	35.316	46.3
Deri	5.347	16.2	17.964	23.6
Maden	3.273	9.9	8.021	10.5
Tahta	1.067	6.3	6.007	7.9
Gıda	1.273	3.8	4.493	5.9
Toprak	704	2.1	3.612	4.7
Kimya	337	1.0	803	1.1
Toplam	33.058	100.0	76.216	100.0

Kaynak: Orhan Türkdoğan, “Türk Sanayi Toplumu”, İstanbul: Timaş Yayınları, 2.baskı, Nisan 2009, s.430.

2.6. Birinci Dünya Savaşı Ve Ekonomik Etkileri

Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce bütün devletlerle ittifak çabasına girmişti. İttihatçılar katılacakları bloktan mali yardım, teknik ve askeri dayanışma beklemişlerdir. Ayrıca, ticari baskıların ve gümrük sınırlamalarının kaldırılmasını da şart koşmuşlardır. Osmanlı Devleti, İtilaf Devletlerinin (Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın oluşturduğu, daha sonra Osmanlı Devleti ve Bulgaristan’ın katıldığı) manevralarıyla üç seçenek karşısında kalmıştı. Osmanlı Devleti ya Almanya tarafında savaşa girecek, tehlikelerle karşı karşıya kalacak ya tarafsız kalıp toprak bütünlüğünü koruyacak veya İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, Sırbistan ve Rusya İmparatorluğu’nun oluşturduğu, daha sonra İtalya, Yunanistan, Portekiz, Romanya ve ABD’nin katıldığı) yanında savaşa girip Balkan Savaşları sonrası kaybettikleri bölgelerin bir kısmını telafi edebilecekti (Elmacı, 2005:62).

Osmanlı Devleti 28 Temmuz 1914’de başlayıp 11 Kasım 1918’ de son bulan Birinci Dünya Savaşı’nı Almanya’nın kazanacağına inanıyordu. Almanya’nın yanında savaşa girerek kapitülasyonlar ve Duyun-u Umumiye kapsamında Fransa ve İngiltere’nin ekonomik boyunduruğundan kurtulacağını düşünüyordu. Bu savaşın görünür nedeni Saraybosna’da Arşidük Franz Ferdinand ve karısının bir Sırp milliyetçisi tarafından 28 Haziran’da öldürülmüş olmasıdır. Cinayette Sırp gizli servisinin parmağı olduğu anlaşılınca Avusturya-Macaristan, Sırbistan’a 26 Temmuz 1914’de savaş ilan etti. Savaşın görünmeyen temel nedeni ise “ekonomik” olarak belirtilmektedir. 20. yüzyılın başında Avrupa ülkeleri dünyayı ve dünya pazarlarını

paylaşma kavgası içindeydi. Özellikle Almanya sömürgecilikte geç kalmış olmanın, hammadde, ucuz işgücü, güvenilir pazar bulmanın telaşı ve heyecanı içindedir (Tokgöz, 2018:682).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Müttefiklerin İstanbul'u, İzmir'i ve Anadolu'nun birçok bölgesini işgal etmeleri, Türk toplumunun belirli kesimlerinin örgütlü direnişine yol açarak oluşturulan milliyetçi güçlerle Türk İstiklal Savaşı'nın kazanılmasına, Türkiye'nin parçalanmaktan kurtulmasına ve siyasal bağımsızlığa sahip yeni bir Türk devletinin kurulmasına öncülük edilmiştir (Tezel, 2015:553).

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı dünyasını, sınırlarını ve ekonomisini alt üst etmiş, belli başlı imalat merkezlerinin çoğu, savaş sonrasında, eski pazarlarının hepsinden veya bir kısmından yoksun kalmıştı (Quataert, 2013:306). Birinci Dünya Savaşı'nda tarımsal alanda faaliyette bulunan işçilerin çoğunluğunun silah altına alınmaları ve savaş nedeniyle çift hayvanlardaki azalma tarımda üretimin belirlenen seviyenin altına inmesine sebep olmuş ve bu durum tarımsal üretimde devlet müdahalesini gerekli kılmıştır. Bu müdahale, tarımsal üretimi arttırmak amacıyla tarımda çalışma ve ekme yükümlülüğü uygulamasıyla hayata geçirilmiştir. Aynı uygulama Kurtuluş Savaşı döneminde de devam etmiştir. Silah altına alınan Osmanlı askerlerinin köylerindeki tarlalarının köy ahalisi tarafından ekilmesi ve hayvanlarının korunması öngörülmüş ve bu amaçla bir talimatname hazırlanmıştır (Ökçün, 1983:v).

Ezcümle seferberliğin tarih-i ilanı olan 4 Ağustos 1914 tarihi tamamen hasat ve harman zamanına müsadif olduğu ve harman işleriyle meşgul olup henüz mahsulatını der-anbar etmeyen zürra seri bir surette silah altına alındığı için Ziraat Nezareti ahalinin hamiyetine müracaat ederek bunların mahsullerinin der-anbar edilmesini köy heyet-i ihtiyariyyesine bir vazife olarak tahmil ve ziraat odalarını da bu vazifenin teftişatına memur etmiş ve bu hususati cami bir talimatname neşrederek vilayet ve elviye-i müstakileye göndermişti (Ökçün, 1983:101).

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Seferberlik Devam Ettikçe Her Köyde Müşterek Amele-i Mükellefe Marifetiyle Tarlaların Suret-i Zer'i Hakkında Talimatname, Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanun-ı Muvakkati, Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu hazırlanmıştır. 3 Ağustos 1914 tarihinde umumi seferberliğin ilanı ve müteakiben Devletin Harb-i Umumiye iştirak mecburiyeti istihsal-i ziraiyye üzerinde ağır bir tesir icra etmekten hali kalmamıştır. Bundan başka seferberlik ve harp,

nakliyyat-ı askeriyye ve iaşede kullanılmak üzere çift hayvanatından bir kısmının tarla hidematından nakliyyat hidematına intikali icap ettiği gibi milyonlarla askerin silah altında bulunması, et istihlakinin tezyid etmek suretiyle bazen çift hayvanatının mezbahalara sevkine sebep olmuştur (Ökçün, 1983:100).

Savaşın tüm unsurlarıyla ortaya çıkmasıyla birlikte dış ticaret faaliyetleri akamete uğradı, İmparatorluğun toplam tüketiminin yaklaşık yüzde 20'sini oluşturan mamul mallar ve gıda maddelerinin dış ülkelerden sağlanması ve getirilmesi tümüyle durmuştur. Savaş boyunca Osmanlı ekonomisi, daha önce ithal edilen malları kendi olanaklarıyla üretmeye çabalamıştır (Pamuk, 2015:144). Savaş, on yıllara sığdırılmayacak sonuçlar doğurmuştur. Önceki savaflara göre uzun dönemli etkileri olmuştur (Toprak, 2012:553).

Osmanlı Devleti, savaş öncesinde cari giderlerini karşılayamayan, iç ve dış borçla ayakta duran, ulaştırma altyapısı olmayan ve nihayet eğitilmiş, savaşa hazır, çağdaş silahlarla donatılmış bir ordusu bulunmayan bir konumdadır. Savaş dönemi olan 1914-18 arasında Almanya'dan 235 milyon Osmanlı lirası kadar borç alınmıştı. Savaş harcamalarının hızla artması, mal ve hizmet piyasalarının oluşmaması ve kıtlığı çekilen mallarda ithalat yapılamaması fiyatların yükselmesine yol açmıştı. Un, şeker, gaz gibi temel malların piyasasını karaborsacılar ele geçirmişti. Savaş içinde askeri birliklere gıda, mal ve savaş malzemesi ulaştırabilmek için her türlü taşıt araçlarının önemli kısmına el konuldu. Ordu ithalâtçıların, toptancıların ve tüccarların ellerinde bulunan un stoklarının önemli kısmına el koymak zorunda kalmıştır (Tokgöz, 2018:18-20).

Savaş yıllarının yarattığı mal kıtlıklarını özellikle kentlerde çok iyi değerlendiren karaborsacılar, istifçiler, tefeciler, bankerler, ithalâtçılar ve meslek oda yöneticileri (partiye yakın olanlar) hızla zenginleştiler ve “savaş zenginleri” adını aldılar (Tokgöz, 2018:24). Cihan Harbi yılları Osmanlı toplumunun klasik gelir dağılımını olumsuz etkilemiştir. Kısa sürede yeni zengin bir sınıfın oluşumuna neden olurken geniş bir kesimi yoksul bırakmıştır (Toprak, 2012:544).

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi ile resmen sona erdi. Almanlara ait tüm demiryolları itilaf devletlerine teslim edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı demiryollarının önemini ortaya koydu. Osmanlı Devleti, cephelere asker ve cephane yollama işinde demiryolu ulaşımını önemli derecede kullanmıştır. Savaş sona erdiğinde, galip devletlerin yaptıkları ilk şeylerden

biri, Türk ordusunun silahsızlandırılması ve mevcut demiryolu hatlarına el konulması olmuştur (Can, 2010:176-182).

2.7. Dönemde (1908-1922) Kurulan Şirketler

Döneme damgasını vuran milli iktisat görüşü, savaşın meydana getirdiği kıtlık gözönünde bulundurularak devlet katkısıyla milli ve yerli sermayedarların oluşturulmasının gerekliliğini ileri sürmüştür. Böylece sermaye toplanmış olacaktı. II. Meşrutiyet ile birlikte milli ve yerli unsurlar vitrine çıkmıştı. Bir araya gelerek veya birleşerek şirketler kurulması öneriliyordu. Zamanın hükümeti de yerli finansman toplanması için bunu teşvik ediyordu. Yapılan bu gayretlere ve alınan tedbirlere ve hatta kurulan bankalara rağmen, zamanın karışıklığı ve meydana gelen olaylar nedeniyle yerli unsurlardan beklenen gelişme gözlenememiştir. 1918 yılındaki durum böyledir (Şanda, 1967:9).

Savaş ve çöküş ortamında olunmasına rağmen, milli iktisat politikasının da etkisiyle çok sayıda Osmanlı anonim şirketinin kurulduğu ve ticaret hukuku tecrübesinin hızla geliştiği bir dönem olmuştur. Savaş ortamı, bazı şirketlerin faaliyetlerini genişletmelerini ve yeni yatırımlara girişmelerini engellemiştir. Bazılarının ise hammadde ve enerji temin edilememesi ya da üretim araçlarına savaş ortamında askeri ihtiyaçlar nedeniyle Hükümet tarafından el konulması nedeniyle, faaliyetlerini piyasa koşullarında fiilen devam ettirme imkanları kalmamıştır (Yılmaz, 2011:25-27).

1908 yılında 53 anonim şirketin olduğu, 1918'de 34 yeni şirket kurulduğu bilgisi vardır. İkinci Meşrutiyet'in ilanı, İttihat ve Terakki Fırkası iktidarı, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, Mütareke ve işgal yılları, Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak sona ermesi, Cumhuriyet'in ilanı ve nihayet 1929 iktisadi buhranı gibi olaylar ardı ardına gelmiştir. Böylesine travma ve radikal değişikliklerin yaşandığı bir dönemde, iktisadi teşebbüslerin hayatta kalabilmesi için sağlıklı bir ortam olduğunun düşünülmesi mümkün değildir. Bu büyük değişikliklerin bazıları olumlu değişiklikler olarak algılansa bile, bu durumun dahi bütün iktisadi teşebbüsler için aynı şekilde geçerli kabul edilmesi mümkün değildir (Yılmaz, 2011:65-67).

Kurulacak şirketin kuruluş amacı ve diğer hükümlerini gösteren tüzük taslağı üzerine önce Ticaret Nezaretince gerekli incelemeler yapıldıktan sonra Sadrazamlık Makamına gönderilir ve oradan Şura-yı Devlet'e havale olunurdu. Maliye dairesi ve

genel kurulca yapılan incelemeler ve değişikliklerle şirketin kuruluğu Heyet-i Vükelaca uygun görüldüğü takdirde Padişah tarafından onaylanarak şirket kurulurdu (Yılmaz, 2011:72).

Evrakı incelenen şirketler zirai, sınai, ticari, mali, inşaat ve nakliyat şirketleri, sigorta şirketleri ve toplumsal amaçlı şirketler adıyla altı bölüme ayrılarak, bu bölümlere dahil olan her bir şirketin sermaye miktarı, kuruluğu tarihi, müddeti, hisse senetlerinin sayısı ve türü, tahvilatı, kurucu hisseleri ve bunlara sağlanan kâr payı miktarı, ihtiyat sermayeleri ve sermayelerinin ödenen kısımları kayıt altına alınıyordu (Yılmaz, 2011:74).

Osmanlı Devleti'nde 1908-1922 döneminde kurulan anonim şirketler, kuruluğu tarihleri ve kuruluğu amaçları da yazılarak belirtilmiştir (Ek 5). Belirtilen tarih aralığında kurulan bankalar daha çok yerli unsurların ihtiyaç duydukları kredilerin sağlanması amacına yönelik kuruluğuşmuştur.

Türkiye'nin katıldığı ve büyük çöküntüleri neden olan bu dönemdeki savaşa kadar devam eden süreçte, mevcut olan sanayi dallarının daha çok tekstil sektöründe olduğu görülmektedir. Bunun yanında inşaata yönelik üretim yapan tesislerin de mevcut olduğu bilinmektedir (Pamuk, 2014b:225). Özellikle halı imalatı sektörünün büyük gelişim gösterdiği ve genel itibariyle yabancı müteşebbislerin elinde olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu alandaki veriler ekonomi içinde büyük yer kaplamıştır (Pamuk, 2015:223).

Savaş yılları olan 1920-1922 arasında, Türkiye'deki anonim şirketleşme hareketi hem sayı, hem de nominal ve ödenen sermayeler bakımından, büyük bir gerileme göstermiştir (Ökçün, 1971:126).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1923-1928 DÖNEMİ

Bu bölümde, iktisadi alanda yaşanan önemli gelişmeler ve değişimler tahlil edilerek özel sektör alanında yaşanmış spesifik birkaç örnek ele alınarak sanayinin karşılaştığı sorunlar ortaya konulmuştur.

3.1. İzmir İktisat Kongresi

Kendi sanayiine ehemmiyet verilmemesi ve sanatkarın himaye olunmaması, şirketler yerine ferdi çalışmanın esas alınması sanayiye acı halde bulundurmuştur (Ökçün, 1981:329). İzmir İktisat Kongresi daha çok tarımsal kesim ile tüccar sınıfının girişimleri ve taleplerine konu olmuştur. Sanayici kesimi, yerli sanayinin korunması için gümrüklerin yükseltilmesini ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden yürürlüğe konulmasını istemişlerdir (Baydar vd., 1999:27). Kongrede en hararetli müzakereler çiftçi grubunun aşar; ticaret grubunun bankalar ve yerli gümrüklerin himayesi, rejî meselesi; işçi grubunun ise amele ücretlerine ve teşkilatına dair meseleler üzerinden cereyan etmiştir (Ökçün, 1981:336).

Kongreye Türkiye'nin her tarafından iki bin kadar aza gelecektir. Bunlar Türkiye'nin bütün iktisadi hayatıyesini temsil eden ziraat, sanatkar, tüccar ve işçi sınıflarından olacaktır. Bundan başka Türkiye'de bulunan şirketler ve bankaların temsilcileri de davet edilmiştir. Kongrede bilhassa memleketin hayat-ı iktisadiyesine lazım olan teşkilat ve sendikalar hakkında görüşmeler olacak ve müzakerelerin sonucu bir muhtıra halinde Hükümete sunulacaktır (Ökçün, 1981:3-4).

Hâkimiyet-i milliyenin milli iktisadın hâkimiyeti ile payidar olacağına İktisat Vekaleti inanmıştır. Kongre ile istenilen, birbirini tanımayan ülke insanları birbirleriyle tanışsın ve ülkenin ekonomik ihtiyaçlarının ne olduğunu kendi aralarında düşünüp tartışsınlar, birlikte iş ilişkileri kurmalarını konuşarak sağlasınlar. İktisat Vekaletinin kanaatine göre, memlekette en evvel halli lazım gelen mesailden biri kredi meselesidir. Ayrıca, memlekette eksik olan şey nakdi sermayedir. Üretim, gümrük, şirket ve

sendikalar, yollar, nakliye, makine, sanayie ait alat ve edevat, nüfus darlığının makine ile telafisi, köylünün durumu diğer önemli meselelerdir (Ökçün, 1981:7-15).

Hükümet İzmir İktisat Kongresi vasıtasıyla bütün memleketin iktisadi kollarının nabzını yoklamış olacaktır. Ve yoklama neticesindeki teşhisten umum kesimler istifade edecektir. Kongreye çok ehemmiyet veren İktisat Vekaletince ayrıntılı bir program yapılmış, geleceklere telgrafla bildirilmiştir. Kongre esnasında İzmir’de teşhir edilmek üzere birçok makine, alat ve edevat getirilmesi için yabancı fabrikalarla görüşülmüştür. Kongrede ülkede ihtiyaç duyulan kredilendirme hususu, üretimin düzenlenerek artırılması, rüsumat ve ulaştırma sorunlarının ele alınacağı belirtilmiştir (Ökçün, 1981:59-67).

Milli Türk Ticaret Birliğinin Türkiye İktisat Kongresi Başkanlığına sunduğu raporda görüşülmesini istediği konuları şu şekilde belirtmiştir; gümrüklerde himaye sistemi, inhisar sisteminin ref’i, kabotajın serbestisi, milli bir tedavül bankası, kavanin ve ahkam-ı ticaretin ıslahı ve tadili, ecnebi sermaye meselesi, ticaret ve sanayi odaları, ticaret-i hariciye müesseseleri, temettü vergisi usulünün tadili, kambiyo meselesi, ticaret odalarının vaziyet-i istişariyesi, ticaret ve sanayi mektepleri (Ökçün, 1981:144).

Kongrede; nafia meselesi (demi-yolları, limanlar, iskeleler hakkındaki ihtiyaçlar nelerdir?), bankaların sorunları, şirketlerin eksiklikleri, işçilerin sorunları, gümrük sisteminin noksanlıkları, Avrupa’da eğitim gibi sorunlar kongrede ele alınacaktı. Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın kongrede teklifiyle bir başkan ve dört grubu temsilen birer katip seçilmiştir. Kongre bir hafta için planlanmıştı, ancak 16 gün sürmüştür. Kongrede birçok meseleler hakkında çeşitli kararlar alındı ve en sonunda bir iktisadi misak tanzim edilmiştir (Ökçün, 1981:232-292).

Kongrede çiftçi grubu için; reji (tütün ziraat ve ticaretinin serbestisi), ziraat ve maarif , asayiş, aşar, ziraat bankası ve itibar-ı zirai, yollar, orman, ziraatte hayvanat, çiftçilik, ziraatte makine meseleleri karara bağlanmıştır. Tüccar grubu için; bankalar, kambiyo ve borsa, Cuma tatili, maden, ormanlar, deniz ticareti, ticaret işlerini kolaylaştırma, gümrük siyaseti, gümrük muameleleri, tekel sisteminin kaldırılması, ticari kanun ve hükümlerin düzeltilmesi, teşkilatın itibarı ve kolaylaştırılması, ticaret odaları, dış ticaret müesseseleri, şirketler, ticarete ait çeşitli maddeler, iktisadi eğitim, temettü vergisi, ulaşım, haberleşme ve nakliye meseleleri karara bağlanmıştır (Ökçün, 1981:390-434).

İzmir İktisat Kongresi'nde sanayicilerle ilgili esaslar ise; bir koruyucu gümrük tarifesinin ve dış ticaret politikasının uygulanması, sanayi makine ve gereçleri ithalatının gümrükten bağışık tutulması, 1913 Teşvik-i Sanayi Kanununun getirdiği kolaylık ve yararların daha da genişletilmesi, bir sanayi kredi bankasının kurulması, sanayi üretiminin girdi ve çıktılarında kamu deniz ve demiryolu taşımacılığında düşük tarifeler uygulanması gibi ilke kararlarını içermekteydi. 1924 yılında İş Bankası'nın ve sanayi kredisinin sağlanması için 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1927 yılında yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkartılması, 1923 Kongresi'nde alınan kararların uygulamaya konulmasının önemli örnekleridir (Tezel, 2015:178-179).

Kongrede yabancı sermaye açısından; yabancı sermayeden ayrı kalınmayacağı, ancak bu sermayenin memlekete zararı olmayacak şekilde girişine izin verileceği, tamamen yerli sermaye ile yapılacak işlere yabancı sermayenin girmemesinin temini, tamamen yabancı olan şirketlere özel imtiyazların verilmemesi ve Türk şirketlere ait olan muafiyetten istifade edememeleri, kanunen Türk sayılmayan şirketlerin hükümet satışlarına iştirak edememeleri gibi hususlar hüküm altına alınmıştır (Ökçün, 1981:435-436).

İzmir İktisat Kongresinde öteden beri hakları kısıtlanan küçük esnaf ve zanaatkar, gerekli girişimde bulunabilmek için açıkça devlet müdahalesini talep etmektedirler (Türkdoğan, 2009:132). 1923 İzmir İktisat Kongresi bir bütün olarak göz önüne alındığı takdirde ferdi girişimler kadar, devletçi teşebbüsler de dikate alınmıştır. Rekabet güçleri olmayan iş çevreleri 1923 İktisat Kongresi'nde özellikle iki alanda devlet müdahalesinden yana idiler; iç pazarın gümrük duvarlarıyla korunması, Ticaret ve sanayi kredisi verecek büyük bankaların kurulması (Türkdoğan, 2009:416-417).

Kongre heyet-i umumiye itibariyle adeta memleketin iktisadi her türlü derdini gösteren büyük bir ayna idi. İnsan bu ayna içinde toplumun tüm yapılarını görebiliyordu. Memleketin her köşesinden gelen temsilciler vatanın diğer köşeleri hakkında esaslı malumat edinmiştir (Ökçün, 1981:335). Kongre sonucu yayınlanan metin ekonomik kaygılardan ziyade siyasi içerikli hususları kapsamaktadır (Bülbül, 2010:92).

İktisat Kongresi ile, memlekette bir iktisat meselesi olduğu ortaya konulmuş ve bu çerçevede insanlar düşünmeye sevk edilmiştir. Kongre her sene tekrar edileceğinden memleket için milli iktisat kontrolörü mahiyetini almıştır. Bütün iktisadi mesleklerin her

sene hak ve ihtiyaçlarını serbestçi meclise ve hükümete bildirecekti. Böylece mesleki temsilin önemini ve faydasını göstermiştir. Türk milletinin sadece savaş ile değil de medeni işlerle de iştigal ettiğini vurgulamıştır. Meslek mensupları birbirleriyle tanışarak birlik vücuda getirmişlerdir (Ökçün, 1981:332).

3.2. Lozan Barış Antlaşması'nın İktisadi Şartları

24 Temmuz 1923 tarihinde Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Japonya ülkelerinin katılımıyla imzalanan antlaşma ile yabancı ekonomilere bağlı iktisadi yapı üzerindeki tartışmalar gündeme getirilmiştir. Gerçi ülke temsilcileri tam bağımsızlık parolası ile görüşmeye gitmişlerdir. Yapılan görüşmelerde yerli olmayan unsurlara tanınan kapitüler ve imtiyazların refi, Osmanlı Devleti'nden kalan yükümlülüklerin (borçların) yerine getirilmesi, gümrüklerin tanzimi, nüfus değişiminin sağlanması gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştı. Önemli sorunumuz olan borçların ödenmesi konusu görüşülerek ödeme işlemlerinin 1929'da başlanmasına karar verilmiştir. Böylece Osmanlı'dan kalan borçların üçte ikisi ödenecekti (Bülbül, 2010:61-62).

Bu antlaşma ve ek protokollere göre; kapitülasyonlar kaldırıldı, Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Türkiye'nin maliyesi üstündeki denetleme uygulaması uygulamadan kaldırıldı, Türk limanları arasındaki taşımacılık (kabotaj) yabancılara kapatıldı, yeni Türk devletinin gümrük uygulama egemenliği, ilk beş yıl gümrük tarife oranlarında bir değişiklik yapılmaması koşuluyla kabul edilmiştir (Tezel, 2015:180). Lozan Antlaşmasına ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesine göre, ihracat ve ithalat yasakları kalkacak, yenileri konmayacak, gümrük tarifeleri 5 yıl boyunca değişmeyecekti (Baydar vd., 1999:30).

Lozan Barış Antlaşması hükümleri kapsamında kabul edilen mübadele nedeniyle önemli alanlarda faaliyette bulunan nitelikli ve teknik donanıma sahip vatandaşlar buldukları yerleri terk etmişlerdir. Mübadele sonucu giden kişilerin yerlerine gelen vatandaşlar ise daha çok nitelikli işgücünden ziyade tarımsal üretim yapan kişilerden oluşuyordu. Bu uygulamanın belki uzun dönemli düşünülerek karlar sağlayacağı tahmin edilmiş olsa da, kısa sürede ülkenin gelişimi için olumlu katkılara sebep omamıştır (Yaktı ve Ünlü Soylu, 2011:682).

Lozan Antlaşması, Türkiye'nin bağımsız bir gümrük politikası uygulamasını ve yerli sanayii dış rekabetten korumasını önlemiştir. 1923-1929 döneminde ithal mallarının yerli sanayi üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Lozan Barışı'nın imzalanmasından sonra Türkiye'deki yönetim daha çok içe ağırlık vermiş ve 1923 yılından itibaren köklü düzenlemelere yönelmiştir. Ancak Türkiye'nin, 1930 öncesinde ekonomik alanda köklü düzenlemelere yönelmesinde ve bir anlamda ekonomik kalkınma için daha gerçekçi projeleri hayata geçirmesinde Lozan Antlaşması'nda yer alan ekonomik sınırlamalar engel teşkil etmiştir. Lozan'da kapitülasyonlar ve diğer imtiyazların kaldırılmasıyla ilgili olarak kabul edilen beş yıllık geçiş süresi, Türkiye'nin 1929 yılına değin, ekonomide yapısal düzenlemeler yapmasını, daha da önemlisi milli ekonomisini koruyabilmek için tedbirler almasını ve buna uygun gümrük politikaları belirlemesini engellemiştir (Ertan, 2010:11-12).

3.3. Oluşturulan Devlet Tekelleri

İzmir, İstanbul gibi merkezlerin, gayrimüslim burjuvazisinin yerine geçmeye hazırlanan milli sermaye erbabı örgütlenip ağırlık koymaya daha 1922'de başlamıştı. Öte yandan, kapitülasyonlar kaldırılmış olmakla birlikte devralınan Osmanlı borçları ve Lozan Antlaşması'na bağlı ticaret sözleşmesinin etkili bir himaye politikası uygulanmasını engelleyen hükümleri yürürlükteydi (Baydar vd., 1999:21). Çıkarılan sanayiye teşvik düzenlemeleri sonucunda maalesef umulan gerçekleşmemişti. Dönemde yaşanan önemli olaylar ve özellikle 1929'da meydana gelerek tüm dünyayı etkisi altına alan kriz bunun başlıca nedenidir. Bunun üzerine artık 1930'dan sonrası için yönetim devletçilik politikasına geçmiştir (Demirbilek, 2012:203).

Ülkedeki tekel uygulaması genel itibariyle Osmanlı'da olduğu gibi kamu maliyesine gelir sağlamak ve böylece gelirlerin belirli bir düzeyde sürekliliğini sağlayarak dengeli düzeylerde tutmak amacına yönelikti. Bu uygulamaya öncelikle 1921 yılında sigara sarmada kullanılan kağıdın tekelleştirilmesiyle başlamıştır (Demirbilek, 2012:205).

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, tekelleştirmenin yukarıda bahsi geçen amaçtan biraz daha saporak özellikle gayri milli ellerde bulunan tesis ve işletmelerin tekel altına alınarak bir şekilde milli hale getirilmesi amaçlanmıştır. Tabiki de burada Lozan'ın

şartları ve Aşar'ın kaldırılması nedeniyle devletin gelirlerinde meydana gelen azalmanın giderilmesinin de amaçlandığını belirtmek gerekir (Demirbilek, 2012:206).

3.3.1. Mali Tekeller

Bu tür tekeller daha çok ihracat ve ithalatın bir şekilde kontrol altında tutulup belirlenen sektörler üzerinde denetim yetkisinin ele alınarak tekelleştirilmesine yöneliktir. Öteden beri önemli bir yer tutan ve gelir kaynağı olan Fransız sermali Tütün Rejisi öncelikli olarak 1925'de inhisara alınmıştır (Demirbilek, 2012:207). 1925'de patlayan silah ve fişekler ile bu meyandaki maddelere yönelik tekeller faaliyete geçti. 1926 yılında ise alkol ürünlerine yönelik tekelleştirme uygulamaya konuldu (Demirbilek, 2012:207-213).

Daha sonraki dönemlerde aynı yöndeki amaca uygun olacak şekilde 1927'de tuz üretimi tekelleştirildi. Bununla birlikte kibrit ve çakmak üretimine yönelik şirketler tekelleştirilmiştir. Şunu da unutmamak gerekir ki, tekelleştirilen söz konusu ürünlerin üretimini dış finansman kaynaklı şirketler yürütmüştür. Bu da tekelleştirmenin aslında bir millileştirme amacını güttüğünü de ortaya koymuştur (Demirbilek, 2012:209-210).

3.3.2. Yasal –İdari Tekeller

Bu başlık altındaki tekellerin amacı yine öncelikli olarak kamu maliyesine gelir sağlamaktır. Bununla birlikte özellikle yurtdışı üretimi hiç olmayan ya da çok az olan ürünler tekelleştirmeye tabi tutuldu. Posta, Telefon ve Telgraf İşletmeleri, Devlet Demiryolları İşletmeleri, Havayolları İşletmeleri ile bir kısım limanlar öncelikli olarak tekel altına alınan idareler arasında bulunmaktadır (Demirbilek, 2012:213).

Özellikle tekel altına 1925 yılında alınan liman işletmelerinin yabancıların elinde olması bu yöndeki girişimin öncelikli nedenlerinden biridir. Yabancılar ellerinde bulundurdukları limanlar aracılığı ile fiyatları kendileri belirlemiş, gelen malları istedikleri fiyattan alarak yerli halkın zararlara uğramasına sebep olmuşlardır (Demirbilek, 2012:214). Aynı tarihlerde ayrıca sigortacılık alanında da tekel uygulamasına geçilmiştir. Zira, bu sektör de yine birçok alanda olduğu gibi yabancı denetiminde idi ve bunun bir şekilde son bulması gerekmiştir (Demirbilek, 2012:214).

3.3.3. Dış Ticaret Tekelleri

Daha çok yurttan üretimi hiç yapılmayan ya da cüzi miktarda mevcut olan ürünlerin devlet tekeline geçirilerek korunması amacıyla bu tür tekelleştirme uygulamasına geçilmiştir. Çok az derecede bulunan ürünler bu şekilde korunacaktır. İlaç ve kağıt sektörleri, yine uyuşturucu içeren mamüllerin ithali yapılan düzenleme ile men edilmiştir. Bununla birlikte çıkarılması büyük maliyetler gerektiren petrol ürünleri ile çay ve şeker ürünleri de bu düzenleme kapsamına alınmıştır (Demirbilek, 2012:218).

Tütün üretimi ve ihracatındaki yükselme 1926 yılına kadar sürdü. Ne var ki, 1925'te hükümet daha önce tütün ticaretini tekelinde tutan Fransız sermayeli Tütün Reji'sine el koydu (Keyder, 1982:64).

Bu dönemde özellikle devletin faaliyette bulunduğu alanlarda iş ve işlemlerin yürütülmesi ve desteklenmesi amacıyla Ziraat Bankası, Emniyet Sandığı, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası, 1926'da Emlak ve Eytam Bankası, 1927'de Ali İktisat Meclisi, 1929'da İstatistik Umum Müdürlüğü ve 1928'de İktisat Vekaleti kurulmuştur (Bülbül, 2010:79).

3.4. İş Bankası

1920'lerde girişimlerin sermaye darlığı nedeniyle engellendiği ve kredi mekanizmasının da bu durumu düzeltmediği görülmektedir. Sanayiciler uzun vadeli kredi piyasası olmamasından şikayet ediyorlardı, küçük imalatçıların bankalardan borç alma olanakları yoktu, tüccar ve çiftçiler sürekli kısa vadeli kredi arayışı içindeydiler (Keyder, 1982:177).

Dönem öncesinde İstanbul'da 15, Anadolu'da ise 11 banka kurulmuştu. Anadolu'daki bankalar ihracatta yabancı sermaye hâkimiyetiyle rekabet olanakları sağlamaya yönelik yerel tüccar örgütleri niteliğindediler. İstanbul'da kurulan bankalar, İttihat ve Terakki'nin bilinçli bir şekilde yerli burjuvazinin gelişimini teşvik politikasının ürünüydü. Bunların içinde en önemlisi olan İtibar-ı Milli Bankası'nı hükümet açıkça destekliyordu. 1927'de yarı resmi banka olan İş Bankasıyla birleştirilmiştir (Keyder, 1982:147).

Türkiye İktisat Kongresi görüşmelerinde de İş Bankası'nın kurulması yönünde temennilerde bulunulmuş idi. Daha sonraki süreçlerde kurulacak İş Bankası'nın yönetimine gelecek olan Celal Bayar, Mustafa Kemal Atatürk'ten birikimlerini İş

Bankası'na yatırmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa da bu isteği yerine getirerek elindeki sermayesini İş Bankası'na nakit olarak yatırmıştır (Bülbül, 2010:78).

Dönem itibariyle millileştirilmiş bankacılık faaliyetlerinin amacı, gayri milli unsurlar karşısında rekabet şansı kalmayan ve görelî olarak gittikçe etkinliği azalan yerli ve milli unsurların destekleme faaliyetleriyle söz konusu olumsuz göstergelerin tersine çevrilmesidir. Bu gayeler meyanında yerli ve milli bankacılık faaliyetleri amacıyla ilk aşamada Türkiye İş Bankası kuruldu. Devlet desteği altında kurulan banka 1924 yılında faaliyete geçmiştir (Özer, 2014:353).

Bankanın kuruluşunda, tamamen yerli unsurlardan oluşan banka aracılığı ile büyük karlar elde edilmesi ve bunun yatırımlara dönüştürülmesi, ayrıca yerli mütüşebbislerin kredilendirilmelerinin sağlanması amaçlanıyordu (Keyder, 1982:151). Bankanın kurulması ile gündelik bankacılık işlemlerinin yapılmasıyla birlikte yerli ve asgari düzeyde mütüşebbislerin, köylülerin desteklenmesi için kredilerin sağlanması amaçlanmıştır (Bülbül, 2010:101).

1923- 1929 dönemi itibariyle sahip olunan düşünce de dikkate alınarak ekonominin topyekün inşasına yönelik olarak tespiti yapılan ekonomik politikalar çerçevesinde, sermaye kazançlarının öncelikle milli ve yerli unsurlara aktarılması ve bu sağlanan kazançların devamlılık göstermesi için ekonominin özel girişim ekseninde örgütlenmesi düşünülmekte, devlet ve özel girişimcilik arasında ilişki kurulmaya ve birlikte hareket ederek bütünleşme sağlanmaya çalışılmaktadır. İş Bankası'nın kuruluşundaki asıl düşünce, fabrikalar ile iş yerleri kurmak ve geliştirmek için Türk girişimcilerine gerekli olan mali yardımı sağlamak, yukarıda beyan edildiği gibi elde edilen birikimin yerli teşebbüse geçişinin sağlanması, yine aynı kesimin finansal taleplerinin yerine getirilmesi amaçlanıyordu. Bu nedenle her ne kadar özel sermaye ile kurulmuş ise de, bankanın esas arkasındaki destek ve denetim hükümet tarafından sağlanıyordu (Özer, 2014:354).

Bir kısım tekelleştirme faaliyetlerine dair imtiyazlar İş Bankası ve etrafının bulunduğu ortak şirketlere verilerek İş Bankası öncülüğünde kurulan şirketlere kuruluşlarından çok kısa bir süre sonra tekel hakkı tanınmıştır. Her ne kadar kuruluşunda tüm yerli unsurların desteklenmesi amaçlanmış ise de, uygulamada ayrıcalık taleplerinin genel itibariyle kurulan banka ve etrafındaki kişiler tarafından kullanıldığı ve bunun başlı başına bir imtiyaz ve ayrıcalık doğurduğu görüldü (Özer,

2014:357-360). Banka ve eşrafının desteğini almadan herhangi bir girişim ya da talebin olumlu sonuçlanması neredeyse imkansız bir hal almıştı.

Bir kısım ortaklıklar banka faaliyetleri kapsamında tekelleştirilerek gelir sağlanması amaçlanmıştır. Türkiye İş Bankası öncelikle talep edilen ve istenen malların yurt içindeki olanaklarla üretilebilmesi çerçevesinde sanayisinin kurulmasında iştiraklerde bulunmuştur. Daha sonraları ise gayri milli unsurlar tarafından işletilen ve genellikle imtiyaz konusu olan alanlardaki kuruluşların millileştirilmesi aşamasındaki iştiraklerde yer almıştır (Özer, 2014:362).

Netice itibarıyla, özellikle yönetime yakın kişilerin anılan bankadan menfaatler elde ederek büyük karlar sağladıkları görüldü. Bu olumsuz uygulamaya rağmen her haliyle İş Bankası bankacılık faaliyetleriyle şirketler kurarak, kredi vererek ve devlet tekelleri oluşumuna katkı sağlayarak milli tüccar çabalarına destek vermiştir (Özer, 2014:373-374).

3.5. Teşvik-i Sanayi Kanunu

Bu dönemde yerli özel girişime verilen destekler tarım sektöründe daha kolaydır. Finansal birikim açısından tarım sektörü daha öncül bir düzeydedir. Ülkede henüz günümüzdeki kadar parçalanmamış, varislerine pay edilmemiş büyük toprak parsellerini işleyen köylü vatandaşlar ise teknolojik güçleri kullanacak kadar sermayeye sahip değildir. O vakit bu vatandaşların teknolojik yöntem, araç ve gereçlerle tarımsal üretimlerini gerçekleştirilmelerini sağlamak için onlara bu imkanların bankalar aracılığı ile sağlanacak krediler vasıtasıyla verilmesinin mümkün olduğu kanaatine varılmıştır. Tabiki bu kredileri sağlarken uygun faiz olanakları sunmak, verilen kredilerin vergilerden muaf tutulmak suretiyle maliyetlerini azaltmak gerekmiştir (Bülbül, 2010:96-97).

Bu dönemde, özellikle 1926'da ülkede büyük üretim alanlarına sahip şeker pancarı üretiminin desteklenmesi ön görülmüştü. Pancar üretiminin desteklenmesi sonucu doğrudan şeker üreticilerinin de desteklenmesi anlamına geleceğinden bu yöndeki teşvik ve tedbirlere yönelik çalışmalar arttı. Özellikle Türkiye İktisat Kongresi'nde de bu hususlar nazara alınarak üreticilerin önündeki en büyük engellerden biri olan aşar vergisi kaldırılarak teşvik konusunda ne kadar ciddi olduğu ortaya konulmuş oluyordu (Bülbül, 2010:102-104).

Yine bu dönemde, önceki dönemlerle benzerlik oluşturacak şekilde köylü üreticilerin teknolojik alet ve edevatları kullanma oranının yüzde bir dolaylarında olduğu görülüyordu. Bu haliyle köylü üreticilerin bir şekilde makine kullanımlarını arttırmak amacıyla bir kısım teşvik tedbirleri uygulanmıştır. Vatani görevden muafiyet, araç ve gereç alımında gümrük vergisinden muafiyet, devlete ait araçların uygun bedelle kiralanması gibi (Bülbül, 2010:111).

Osmanlı Devleti'nin giderek bir yarı-sömürge haline gelmesine varan liberal iktisat politikalarına karşı biriken tepkinin bir sonucu olarak, 1910'larda, sanayileşmeyi hızlandırmaya yönelik belirli önlemler alınmıştır. Bu önlemler arasında 1913 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ve 1916 yılında yürürlüğe konulan koruyucu spesifik gümrük tarifesi en dikkat çekici olanlardır. Lozan Sözleşmesi'ndeki öngörülen zaman aralığının sona erdiği 1929 sonuna doğru gümrük tarifesi uygulamasında spesifik uygulamaya geçilmiştir. Yeni tarifede bütün tarım makineleri, araç ve gereçleri gümrük vergisinden bağışık tutulmuştur (Tezel, 2015:174-192).

1927 yılına gelindiğinde sanayi bir ölçüde gelişmiş, 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşların sayısı 1913'te 239 ve 1923'te 342'den 1927'de 470'e yükselmişti. Bu gelişmeyi daha da hızlandırmak için 1927'de yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır (Tezel, 2015:347). Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda teşvik araçları, sanayileşme ve kalkınma çabaları çerçevesinde, öncelikli olarak özel kesimde sermaye birikimi oluşturma amacına dönük olarak uygulanmıştır (Durman ve Önder, 2006:50).

Türkiye İktisat Kongresi'nde varılan mutabakat ve verilecek teşvik ve destek açıklamaları neticesinde yeni sanayiye teşvik uygulaması faaliyete geçmiştir. Yeni yasayla, faaliyete geçirilmesi istenen sanayi tesisi için devlet tarafından gerekli arazi bedelsiz verilecek, bununla birlikte bir kısım vergi muafiyetleri sağlanacak, gereken alet ve edevatın gümrüksüz ithali ve ana mamüllerin demiryolu vasıtasıyla düşük bedelle taşınması, devlet tarafından ihtiyaç duyulan ürünlerin ithalata göre daha pahalı olsa dahi bu tesis ve kuruluşlardan alınması gibi teşvik tedbirleri öngörülmüştü. Dönemde yaşanan gelişmeler, nüfus değişikliği ve altyapı eksiklikleri nedeniyle istenen sonuç elde edilememiştir. Ayrıca, başarısızlığın sebebi korumacı dış ticaret politikası izlenmesinin engellenmesi ve dış dinamikler gibi etkenlerle açıklanır (Baydar vd., 1999:2).

Yukarıda ayrıntıları açıklandığı üzere yeni sanayiye teşvik tedbirlerinin mahiyeti geniş çerçeveliydi ve çok önemli ayrıcalıklar sunuyordu. Cumhuriyet kurulduğunda, 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu hala yürürlükteydi. Yeniden yapılan düzenleme sonrası yeni kanun ancak 1927 Mayıs'ında meclisten geçti. Bürokratik işlemlerin çokluğu yalnızca büyük firmaların teşvik belgesi almak için başvurmasını gerektiriyordu (Baydar vd., 1999:31-51). Yaygın olarak yatırım indirimi, gümrük muafiyeti, KDV desteği, vergi resim harç gibi bazı kamu gelirlerinde istisnalar, finansal destekler şeklinde teşvik araçları kullanılmıştır (Durman ve Önder, 2006:46). Her ne kadar düzenlemeden yararlanan şirket sayısında artış görülse de, kanunun çıkmasından birkaç yıl sonra, özel sanayinin teşvikinin hükümetin sanayileşme politikasında taşıdığı önem hızla değişmeye başlamıştır (Tezel, 2015:348).

1913 yılındaki teşviki sanayi kanununun kapsamına çok küçük işletmeler girdiğinden kanunun işletmelerin büyümesini teşvik etmekteki yetersizliği görülerek 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda işletmeler dört sınıfa ayrılmıştır. Bu sınıflama on beygirlikten büyük çevirici güç kullanan ve bir yıl içinde en az 1.500 gündelik miktarında işçi çalıştıranlar, sağlanan ayrıcalıklardan en fazla yararlanan gruptur. Çevirici güç kullanmayan ve daha az işçi çalıştıranların yararlanacakları ayrıcalıklar sınırlı kalacaktır. 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda girişimcileri, çevirici güç kullanmaya ve daha büyük ölçeğe itme amacı güdülmektedir (Tekeli ve İlkin, 2009:66).

Teşvik-i sanayi hakkındaki bu Kanun Layihasının amacı; her şeyden önce milli sanayinin teşviki, yeni sanayi kuruluşlarının açılması, yerli ve yabancı büyük sanayi tesislerinin kurulması ile henüz parasını işletmeye alışmamış olan Türk halkını birleştirerek toplu girişimlerde bulunmasını sağlamaktır. Görülüyor ki, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu bir yandan yerli sanayiye teşvik ederken, öte yandan özel sanayiye koruma önlemlerini de getiriyordu (Türkdoğan, 2009:431-432).

Yeni dönemde çıkarılan sanayiye teşvik düzenlemesi ilkinde olduğu gibi olumsuz koşulların olduğu bir ortamda uygulamaya konulmuştur. Zira, çıkarılan ilk teşvik uygulaması sırasında savaş şartları dikkate alındığında pek bir başarı sağlanamadığı görüldü. Cumhuriyet döneminde çıkarılan teşvik yasasının uygulama zamanında ise, savaştan henüz çıkmış olması ve yeni devletin ilk kuruluş yılları olması sebebiyle istenen sonuçlar elde edilememiştir. Ancak yine de azımsanmayacak değerler elde edilmiştir (Kasalak, 2012:74-78).

Tablo 3.9. Teşvik-i Sanayi Kanunundan Faydalanan İşletme Sayıları

Kuruluş Yılı	İşletme Sayısı
1923'ten önce	341
1923	34
1924	63
1925	101
1926	141
1927	140
1928	157
1929	118
1930	106
1931	140
1932	88
Bilinmeyen	44
Toplam	1473

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1913.

3.6. Özel Sektörün Durumu

Osmanlı Devleti döneminin sonlarına doğru uygulamaya konan Meşrutiyet sonrasında girişilen ve milli iktisat politikası olarak belirtilen, savaş yıllarında da mümkün olduğu kadar uygulanmaya çalışılan iktisat politikalarının, 1923-29 dönemi ile bir süreklilik içerisinde olduğu öne sürülmüştür. Yeni dönem ile birlikte uygulanan ekonomi politikası açısından dışa açık, devlet eliyle özel sektörün desteklendiği ve teşvik edildiği, devletin sağladığı çeşitli olanaklarla özel kesime varlık kazandırmaya yönelik politikaların devam ettirildiği dikkati çekmektedir (Bülbul, 2010:13).

Bu dönemin başlarında temel stratejik uygulama ve planlama olarak sanayileşmenin devlet eliyle ve yerli olmayan finansman ile uygulamaya konularak yerli ve milli girişimciler meydana getirmektir. Bu amaçla özel sermaye birikimi doğrudan desteklenmiştir. Müteşebbislerin sermaye biriktirmelerini sağlamak için bazen ayrıcalıklı pozisyonlarda uygulamalar yapılmıştır. Türkiye nüfusunun içinden bir iş adamları sınıfının çıkarılması hedefine yönelme konumuna gelinmişti. Bu arada yönetici konumundaki kişiler çevrelerine ayrıcalıklar tanıyarak yeni kapitalistler oluşturmuşlardır (Bülbul, 2010:85-150).

Zenginleşmenin doğrudan yolları o dönemde kurulan ve doğrudan hükümet ve devlet desteğini arkasında bulan İş Bankası kredilerinden geçmiştir. Birçok ekonomik politikanın ve uygulamanın arkasında İş Bankası önemli etkiler meydana getirmiştir. Geniş devlet destek ve tedbirleri az miktardaki girişimcileri zengin etmiştir. Ancak bu zenginlerden beklenen sermayenin sanayi alanına aktarılması davranışı hayata geçirilememiştir. Daha fazla kâr elde etme yöntemlerinde zenginliklerini kullanmışlardır (Bülbül, 2010:151-157).

Yerli unsurların geliştirilerek bir sermaye sınıfı oluşturma çabalarına yönelik yukarıdaki bölümlerde izahına çalışıldığı üzere, devlet kanalıyla tekeller oluşturularak yapılmaya çalışılmıştır. Buradaki amacın özellikle Lozan'daki kabul edilen şartlarda devlet tekelindeki mallara ancak yönetimin yüksek fiyat uygulayabileceği hükmünü getirmiş olduğu yatmaktadır. Tekeller sonraki zamanlarda teşviklerden yararlanan milli ve milli olmayan şirketlere aktarılıyordu. Kibrit ve çakmak, ispirto ve alkollü içkiler, barut ve patlayıcı maddeler, petrol-benzin ithali ve dört büyük limanın işletilmesi ile ilgili tekeller bu dönemin imtiyazlı şirketlerinin en önemli faaliyet alanlarını oluşturuyordu (Baydar vd., 1999:24-25).

İstanbul ve İzmir limanlarının işletilmesi, şeker ithali ve üretimi gibi konularda özel sermayeli şirketlere verilen inhisarlarda önemli karlar elde edilmiştir. Aynı zamanda, bir kısım müteşebbislerin faaliyetlerine devlet tarafından finansal destekte bulunulmuştur (Tezel, 2015:282).

1925 yılında, Türkiye'de şeker fabrikaları kuracak olan bir şirkete üretim tekeli ve çeşitli ayrıcalıklar tanınması, hükümetin sanayide özel birikime sağladığı doğrudan desteğin ilginç bir örneğiydi. Pancar üretim bölgelerinde 25 yıl için şeker fabrikası kurma tekeli alan şirkete hükümet, hazine arazisinden bedava fabrika arsaları verecek, şeker üretimini 8 yıl üretim vergisinden bağışlayacak, şirkete devletçe üretilen maden kömüründe ve devlet demiryolu ve deniz taşımacılığında özel indirimli fiyat ve tarifler uygulayacaktı (Tezel, 2015:346). Cumhuriyetin ilanından 1930 yılına kadar geçen dönem içinde, mali ve ekonomik birçok meseleler, devletin toptan bir yön vermesiyle sağlanmıştır (Türkdoğan, 2009:435).

Devlet, uygulamaya koyduğu inhisarlar aracılığıyla bazı kesimlerin zengin olmasına vesile olmuştur. İstanbul ve İzmir limanlarının işletilmesi, şeker ithali ve üretimi gibi konularda özel sermayeli şirketlere tekel hakkı verilerek büyük servetler

biriktirilmesine imkan sağlanmıştır. Cumhuriyet Türkiye'sine, kamu kesiminde sadece 4 fabrika, özel kesiminde ise çoğu küçük ve elverişsiz birimlerden oluşan 341 sanayi birimi devrettiği anlaşılmaktadır (Türkdoğan, 2009:470).

Tablo 3.10. 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Anonim Şirketlerin Dağılımı

Yıl	Yabancı Sermayeli Türk A.Ş.	Yerli Sermayeli Türk A.Ş.	Toplam A.Ş.
1920	4	12	16
1921	2	3	5
1922	1	1	2
1923	4	3	7
1924	10	17	27
1925	12	28	40
1926	9	28	37
1927	2	12	14
1928	13	14	27
1929	5	11	16
1930	4	6	10
Toplam	66	135	201

Kaynak: Ahmet Gündüz Ökçün, "Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki", Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 3.baskı, 1984, s.127.

1927 yılından itibaren bakıldığında, örneğin; 1929 yılında 1503 sayılı kanunla devlet tekeline alınan kibrit-çakmak işletmesi 1930 yılında 25 yıl süreyle The American Turkish Investmen Corporation adlı şirkete devredilmektedir. Yine benzin ithali de devlet tekeline alınıp, Standart Oil adlı Amerikan şirketine verilmişti. Aynı dönemde Ankara'nın imar planının da yabancı imarlara yaptırıldığı, ayrıca 1927 yılından itibaren demiryolu yapım işlerinin tamamına yakınının yabancı müteahhitlere ihale edilmiş olduğu görülmektedir. 1920-1930 yılları arasında elektrik ve havagazı üretimi ile uğraşmak amacıyla kurulmuş bulunan 12 Anonim Şirketten yedisinin kurucu veya pay sahipleri arasında yabancı uyrukluların bulunduğu belirtilmektedir. Yine aynı dönem içerisinde İstanbul'da kurulan 119 Türk Anonim Şirketinden 57'sinin kurucu, pay sahibi veya yönetim kurulu üyeleri arasında yabancı uyrukluların bulunduğu tespit edilmiştir (Öztürk, 2010:54).

Tablo 3.11. Türkiye’de Bulunan Sanayi İşletmelerinin Sayısal Durumu

Yıllar	Sanayi İşletme Sayısı
1915	568
1921	33058
1927	65245

Kaynak: Vedat Eldem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik”, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1970, s.125

İmparatorluk dönemindeki sözleşmelerde, teknik ve idari üst düzey görevler dışında, çalışan personelin Osmanlı vatandaşı olması öngörülmekteyken, Cumhuriyet döneminde yapılan sözleşmelerde, tüm çalışanların en kısa zamanda (6 ay gibi) Türklerden olması zorunluluğu getirilmişti (Öztürk, 2010:86).

Tablo 3.12. İmtiyazların Bitiş Tarihleri ve 1923 Yılında Kalan Süreler

İmtiyazın Adı	İmtiyazın Bitiş Tarihi	Kalan Süre (yıl)
Boğaziçi Vapur İmtiyazı	1953	30
Haliç Vapur İşletme İmtiyazı	1949	26
İstanbul Tramvay İmtiyazı	1992	69
İstanbul Tünel İmtiyazı	1992	69
Anadolu Yakası Tramvayı	1999	76
İstanbul Su Dağıtım İmtiyazı	1957	34
Anadolu Yakası Su Dağıtımı	1952	29
Beyoğlu-Yeniköy Havagazı	1964	41
İstanbul Havagazı İmtiyazı	1928	5
Anadolu Yakası Havagazı	1970	47
İstanbul Elektrik İmtiyazı	1993	70

Kaynak: Ali İhsan Öztürk, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İmtiyaz Usulüyle Yürütülen İstanbul Belediye Hizmetleri”, İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 1.baskı, 2010, s.45.

Tablodaki Boğaziçi Vapur İşletme İmtiyazı (Şirket-i Hayriye) ile Anadolu Yakası Tramvay İşletme İmtiyazı dışındakiler yabancı sermayeli şirketlerdir. Milletlerarası hukuk kurullarına uygun davranma yükümlülüğü ve milletlerarası antlaşmalar nedeniyle çoğunluğunu yabancı sermayeli şirketlerin ellerinde bulundurduğu kamu hizmeti imtiyazlarını devletleştirmek ve millileştirmek genç Türkiye Cumhuriyeti için o kadar da kolay değildir (Öztürk, 2010:45-46).

Uygulamada yerli sermaye ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımların öncelikli desteklenmesi biçimini alırken, ortaklığın yabancı unsuru sermayeyi sağlamakta, ortaklığın yerli unsuru, siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlüydüler (Baydar vd., 1999:26).

Kemalist dönemde bir kendine yetme (otarşi) politikası uygulandığı, dış kaynaklara yaslanılmadığı, bunun ise bağımsız kapitalistleşme stratejisinin en açık göstergesi olduğu sık sık öne sürülmüştür. Cumhuriyet dönemi itibarıyla uygulamaya konulan yabancı kaynaklara dayanma hususu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çıkan yeni bir uygulama değildir. Kemalist kadronun iktisadi gelişme deneyinin, başından beri yabancı kaynak kullanımına bağlı olma eğilimi taşıdığı bilinmelidir. Bu bağımlılık 1930'lu yıllarda azalmış ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar görülmemiş ise de, bunun öncelikli sebebi daha çok kapitalist dünya sisteminin Büyük Buhran ve Savaş sırasındaki konjonktürünün getirdiği sonuçlardır (Tezel, 2015:224-226).

1924 yılında, milli ve yerli olmayanların ülkede ev, arazi şeklinde menkul değerleri satın almaları ve sahiplenmeleri önündeki sınırlamalar rafa kaldırılmıştır. 1925 yılında yapılan ayrı bir düzenleme ile yeni döneme devreden sanayi tesislerinin satımında yerli olmayan teşebbüslere yüzde kırkdokuz oranında hissedar olmaları hakkı tevdi edilmişti (Tezel, 2015:231).

Tablo 3.13. 1927 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Sosyal Sınıflar

Sınıf, Tabaka	Nüfusun Yüzdesi
Köylüler	81.6
İşçiler	3.5
Sanayi, Tüccar, Esnaf	9
Memurlar (ordu subayları, kamu yöneticileri)	4.89
Toplam	10.00

Kaynak: Orhan Türkoğan, "Türk Sanayi Toplumu", İstanbul: Timaş Yayınları, 2.baskı, Nisan 2009, s.450.

Bu dönemde Müslüman/Türk sermaye, devletin oluşturduğu inhisarları bir şekilde ele geçirme, sermayesinin çoğu kısmı devlet tarafından temin edilen anonim şirketlerin içini boşaltma, yabancı şirketlere ortak olma veya onların paravanı olma, devletten iş alma, karaborsa ve spekülasyon gibi az vakitte yüksek kâr sağlayan alanlara yönelerek yağmacı zihniyetiyle hareket ediyordu. Bürokrasi ve siyasetin üst düzeyinde

bulunan bir kısım insanlar işadami hüviyetine bürünmüşlerdir. Örneğin; 1920’de Büyük Millet Meclisi başkan vekili, milli mücadele yıllarında olunmasına rağmen azılı düşman olduğunu gözden çıkararak elinde bulundurduğu imtiyazını %10 hisse karşılığında 1919 yılında İtalyan Terni Şirketi’ne devretmiştir. Görüldüğü üzere en yüksek siyasi mevkilerde bulunan bazı kişiler Milli Mücadele yıllarında Türkiye ile açıkça düşman olan bir ülkeye ait şirketlerle pervasızca işbirliğine ve ortaklığa girişebilmektedir (Boratav, 2006:52-53).

1929 ve 1930 yıllarından sonra özel teşebbüs alanında bir ilerleme kaydedilmiştir, ayrıca devletin öncülük edeceğini planladığı alanlarda ilerleyişi sürmüştür. Özel girişimcilere tanınan teşvik, tedbir ve imtiyazlara rağmen yeni dönemde umulan sanayileşme hedefi için yeterli fon birikimi temin edilememiştir. Buna ek olarak aynı yıllarda ortalığı kasıp kavuran Dünya Ekonomik Krizi de özel sektöre sağlanan ekonomik imtiyazların gerekli sonucu vermemesine sebep olmuştur. Neticeten, özel sektör liderliğindeki kalkınma düşüncesinde sarsılma meydana gelmiştir (Bülbül, 2010:14).

3.6.1. Chester Demiryolu Projesi

Jön Türk devriminden sonra Osmanlı yönetiminin kabulünü gören, yeraltı kaynaklarını işletme hakkı karşılığında demiryolu yaptırma düşüncesi Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilerek devletin genel politikası haline geldi, bu politika daha sonra Kemalist kadrolarca devralınmıştır (Can, 2010:40).

Osmanlı’da ilk demiryolu inşaatı Mısır’da 1851 yılında başlamıştır. İmparatorluğu Avrupa’ya bağlayan demiryolu ise 1888 yazında işletmeye açılmıştır. Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti’nin Avrupa ve Asya topraklarındaki demiryolları Fransız, İngiliz ve bir ölçüde Avusturya sermayesinin egemenliğinde bulunmaktadır (Can, 2010:43-57).

Chester Projesiyle, aynı ismi taşıyan Amerikalı grubun kuracağı bir şirket Anadolu’da demiryolları inşa edecek, bunun karşılığında 99 yıl için bu demiryollarını ve demiryollarının iki yanındaki toplam 40 kilometrelik alanda mevcut olan veya bulunacak olan yeraltı kaynaklarını işletme hakkına sahip olacaktı. Chester Grubu, ilki 1908-1914, ikincisi 1922-1923 olmak üzere iki ayrı dönemde imtiyaz almak için girişimde bulundu. Birinci dönemde bu grubun muhatabı, 1908 Jön Türk devrimi

sonrası kurulmuş olan yeni hükümet; ikinci dönemde ise henüz kurulmakta olan yeni Türkiye'nin Kemalist hükümeti idi. Her iki dönemde de Türkiye'nin modernleşme veya muasırlaşma sürecinde iki önemli tarihsel dönemdir. Yine bu dönemlerde Türkiye'de milli ekonomi ve milli politika anlayışı en parlak şekilde yaşanmıştır (Can, 2010:vii-342).

Chester İmtiyazı, yaklaşık 4 bin kilometrelik demiryolu yapımı ve bu demiryolunun iki yanında 40 kilometrelik genişlikteki alanda çıkacak, petrol dahil tüm madenleri işletme hakkını Amerikan şirketine veren bir imtiyazdır (Öztürk, 2010:52). 1909 yılında Meclisi Mebusan'da tasdik edilen Chester imtiyazına göre, Sivas-Süleymaniye (Irak) arasında bir demiryolu yapımı öngörülmüştür. Yapılacak yol Harput, Diyarbakır, Musul ve Kerkük'ten geçerek 900 millik veya 5.000 kilometreye yakın demiryolu döşemesini kapsamıştır (Türkdoğan, 2009:409).

Chester imtiyazı ile, Yumurtalık-Diyarbakır, Samsun-Sivas-Harput-Musul-Süleymaniye-İran sınırı, Van Gölü-Harput, Ankara-Sivas, Sivas-Erzurum demiryollarının inşası düşünülüyordu. Projenin kapsamına bakıldığında, birçok yan hatla birlikte Ankara'dan Musul'a bir demiryolu inşa etme hakkı alınarak demiryolu boyunca uzanan petrol ve maden kaynakları işletilecek, ayrıca model köyler ve Ankara'da yeni bir başkent inşa edilecek, limanlar yapılacaktı (Can, 2010:240-261).

Şirkete bahsedilen hatların inşaatı sırasında kullanacağı araç gereçlerin alımında iç vergilerden ve gümrük resimlerinden muafiyet hakkı tanınıyordu. Hatların geçeceği arazi ücretsiz olarak şirketin kullanımına verilecekti. Şirketin Türkiye'deki tüm yazışma ve iletişim dilinin Türkçe olması şart koşulmuştur. Bütün proje, tüm inşaat ve işletme süreci boyunca, hükümetin denetimine açık olacaktır (Can, 2010:269-270). Chester Projesi Kemalist kadrolarca, kendilerinin yabancı sermaye düşmanı olmadıklarının ispatı olarak gösteriliyordu (Can, 2010:277).

Şirket içindeki çatışma sonucu meydana gelen gecikme ve şirketin Anadolu'da inşaat faaliyetiyle ilgili hiçbir şey yapmaması, Ağustos 1923'ten itibaren Türk hükümetinin hevesini de kırmaya başlamıştı. Ankara hükümeti tarafından aylarca gösterilen beklenilenden fazla tahammül 1923 yılının son aylarında tükendi, şirketin işe başlanması için tanınan sürenin uzatılmasıyla ilgili talebi Ankara hükümeti tarafından reddedilmiştir. Nihayet Türk hükümeti 1923 yılının Aralık ayında antlaşmayı iptal ettiğini şirkete bildirilmiştir (Can, 2010:314-327).

3.6.2. Uşak Şeker Fabrikası

Uşak'ta kurulması talep ve arzu edilen şeker fabrikasının yeri tren istasyonunun güzergahında ve il merkezine yaklaşık 3 kilometrelik bir mesafede bulunmaktadır. Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketine ait 1 kilometrelik alanda uzayıp giden bir yerde bulunmaktadır. Aslında ülkenin her tarafından tanınan ve bilinen en kaliteli buğdayları yetiştiren bu toprakların aynı zamanda iyi ve kaliteli pancar yetiştireceği düşünülmüştür. Uşak'ta 12 senedenberi pancar ziraati muhtelif arazide tecrübe ve her tarafta müsait netayic (neticeler) elde edilmiştir. Çiftçinin her ne kadar fenni ziraate vukufu yok ise de, tecrübe sayesinde meleke kesp etmiştir (İhsan ve Şürekası, 1925:3-9).

Nuri Beyin (Şeker) öncülüğünde tesis edilen Uşak Şeker Fabrikası (1923-1926), Cumhuriyet döneminde var olan bir fabrikadır. Nuri Bey, yerel bir esnaf olup yaklaşık yetmiş yaşında bir vatandaştır. Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketini devralır ve şeker üretecek hale gelir. Ortaklar bulur. Avrupa'da Skoda Fabrikasından makineleri getirir ve fabrikayı 1926 yılında faaliyete geçirir. Öteki şeker fabrikalarına öncülük yapar. Devlet şeker pancarı üretimini özendirerek destek sağlar. Bu kuruluşu, Sanayi ve Maadin Bankası ile destekler. Ama Lozan Barış Antlaşması ile kabul edilen gümrüklere beş yıl süre ile dokunulmaması, ithalata karşı korumayı zayıflatınca devlet şekerini inhisar içine almıştır. Ve işletme hiçbir zaman kâr edememiştir. Bankalar yönetime el koyarak nihayetinde Uşak Şeker Fabrikası, öteki üç fabrika (Alpullu, Eskişehir ve Turhal) ile birlikte Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ye devredilmiştir (Güvemli ve Karayaman, 2017:6).

Uşak Şeker Fabrikası, özel kesim girişimi ile başlatılan Cumhuriyet'in, eldeki bilgilere göre, ilk sanayi kuruluşlarından. Ve en önemlisi, uzun savaş yıllarında (1912-1922) yorgun ve ekonomik açıdan yoksul düşen Türkiye'nin yatırım gücünün bulunmadığı bir ortamda bu girişimin başlatılmasıdır. Olay, Uşak'ta şeker pancarına dayalı pekmez ve tahin üretimi ile uğraşan bölgesel bir üreticinin (Nuri Şeker) dev bir şeker fabrikası kurma girişimidir (Güvemli ve Karayaman, 2017:10-12).

Türkiye'de şeker üretmek üzere kurulan ilk dört fabrika sırası ile, Uşak (1926), Alpullu (1926), Eskişehir (1933), Turhal (1934)'dir. Bunlardan kuruluşunu ilk tamamlayan Uşak fabrikasıdır. Nuri Şeker'in bu heyecan verici başarılı girişimi daha

başlangıcında iken, onu takip eden şeker fabrikalarının kurucularını da teşvik ettiği ve heyecanlandığı anlaşılmaktadır (Güvemli ve Karayaman, 2017:11-12).

Ancak, Uşak Şeker Fabrikası'nın faaliyetleri karlı değildir ve sürekli zarar edilmektedir. Bu zararların sonraki yıllarda devam etmesinin şirketi tasfiyeye götürdüğü anlaşılmaktadır (Güvemli ve Karayaman, 2017:25).

Uşak Şeker Fabrikasından ayrık olarak, 1924 yılında İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi, İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın desteğini de alarak Alpullu'da şeker fabrikası kurulmasını kararlaştırmıştır. 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanılacak, ayrıca çıkarılan özel yasa ile on sekiz yıl boyunca tüketime yönelik alınan vergilerden muaf tutulacak, yine işletmede kullanılacak her türlü yakacak gibi malzemeler normal vergilerden ref' olunacaktı. Yine belirtilen hususlardan başka arazi, ulaşım gibi birçok konuda çeşitli imtiyaz ve teşvikler verilmiştir. Bununla birlikte 25 yıl süreyle tüm Trakya'da yeni bir şeker fabrikası kurulmayacaktır. İnşaat sürecini Alman ve İtalyan firmaları, üretim sürecini Macar firması yürütecekti. 26/11/1926'da faaliyete geçti. 1929 Dünya Bunalımı esnasında özel sektör hisseleri devlet tarafından satın alınmıştır. Daha sonra Uşak, Eskişehir ve Amasya'da da şeker fabrikaları kurulmuştur (Baydar vd., 1999:40-41).

3.6.3. Yabancı Sermaye

Osmanlı dönemindeki gayri milli fonları büyük oranda devletin yaptığı borçlanmalar meydana getiriyordu. İttihatçılar dönemindeki fonların kaynağını ise ticaret ve demiryolu yapımları oluşturuyordu. Son dönemdeki Alman hayranlığı ülkeyi bunlara yakın hale getirmişti. Büyük savaştan Almanya yenilgi ile çıkınca hayranlık hisleri önemini kaybetmişti. Fakat savaştan galip çıkan İngiltere'nin Türkiye hakkındaki görüş ve önerileri, aradaki ilişkilerin başlangıç zamanlarında fazla gelişmemesine neden oldu. Tabii ki bu dönemde en önemli merak edilen husus, yeni devlet miras bırakılan borçları ödeyecek miydi? Tüm beyan edilen bu hususlar yabancı sermayenin ülkeye girişinde çekinceli davranmasına yol açtı. Ama yine de düzenlemesi tekrardan yapılan teşvik yasaları da dikkate alınarak gayri milli sermayenin ülkeye gelişi 1930'a kadar arttı. Türkiye Cumhuriyeti devleti yabancı teşebbüse imtiyaz tanınmaması düşüncesindeydi, yoksa bu yatırımlara tamamen karşı değildir. (Bülbül, 2010:158).

Cumhuriyet dönemiyle birlikte birçok alanda yine de bazı imtiyazlı uygulamalara rastlanmaktadır. Bunları yaparken bir kısım şartlar öne sürülmüştür. Taşımacılığın milli taşıma araçlarıyla ifası, Türk dilinde evrakların tanzimi, ayrıca bir vergi muafiyeti ya da ayrıcalığı tanınmaması, personellerinin Türk olması, denetime açık olma zorunluluğu gibi (Bülbül, 2010:161).

Lozan Barış Antlaşması ve eklerinin ilgili bölümlerini, İzmir İktisat Kongresi'nde yabancı sermaye konusundaki tartışma ve kararlarını, 1922-23 yıllarında Ankara hükümetinin yabancı sermayenin Türkiye'nin iktisadi gelişmesinde aktif bir yer almasını amaçlayan bazı önemli eylemlerini bir arada değerlendirirsek, 1920'lerin başında oluşturulan kapitalist gelişme stratejisinin, yabancı sermayenin Türkiye'nin gelişmesine önemli katkılarda bulunmak istediği ve bulunacağı varsayımını içerdiği açıklık kazanır (Tezel, 2015:181).

Böylece, lider kadronun bazı gerekçelerle yabancı sermayeyi yararlı gördükleri anlaşılmaktadır. Buna göre yerli sermaye azlığı, yabancı sermayenin getirecek olduğu teknoloji gibi etmenler yabancı sermayeyi gerekli kılıyordu. Bu arada imtiyazlı şirketlerde çalışan birçok yabancıya işine son verilmişti. Çünkü bu kişilerin mütareke ve işgal yıllarında, milli menfaatler aleyhinde çalıştıkları tespit edilmişti. Bazı çalışanların da, Türklere kötü davrandıkları için işlerine son verilmekteydi (Öztürk, 2010:50-53).

1920'lerde imalat sektöründe kurulan anonim şirketlerin kullandığı sermayenin üçte ikisi yabancı kaynaklıdır. 1923 itibariyle yabancı sermaye 94 firma arasında dağıtılmıştı ve bunların 12'si imalat sektöründe, 6'sı ise madenciliktedir. Ocak 1924'te çıkarılan bir kanunla yabancıların mülk edinme koşulları serbestleştirilmiştir. 1929'a gelindiğinde, savaş öncesi kurulmuş imtiyazlı firmalara yeni kurulmuş birçok yabancı firma daha eklenmiştir (Baydar vd., 1999:51-55).

Osmanlı hükümetinin yabancı sermayeye başvurmasının ana biçimi metropol sermaye piyasalarında devlet tahvili satarak borç almak olduğu halde, Kemalistler, bu piyasalarda devlet tahvili satmak yerine, doğrudan doğruya yabancı hükümetlerden ve Türkiye'de ayrıcalıklı statülerle iş yapan yabancı özel şirketlerden borç aldılar. Cumhuriyet'ten önce Türkiye'deki yabancı sermaye, ülkenin dış ticaretinin genişletilmesinde hayati öneme sahip bankacılık, ulaştırma, liman ve liman kentlerinde

kent hizmetleri sektörlerinde toplanmıştır. Ülkedeki toplam yabancı sermaye yatırımları içinde imalat sanayindeki yatırımların payı çok küçüktür (Tezel, 2015:558).

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı sermayenin yatırım kesimleri arasındaki dağılımına bakıldığında %58'inin demiryolu yapım ve işletimine yönelik olduğu görülmektedir (Can, 2010:68). Bu dönem itibariyle gayr-i milli fonlar yükselme trendi göstermişlerdir. Özellikle önemli sermaye gerektiren yatırımlar bu fonlar sayesinde hareket alanı elde edilmiştir. Zaten daha sonra gayr-i milli sermayelere ülkede menkul edinme hakkı da kazandırılmıştır (Keyder, 1982:89).

3.7. Sanayi Sektörünün Sorunları

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken siyasal yapılarda ortaya çıkan büyük dönüşümlere karşı, ekonomik yapılarda 19. yüzyıldan 20. yüzyıla önemli süreklilikler vardır. Cumhuriyet döneminde devletçilik yoluyla içe dönük sanayileşme modeli benimsenmiştir (Pamuk, 2015:10-11). Bu dönemde devlet katlarında kilit mevkideki kimi kadrolar, devletin olanaklarından yararlanarak iş ve şirket kurmak ve zenginleşmek yarışına girdiler. Devletten sağladıkları olanaklarla kurdukları işleri, şirketleri yeterince karlı bulmadıklarında devlete devrederek, aracı karlarını yüksek tutup yabancı şirketler adına çalışmışlardır (Boratav, 1989:28).

Kemalist liderler arasında “iktisadi zaferlerle taçlandırılmadıkça, siyasal ve askeri zaferlerin uzun süreli olmayacağı” görüşü yaygındır. İktisadi gelişme konusunda en çok, hızlı sanayileşme gereği vurgulanmaktadır. Türkiye'nin dünya piyasasında mamul mallar ithal, tarım ve madencilik ürünleri ihraç eden bir ülke olarak sürdürdüğü rol Kemalist kadroyu rahatsız etmektedir. Bu kısır döngünün çözümü, Türkler ve Müslümanlar arasında bir girişken iş adamları sınıfının çıkmasında görülmüştür (Tezel, 2015:173).

Cumhuriyet'in lider kadrosunun birinci ana hedefi Türkiye'nin sanayileşmesini hızlandırmaktır. Kemalist yöneticiler ülkede oluşmuş olan mamul mallar iç pazarını, koruyucu bir gümrük politikası ile yurtiçi üretime tahsis etmek, sanayi kesimindeki sermaye birikimini birtakım doğrudan desteklemelerle hızlandırmak kararındaydılar. Başlangıçta vurgulanan alt sektörler şeker, tekstil, çimento gibi ithal ikamesine elverişli ve hammaddesi Türkiye'de üretilen ya da kolayca üretebilecek olan sektörlerdir.

Hükümetin sanayileşme politikası 1930'larda çok daha açık seçik programlara dayalı hale geldi, hedefleri giderek daha belirginleşmiştir (Tezel, 2015:182).

Bu yıllarda popülerlik kazanan görüşlerden birisi hükümet desteğiyle vatandaşları sermaye sahibi yapmaktır. Böylece özel fonların oluşumu sağlanmış olacaktır. Ancak, yapılan düzenlemelere ve verilen teşviklere rağmen sanayileşme yönünde önemli adımlar atılamamıştır. Ülke içinde var olan mevcut sermaye zaten dışa bağımlı olduğundan etkin olarak kullanılamamıştır. Yabancı sermaye de ağırlığını ihracata yönelik hammadde üretimi ve ticari faaliyetlerde yoğunlaştırmıştır. Sonuçta, dönem boyunca sanayide gelişme sağlanamazken, ihracata yönelik tarımda önemli üretim artışları olmuştur (Baydar vd., 1999:1).

Cumhuriyet dönemi Lozan Barış Antlaşmasının kısıtlayıcı ekonomik hükümlerini, serbest kambiyo sisteminin getirdiği zorluklarını, ekonominin zayıf ve dışa bağımlı üretim yapısını, mali sorunlarını, düşünsel ortamın yetersizliğini ve nüfus sorununu miras almıştır. Tesis edilen çabalara ve tedbirlere rağmen sanayileşme için gerekli fon oluşturulmamıştır. Bir kısım tarafından elde edilen karlar ise sanayi dışı alanlara aktarılmıştır (Bülbül, 2010:65-77).

Cumhuriyet Türkiye'sine Osmanlı Devleti'nden daha çok gayri milli teknoloji kalmıştır. 1930 yılına kadar kalan bu mirasa kayda değer bir ekleme yapıldığı söylenemez (Bülbül, 2010:127). 1923-1928 dönemi Osmanlı Devleti ile kesin bir kopmayı ve siyasi devrimi temsil ederken, iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemi ile bir süreklilik içinde olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki gözle görülür ve sonuçları itibariyle dikkate değer olan faaliyet alanı demiryolu yapımlarıdır. Böylece ticaret ürünlerinin ulaşımı ve dolaşımı kolaylaşacak, iç pazarın bütünleşmesi ve ürünlerin limanlara sevki sağlanabilecektir (Baydar vd., 1999:23-33).

1923'te Gayri Safi Milli Hasıla⁸ içindeki sanayinin oranı 1929 yılında düşüşe geçmiştir. Fakat diğer yandan tarımsal alanda aksine bir artışın var olduğu gözlemlenmektedir. Yeni düzen hükümetinden önceki dönemde önemli demiryollarının tamamlanmış olması, yabancı sermayenin yeni demiryolu yapımına girişmemesinde etken olmuştur (Baydar vd., 1999:3).

⁸ Bir ülke vatandaşlarının verilen bir yıl için ürettikleri toplam mal ve hizmetlerin, belli bir para birimi karşılığındaki değerinin toplamıdır.

1927’de imalat sektöründeki 65.245 işyerinin %43’ünde ya sadece iş sahibi ya da iş sahibi ile yakın akrabası çalışırken, 2 veya 3 kişi çalıştıranlar %36’sıdır. 4 veya daha fazla işçi çalıştıran elektrik, kağıt ve maden çıkarma sanayileri dışındakiler küçük ölçekliydi. 1927 sayımında 10’dan fazla işçi çalıştıran 2.052 imalat sanayinin %40’ı İstanbul ve İzmir’de bulunmaktadır. 20’den fazla işçi çalıştıran 212 tekstil işyerinden 62’si, kağıt ve kağıt ürünlerindeki 33 işyerinden 21’i, metalürji ve makine yapımında 53 işyerinden 20’si, kimya sektöründe 15 işyerinden 8’i İstanbul’dadır. Genellikle hammaddenin bulunduğu yerde üretimin yapıldığı ağaç ürünlerinde bile, 99 işyerinden 16’sı yine bu şehirdedir (Baydar vd., 1999:44).

Tablo 3.14. 1927’de İmalat Sektörlerindeki Ölçek Farklılıkları/İşgücü Dağılımı

Sanayi Sektörleri	4’ten az işçi çalıştıran işyerleri	Tüm sanayi işçilerinin yüzdesi olarak sektörde çalıştırılan işçi	İşyeri başına ortalama işçi
Gıda, tütün, deri	78	43,0	3,9
Tekstil	74	18,7	5,1
Ağaç	83	9,5	3,1
Kağıt ve ürünleri	49	1,1	8,0
Maden işleme	89	13,2	2,3
İnşaat malzemesi	57	4,8	4,3
Kimya sanayi	72	1,2	4,5

Kaynak: Oya Baydar, Gülay Dinçel, Ayşe Bertay Hacimirzaoğlu, “75 Yılda Çarklardan Chiplere”, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1.baskı, Nisan 1999, s.45.

1914’de Bursa’da 41 ipek imalathanesi varken, 1926’ye gelindiğinde yalnızca 12 imalathane kalmıştır. Üçü Fransızlara aittir. İlk emekleme aşamalarında yerli sermayenin modern sanayi yatırımlarının önemli bir bölümünü üstlenmesi beklenmemektedir. Türkiye’de yerli sermayenin modern teknoloji ölçeklerinin gerektirdiği kapasitelerde yatırım yapmaktaki yetersizliği, devletin mevzuatta belirtilen koşullara uyan firmalara belirli parasal ayrıcalıklar sağlamasıyla bir ölçüde giderilmiştir. Teşvik-i Sanayi Kanunu’yla devlet, uygun gördüğü firmaların gelişmesine katkıda bulunmaktadır (Baydar vd., 1999:50).

1927 rakamlarına göre, hammadde ve ara girdilerin tekstilde %22’si, kağıt ürünlerinde %69’u, metal işlemede %43’ü ve kimya sanayisinde %26’sı ithal

edilmektedir. 8.000 tezgahın bulunduğu Denizli’de nüfusun %30’u geçimini evde pamuklu kumaş dokuyarak kazanmaktaydılar. İplik tüccarlarıyla ilişkileri işçi-işveren ilişkisi düzeyinde kalmıştır (Baydar vd., 1999:58-59).

1921 sayımı sonuçlarının işyeri başına ortalama 2 çalışan insan göstermesi, sayımın kapsadığı alanlarda kendi başına ya da aile emeğinin yardımıyla çalışan küçük üreticilerin dışında ücret-emek ilişkisine dayanan sanayi üretiminin yok denecek kadar cılız olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten de, 1913 sayımının sadece 1.300 makine tezgahı gösterdiği düşünülürse, 1921 sayımının 16.000 el dokuma tezgahının varlığını yansıtması önemlidir. 1927 yılında çalışan nüfusun sektörlere göre yapısı tarımda % 80.9, sanayide % 8.9 ve hizmetler sektöründe % 10.2 olmuştur (Tezel, 2015:123-125).

Tablo 3.15. 1923 Döneminde Ülkede Mevcut Yabancı Sermaye

Ekonominin Kısımları	Kuruluşların Sayısal Durumu
Demiryolları	7
Bankalar	23
Liman İşleri ve İlgili Belediye Hizmetleri	11
Ticaret	35
Madencilik	6
İmalat	12
Toplam	94

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, “Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)”, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.baskı, Ağustos 2015, s.125.

1927 yılı sayımının sonuçları küçük artizanal işletmelerin yaygınlığını göstermesi bakımından ilginçtir. Sayımın kapsamına giren iş yerlerinin birçoğunda 4’ten az işçi faaliyet göstermektedir. Ortalama tesislerde çalışan kişi sayısı 2-3’tür. Ülkede 100 kişiden çok kişi çalıştıran işletmelerin sayısı 155’tir, toplam kuruluş sayısının %0,24’ünü oluşturmaktadır. Bu 155 işletmenin 3 tanesi madencilik sahasındadır ve 22 tanesi Zonguldak’ta toplanmıştır. Geriye kalan 122 işletmenin 74’ü İstanbul, İzmir, Bursa ve Kayseri’de bulunmaktadır. Bu dönemde bile sanayideki büyük kuruluşların önemli bir kesimi kamu kökenlidir. Bu dönemde kurulan 201 Türk Anonim Şirketinin %15,42’sini oluşturan 31 şirket bankacılık dalındadır. %14,43’ü oluşturan 29 şirket ticaret ile, %10,95’i olan 22 şirket gıda sanayisi ile %9,95’i oluşturan 20 şirket madencilikle uğraşmaktadır (Tekeli ve İlkin, 2009:40-41).

Modern sanayi, devletçe teşvik edilmiş ve kısmen yabancı sermaye tarafından yerine getirilmiştir. İthal mallarının rekabetine karşı korunmasız olan imalat faaliyeti sınırlı bir alan içinde kalmış ve kendini besleyecek bir büyümeyi sağlamaya yeterli ivme kazanmamıştır. Yine de, 1920'ler Türkiye'sinin imalat sanayiinin belirli sektörlerine yatırım yapılmasını sağlayacak bir gelişme aşamasında olduğu söylenebilir. Gelişmesinin başlangıçlarında da olsa, modern bir imalat sanayii vardır (Keyder, 1982:99).

Dönemin ulusal gelir verileri, ekonominin en hızlı gelişen sektörünün tarım olduğunu gösteriyor. 1923 ile 1929 arasında, tarım sektörünün üretimi sabit fiyatlarla %115 artarken, imalat ve ticaret sektörlerinde aynı yıllar arasındaki büyüme, sırasıyla %56 ve %71'dir (Keyder, 1982:58).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1929-1939 DÖNEMİ

Bu bölümde, tüm Dünya ülkelerini ve akabinde Türkiye'yi etki alanına alan ekonomik kriz tahlil edilerek sanayileşme anlayışında yaşanan politik değişiklik ve buna yönelik yapılan faaliyetler örnekleriyle ortaya konulmuştur.

4.1. 1929 Dünya Ekonomik Krizi

Tüm dünya üzerinde ve ABD'deki hisse senedi piyasalarındaki patlamanın merkezinde New York Borsası yer alıyordu. Kriz öncesi son on yıl içerisinde yüksek kazanç getiren sektörler nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri'ne dışarıdan sel gibi para akışı olmuştu. 1914-18 yılları arasında gerçekleşen savaşın sonunda İngiltere ve Avrupa ekonomisi perişan olmuş, inanılmaz borca batmıştı. İngiltere'nin yurt dışındaki ve özellikle Amerika'daki yatırımlarının neredeyse %15'i savaş sırasında finansman sağlamak için satılmıştı. Bu nedenle savaş sonrasında Amerika, yurt dışında yaygın olarak varlık satın almış ve kredi veren bir ülke olarak yükselmişti. Söz konusu varlıkların hisse senetlerinin kâr ve genel anlamda sermaye olarak geri dönüşü ise ülkeyi nakit açısından zenginleştirmişti. 1929'a gelindiğinde, Amerika'daki şirketlerin yarısının servetini yalnızca birkaç şirket kontrol ediyordu (Parker, 2009:3-6).

Borsa ürünleri içerisinde en çok yatırım ortaklıklarında giderek artan bir hararet gözlenmiştir. Sadece diğer şirketlere yatırım yapmak amacıyla oluşturulan yatırım ortaklıkları aslında fiziksel anlamda bir şey üretmemişlerdir; tek yaptıkları mevcut yatırımlara yatırım yapmaktır. Bu nedenle diğer kredi kuruluşlarına giderek daha fazla bağımlı hale gelmişlerdir (Parker, 2009:22).

Savaşın yıkıma uğrattığı ekonomileri ayağa kaldırmak için mali kaynaklara şiddetle ihtiyaç duyulmuştur. Amerikan hisse senedi piyasasının yatırımlara karşı bitmez tükenmez iştahı, Avrupa'dan dolarların akmasını sağlamıştır. Şimdi ise, piyasa son ve ölümcül ivmesini kazanmaya başlamışken, söz konusu akış tersine dönmüştür. ABD'den gelmesi beklenen ve fazlasıyla ihtiyaç duyulan bu dolarların miktarı 1928'de 1,09 milyarken 1929'da 206 milyona gerilemiştir (Parker, 2009:31).

Piyasanın bel kemiğini oluşturan toplam yirmi dokuz tesis inanılmaz bir düşüşe geçmiştir. ABD'den uzak olma da, bir nevi koruma sağlamıştır. Örneğin; Japonya, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zellanda gibi uzakta bulunan borsalar Wall Street'ten oldukça farklı özelliklere sahiptir ve bu sayede Büyük Çöküş'ten etkilenmemişlerdir (Parker, 2009:42-43).

Ekonomik canlanma o kadar uzun sürmüştü ki, zenginlik hissi ve etkin kişiler tarafından empoze edilen sonu gelmez ekonomik büyümeye olan inanç, ülkenin psikolojisini ele geçirmiştir. Halen Amerikan vatandaşları krizin geldiğinin farkına varmamışlardır. Olsa bile muhtemel bir buhranın kendi ekonomilerini çok olumsuz derecede etkileyeceğini düşünmemişlerdir (Parker, 2009:47).

Çöküşün artçı şokları sadece hırsla borsaya saldıranları değil, bütün Amerikalıları etkilemişti. ABD başkanı Hoover, hiçbir şey yapmanın bir çözüm olduğuna inanmıyordu. Krizin ilk iki ayında Beyaz Saray'da sanayiciler, sendikacılar, tarım liderleri ve bankacıların katılımıyla bir acil durum sempozyumu düzenledi. Başkanın ekonomiyi tekrar hayata döndürme kararlılığından etkilenen grup, ender görülen bir dayanışma sergiledi. Bunu takiben yeni başkan kamu çalışmaları programlarını devreye soktu. Kırk sekiz eyaletin valilerine hitap ederek, eyaletlerdeki barajlar, yollar, hastaneler, okullar, limanlar, kamu binaları ve işgücü yaratabilecek ve kamu yararına çalışabilecek diğer yerleri hayata geçirmelerini istemiştir (Parker, 2009:49-56).

Avustralya ekonomisi Büyük Çöküş öncesinde borsayla ilgili bir sorun olmamasına rağmen güç durumdadır. Avustralya pazarları son elli beş yıl boyunca boğa piyasasının nimetlerinden yararlanmışlardı; bunun başlıca nedeni listelenen şirketlerin geçmişten itibaren cömertçe kâr payı ödemiş olmaları ve bu nedenle de yatırımcılara cazip gelmeleridir. Bu da hisse senedi fiyatlarındaki herhangi şüpheli bir durumu görmezden gelmelerine yardımcı olmuştur. Fakat Avustralya kaçınılmaz olarak İngiltere'ye bağımlıdır; nitekim 1929 yılında ihracatının %45'ini İngiltere'ye, ithalatının ise %41'ini yine anavatanından yapmaktadır. Fakat artık olağandışı genişleyen ekonomi düşüşe geçtiği için Avustralya artık sınır dışı kredilerinin faizlerini ödeyememiş ya da yeni kredi antlaşmaları yapamamıştır. 1920'ler boyunca Avustralyalılar, yoksulluk içinde geçen savaş yıllarının ardından gecikmeli vadelerle yaptıkları harcamaların tadını çıkarmışlardır (Parker, 2009:64-65).

Her geçen gün daha fazla Avustralyalı işini kaybetmiş, ulusal gelir ise hızla düşmüştür. Tüm bunların yanında, federal ve ulusal hükümetin yurt dışından alınan ve yükü zamanla ağırlaşan borçların faizlerini de ödemesi gerekmektedir (Parker, 2009:67).

İmparatorluğun en küçük ülkesi sayılan Yeni Zellanda'nın iki milyonluk nüfusu, kültürel ve ekonomik bakımdan İngiltere'ye bağlıdır. Para birimi sterline bağlıdır, yün, tereyağı ve etten oluşan ihraç mallarının çoğu İngiltere'ye gitmekte ve tasarruf edilen nakit akışının çoğu ise İngiltere'de, sözde Londra bakiyesinde tutulmaktadır. Denizaşırı şoklara fazlaca duyarlı olan ülke ekonomisi, giderek kötüleşmeye devam etmiştir. Koyunların ve ineklerin sırtından geçinen bir milleti ve ülkenin refahı tümüyle otlak arazilerinden ve mandıralardan gelen karlara bağlıdır. Yaşananlarla birlikte denizaşırı gelirlerin azalması sebebiyle ticaretin zayıflaması, ülkede hayvan kesimiyle uğraşan ya da dondurulmuş et tedarik eden fabrikalardaki insanların işten çıkarılmasına sebep olmuştur (Parker, 2009:76-77).

ABD, Kanada'yla olan ticari ve finansal bağı yüzünden, sorunlarını sadece bir gecede sınırın öteki tarafına yaymıştı bile. Kısa sürede gayrisafi milli hasıla hızlı bir düşüşe geçti. Büyük çöküşü takip eden ilk aylarda, piyasalarda kamusal ve toplum mevduatlarının tümünü kapsayan para miktarı azalmaya başlamış, hatta üçte bir oranında küçülmüştü. Borsa ise %80'e varacak derecede düşmüştü (Parker, 2009:79).

İngiltere'de maden sahipleri düşük giderlerin endüstrilerinin canlanmasını sağlayacağına inanırken, ürünleri hızla değer kaybediyordu. Kömür artık bir zamanlar olduğu gibi ülkenin lokomotif sektörlerinden biri değildir. İngiltere Merkez Bankası yıllarca, hammadde sanayisindeki sayıları giderek artan batık şirketleri canlandırmak için elinden geldiğince bir şeyler yapmıştır. Bunalım, hammadde endüstrilerinin kurtarılmasını daha da acil bir hale getirmiştir (Parker, 2009:94-95).

1920'lerin ortalarında karlı yatırım olanakları bulmak için Almanya'ya akın eden Amerikalı işadamları, artık daha çok kendi şirketlerini kurtarmakla meşguldüler. Çöküşten önce Almanya'da 1,25 milyon işsiz vardı; bir yıl sonra Amerikan dolarının uçmasıyla işsizlerin sayısı dört milyon olmuştu; 1931 yılında ise işsizlerin sayısı feci bir rakam olan 8,5 milyona ulaşmıştı. Sonraları devlet sanayiye yabancı rekabetinden korudu ve hatta genellikle rakip ürünlerden daha pahalı olmalarına rağmen ürünlerinin büyük kısmını kendi satın almıştır (Parker, 2009:102-106).

Fonların kaçması korkusuyla Avusturya bankaları yurt dışındaki hesaplarını hemen nakde dönüştürdü ve parayı ülkelerine getirdi. Tıpkı daha önce ABD’de olduğu gibi Avrupa da sermayeyi stok etmeye başlamıştı. Yangın yayılıyordu. Ülkeler ve şahıslar, külçelerini daha güvenli olduğu varsayılan yerlere çekmek için endişeyle, Almanya’nın altın rezervlerine koşmaya başladılar. Almanya’da bir parça parası olan herkes parasını çekmek istedi. 14-15 Temmuz 1931 tarihine gelindiğinde bütün ülkede açık tek bir banka bile kalmamıştı (Parker, 2009:114-117).

Ekonomik çöküşü takip eden ilk yılda Avrupa’daki ticaret %18 düşmüştü. 1931-32 yılları arasında ise üçte bir oranında azalmıştır. Fiyatlardaki düşüş dünyanın büyük tarım sektörleri için tam bir felaket olmuştu. Küresel çaptaki fiyatlar ortalama olarak buğdayda %19, pamukta %27, yünde %42, şekerde %20, ipekte %30, kalayda %29, kahvede %43 oranlarında düşmüştü. Ticaretteki bu şiddetli çöküş kaçınılmaz olarak endüstriye de bulaştı ve şirketler neredeyse bankalardan daha hızlı bir biçimde iflas etmeye başladılar. ABD’nin dünyanın diğer ülkeleriyle olan ticareti %82 oranda azalmıştı. Ne tercihli gümrük tarifesi, ne de diğer aceleyle hazırlanmış ticari düzenlemeler dünyanın ticaret filosunu yeniden yüzdüremediler (Parker, 2009:152-164).

1931 başlarında yapılan kaba bir nüfus sayımı New York’ta iki yüzü kadın yaklaşık on beş bin evsiz olduğunu gösterdi. En az yedi bin nitelikli öğretmen işsiz kalmıştır. Hammaddeler kullanılmamakta, fabrikalar çalışmamakta, demiryolu trafiği küçülmeye devam etmekte, milyonlarca çalışabilir durumda erkek ve kadın bir iş fırsatı için bağırsırken, tüccarlar çok daha az satış yapmaktadırlar (Parker, 2009:263-265).

Yeni düzende Ulusal Kalkınma Yönetimi oluşturularak tüm işgücünü kapsayan kanunlar çıkarıldı, asgari ücret belirlendi, çalışma saatleri sınırlandırıldı ve çocukların çalıştırılması yasaklanmıştır. Tarım Düzenleme Yönetimi aracılığıyla devlet desteğiyle çiftçilere çok yüklü miktarlarda ödeme yapılmıştır. Wall Street 1929 yılında çöktüğünde, Amerikalıların %80’inin hiçbir tasarrufu kalmamıştır. Bunun sebebi kısmi olarak gelirlerinin oldukça düşük olması, fakat aynı zamanda kazançlarının büyük kısmının borç ödemelerine gitmesidir (Parker, 2009:292-337).

4.2. 1929 Krizinin Türkiye’ye Etkileri

Dünya iktisadi buhranının etkilerinin yurdumuzda da hissedilmeye başlanıldığı 1929 yılında, Türkiye Lozan Antlaşması’nın getirdiği gümrük sınırlamalarını

kaldırabiliyordu. Böylece Türkiye, buhranın getirdiği sorunlara çözüm ararken bir önceki döneme göre daha serbest davranabilecekti. 1932'ye kadar krizin etkileri sürmüştür. Zaten krizden ötürü dünya piyasaları neredeyse 1936 yılına kadar toparlanamamıştır. Nitekim her ülkenin kendi ekonomisini korumak için alacağı koruyucu kararlar dünyada uluslararası ekonomik ilişkilerin birden azalmasına, dünya ekonomisinin küçülmesine sebep oldu. İngiltere gibi birçok ülke krizin başlangıcında dışa açık bir ekonomik politika uygularken daha sonra politika değişikliğine gidilerek daha korumacı ve ulusal bir strateji izlemiştir (Tekeli ve İlkin, 2009:2-7).

Türk ekonomisinin dışa açık hale gelişinden sonra, dünya buhranlarından dışa bağımlılık derecesine paralel olarak etkileneceği açıktır. Nitekim Türk dış ticaretine ilişkin istatistiki gözlemler açıkça ortaya koymaktadır ki, Türk dış ticareti de dünya iktisadi dalgalanmalarına paralel olarak dalgalanmalar göstermektedir (Tekeli ve İlkin, 2009:30).

Türk tarımı uluslararası alanlara ilk dönemler itibariyle açılmamıştır. Yukarıdaki bölümlerde beyan edildiği üzere daha çok halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik üretim yapıyordu. Zaten içe kapanık ya da küçük pazar için veya geçimlik tarımsal üretim yapan kesim çok etkilenmemiştir. Böylece Türk tarımının yapısı da buhranın etkisini azaltıcı bir mekanizma olarak işlemiştir. Yabancı sermaye kurtuluş savaşı vermiş bir ülkeye girmekte çekingen davranmıştır. Türkiye'nin ekonomi yapısı ve ulusal kurtuluş savaşı vermiş bir ülke olması bu buhranın birçok çevre ülkesindeki görece olarak daha hafif geçirmesine neden olmuştur. Türkiye'deki buhranın dünya buhranı ile ilişkisine ait hakim yorum, Türkiye'deki buhranın dünya buhranının bir uzantısı olduğu şeklinde olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2009:31-32).

1925-28 döneminde yeniden düzenlenen Ticaret Sanayi Odaları ve yeniden kurulan Ali İktisat Meclisi, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ekonomi Bakanlığı gibi kurumlar ekonominin yönlendirilmesi için gerekli adımların atıldığını göstermektedir. Bir yandan kriz dünyada devam ederken diğer yanda ülkede gerekli bir kısım tedbirler alınıyordu (Tekeli ve İlkin, 2009:57).

1926-28 yılları içindeki Türk ekonomisinin sorunlarının genel bir değerlendirilmesi yapılırsa; Türkiye'nin dışa açık ekonomik yapısı içinde, 1926 yılından beri Türk ekonomisinde buhranın etkilerinin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte, bu buhranın sorunlarına uyumu sağlayacak bir kurumsallaşma ve dışa kapanmanın

başladığı görülür. Bu tür gelişmeler 1929 buhranı ortaya çıktığında Türkiye'nin kısmen hazırlıklı olmasını sağlamış, dolayısıyla daha ileri tedbirleri almasını kolaylaştırmıştır (Tekeli ve İlkin, 2009:74).

Dış ticaretteki kontenjanlar ve gümrük duvarları yerli sanayinin gelişmesine ve buhrandan en karlı çıkan şehirli kesim olmasına sebep olmuştur. İthal edilen malların içteki talep fazlalığından dolayı yeni gümrük vergilerinin ötesinde yüksek bir fiyat düzeyinde satılması Türkiye'de sanayi mamulleri fiyatlarının buhran öncesi düzeyde kalmasına neden olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2009:222).

1930'da dünyayı sarıp sarmalayan kriz artık ülkede de yaşanıyordu. Dış ticaret hadleri bozuldu, ithalat hacmi aniden daraldı ve hükümetin bütçe gelirlerinin cari değeri önemli derecede düştü (Tezel, 2015:286). Yaşanan kriz nedeniyle fiyatların aşırı düşmesi Türk Lirasının değerini aşağılara çekmişti. Yönetim, bir yandan Türk Lirasının değerini korumaya yönelik tedbirler alırken, bir yandan da tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüşe çare olmak için tarıma doğrudan destekte bulundu, tarifelerde artışlar uygulandı ve ithalatın azaltılmasına yönelik tedbirler almıştır (Altıparmak, 2002:37). Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere ülkedeki buğday fiyatları kriz ile birlikte keskin şekilde düşüşe geçmiştir.

Tablo 4.16. İstanbul Ticaret ve Zahire Borsasında İşlem Gören Buğdayın Yıllık Ortalama Fiyatları

Yıllar	Fiyat (Kr.san.)	Yıllar	Fiyat (Kr.san.)
1925	14.91	1931	4.77
1926	13.07	1932	4.95
1927	12.77	1933	4.37
1928	13.86	1934	4.29
1929	12.83	1935	5.78
1930	7.76		

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü, "Tarım İstatistikleri 1928-36", Ankara: Mehmet Hasan Matbaası, Yayın No:93, 1937, s.194-195.

4.3. Korumacı Geçiş Dönemi

1930-39 döneminde iktisat politikalarını devletin korumacılığı ve akabinde de devletçilik olarak nitelendirilen ilkeler belirlemiştir. Kriz ile birlikte yaşananlar ve öncesinde özel kesime sağlanan ayrıcalıklara rağmen umulanın sonuç vermediği

ortamda, devlet kanalıyla bir sanayileşme dönemi başlamıştır. Yaşanan kriz dikkate alınarak, dışa açık politikadan vazgeçilerek devlet korumacılığında dışa kapanmış bir politika uygulanması kararlaştırılmıştı (Baydar vd., 1999:71).

Bilindiği üzere, Lozan Antlaşmasının getirdiği şartlar gereği açık ekonomi koşulları her halükarda 1929'a kadar zaten devam edecekti. Devletin müdahale şansı ya da değişiklik yapma ihtimali yoktu (Pamuk, 2015:181). Hükümet, 1929-33 yılları arasında, ithal ikamesine dayanan sanayileşmeyi hızlandırma kararını almıştı (Tezel, 2015:349).

Krizin Türkiye'ye etkileri bölümünde beyan edildiği gibi fiyatlar özellikle üretiminde büyük pay sahibi olduğumuz buğday aleyhine dönünce, hükümetin uygulamaya koymak istediği devlet korumacılığı teşebbüsü hız kazanmış oldu. Bu yönde politika uygulamasına ve strateji değişikliğine gidilmiştir (Pamuk, 2015:181-218).

1930'lu yıllarda, Dünya Bunalımı koşullarında, ülkenin uyguladığı devlet korumacılığı sayesinde diğer ülkelere nazaran olumsuz etkinin daha asgaride kaldığı görüldü. Yabancı ülkelerin büyüme hızlarından daha büyük büyüme rakamlarına ulaşılmıştır. Tabii şunu da belirtmek gerekir ki, yine yatırımlardan aslan payını demiryolu yatırımları aldı, sanayileşme belli sınırlarda kalmaya devam etmiştir (Pamuk, 2015:342).

19. yüzyıldaki açık ekonomi modeli 1930'larda yerini içe dönük, korumacı ve müdahaleci sanayileşme modeline terk etmiştir. Bu durumda, ekonomide başarı için daha fazla eğitim, beceri ve teknoloji ile daha verimli ve daha rekabetçi çalışan yapılar yerini devlete yakın durmak, devletten destek alabilmek gibi davranışlara bırakmıştır. Böyle bir ortamda kişiler ve firmalar fiziki sermayeye, eğitime, becerilere ve teknolojiye yatırım yapmak yerine çabuk kâr ve birikim için devlete yakın durmaya çalışacaklar, kaynaklarını bu amaçla kullanacaklardır. Bu tarz bir ekonomide kısa ve orta vadede bir miktar büyüme sağlanabilirdi, ama bu tür büyüme sınırlı düzeyde kalacaktır (Pamuk, 2015:346-347).

4.4. Devletçilik

Sanayileşme arzusu ve sevdası her zaman geçerliliğini korumuştur. Yapılan desteklemelere ve verilen teşviklere rağmen özel sektörden umulan bulunamamıştır. Bu

nedenle uygulamada değişikliğe gitmek gerekmiştir. Özel sektöre dayalı sanayileşme politikasının istenilen sonucu vermemesi üzerine 1932 yılından itibaren devletçilik politikası uygulanmaya başlanmıştır (Altıparmak, 2002:35).

Aslında, yönetim unsurları önceki dönemde özel teşebbüsün sermayesinin yeterli olmadığını biliyordu. Zaten yaşanan kriz nedeniyle fiyatlar da artmıştı. Bu ortamda özel müteşebbisten sanayileşmeyi beklemek çok ta gerçekçi olmasa gerek (Yaktı ve Ünlü Soylu, 2011:677). Bu dönem devletçi sanayileşme yıllarıdır. 1929-32 yılları arası sanayileşme politikaları açısından henüz hükümetin düğmeye basmadığı zamanlardır, daha çok devlet korumacılığının geçen zamanlardır. 1932'den itibaren dönemin simgesinin artık devletçilik olduğu söylenebilmektedir (Baydar vd., 1999:3).

Türkiye'de de 1929 yılından sonra iç pazarlara ve dış ticaret alanlarına yönelen bölgelerin tarımsal kesiminde ve kent merkezlerinin ekonomik işleyişinde güçlükler belirmişti. Bu tür sıkıntılar ve yaşanan güçlükler, devlet öncülüğünde sanayileşme stratejisinin benimsenmesinde çok önemli rol oynamıştır. 1930 yılından itibaren hükümet, iktisat politikası olarak devletçiliği benimsemiştir (Pamuk, 2015:188).

1930 dönemi sonrasındaki zamanlar, artık yeni Cumhuriyet hükümetinin yeni politikalar tespitine yönelik ciddi çabalarının görüldüğü bir dönemdir. 1923-1931 yılları arasında, Kongre'de kabul gören sonuç bildirgesindeki tespitler dikkate alınarak özel müteşebbislerin ekonomiye odaklandığı söylenebilmektedir. Genellikle de üst yapıyla ilgili köklü dönüşümleri gerçekleştiren Türkiye, 1931 yılından itibaren devlet müdahaleciliğine yönelmiş ve yeni bir ekonomik politikayla kalkınma hamlesine öncelik vermeye başlamıştır (Ertan, 2010:12).

Tüm dünyanın 1929'da başlayan ekonomik kriz ile boğuştuğu ve dolayısıyla da Türkiye'nin, gerek Cumhuriyet rejimini güçlendirmek, gerek inkılap ilkelerini topluma benimsetmek ve gerekse ekonomik krizin etkilerinden sıyrılmak amacıyla ekonomik, sosyal ve siyasal çözümler için arayışlara yöneldiği görülmektedir. Devletçilik, Türkiye'nin içinde bulunduğu iç ve dış koşullarından doğan, kapitalizm ve sosyalizme karşı alternatif olarak geliştirilen bir sistem ve kalkınmadaki üçüncü yoldur (Ertan, 2010:42).

Devlet müdahaleciliği bu dönemde sadece Türkiye'de değil, krizden kurtulmak isteyen çok sayıda gelişmiş ülke için de tercih edilen bir ekonomik politika olmuştur (Ertan, 2010:13). Tarihi örnekler devlet müdahaleciliğinin sanayileşme ve iktisadi

gelişme için gerekli olduğuna, geçmişte sanayileşmede başarı sağlayan tüm ülkelerde devletin sanayi kesimine destek ve ayrıcalıklar sağladığına işaret ediyor. Türkiye'de devlet müdahaleciliği çoğunlukla kısa vadeli hedeflerle ve ayrıcalıkları iktidara yakın olanlara dağıtmak üzere uygulanmıştır (Pamuk, 2015:353).

1930'dan bu yana, Türkiye'nin sanayileşmesi süreci tetkik edildiğinde özel sanayinin önceden devlete ait olan ve işlenmesi devam eden fabrika sahalarına yönelimde olduğu, ancak birinin diğerini tasfiye ettiği değil, fakat iki tipin (özel ve devlet) bir arada ve gittikçe inkişaf ederek yaşadığı bilinmelidir (Türkdoğan, 2009:418).

Devletçilik uygulamasını 1932 yılında müdahaleci yasaların peş peşe çıktığı ve devlet kesiminin fazla yayıldığı, 1932-34 yıllarında özel kesimi güçlendirici tedbirlerin alındığı, 1935-37 yıllarında devlet müdahaleciliğinin planlı ekonomi biçimini alarak genişlediği, 1937-38 yıllarında ise devletçiliğin önemini yitirdiği dönemler olarak belirtilmektedir. Gerçekten hükümet, 1945'te bile yurdun ekonomik kalkınması bakımından özel teşebbüsün zaruri olduğunu açıklayarak ve ticaret odalarından, özel sermaye sahiplerinin endüstri alanında yatırım yapmaya teşvik edecek tedbirler tavsiye etmelerini istiyordu (Türkdoğan, 2009:437).

Özel sektöre dayalı sanayileşmenin hızından ve yapısından Cumhuriyet hükümeti memnun değildir. Elde edilen karların sanayi üretimi dışına kaydığı görülmüştür. Yukarıda da açıklandığı üzere zamanın şartları ve sahip olunan sermaye miktarı özel teşebbüsün sanayileşme imkanını kısımtır. Tüm bu gelişmeler devletçilik politikalarının uygulanmasını gerektirmiş ve devleti iktisadi alanda faaliyette bulunmaya zorlamıştır (Altıparmak, 2002:37-38).

Bu dönem genelinde, her ne kadar sanayileşme gerçekleşmemiş olsa da, özel ve kamu alanlarında önemli tesisler kurularak faaliyete geçmiştir. 1938 yılında sanayi hasılasına özel sektörün katkısı %64.8 iken, kamu sektörünün katkısı %35.2'dir. Sanayi istihdamında özel sektörün payı %87.1 iken, kamu sektörünün payı 12.6'dır. Özel müteşebbisin yetersiz kaldığı alanlarda ve zamanlarda devlet öncü rol oynamıştır (Altıparmak, 2002:53-55).

1930'larda Türkiye ekonomisinde egemen olan iktisat politikalarının ana karakteristiğini oluşturan iktisadi devletçiliğin mesleki örgütler olarak ticaret ve sanayi odaları üzerinde de etkisi oldu. 1925 düzenlemesinin bazı hükümleri, devlete odalar

aracılığıyla ticaret ve sanayi sermayesi üzerinde nüfuz edinme ve etki yapma olanağı verdi (Koraltürk, 2002:91).

4.5. Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı

1929 kriziyle birlikte tüm dünyada ticarete bir azalma meydana gelmiştir. Ülke açısından tarım ürünlerinin ihracı azalmış ve ürünlerin iç fiyatları önemli ölçüde düşmüştür. Bu da sanayi için ücretlerin düşmesi anlamına geliyordu. 1932 döneminden sonra artık yeni açıklanan strateji ile devletin öncü olduğu bir yatırım planlamasının uygulanmasına geçilmiş oldu. Devletin korumacılığı ve ithal ikameci sanayileşme stratejisinin öncülüğünü yapan Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlanmıştır. Buna göre, iç tüketim mallarının üretimine ağırlık vermek, ana hammaddeleri ülkede bulunan dokuma, maden, kağıt, seramik ve kimya sanayilerine yatırım yapılmasını benimsemek, devlet dışındaki kesimlerce gerçekleştirilemeyen tesislerin devlet tarafından kurularak yönlendirmek şeklinde bir perspektif benimsenmiştir (Baydar vd., 1999:4).

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, 1933-39 döneminde izlenen iktisadi politikanın devamını aksatmıştır. Ekonomik alanda alınacak tedbir ve uygulamalarda meydana gelmesi muhtemel savaş şartlarının dikkate alınması bir zorunluluktur. Yaşanan savaşa belki Türkiye katılmamıştı, ancak ordunun tüm tedbirleri alarak güçlü şekilde beklemesi gerekiyordu. Bu nedenle yeni yatırımlardan ziyade mevcut yatırımların muhafazası ve devamı yönünde politik uygulama öngörüldü (Baydar vd., 1999:7).

Birinci beş yıllık sanayi programının, öngörülen beş yılın yani 1938'in sonunda büyük ölçüde uygulandığı görülmektedir. Bu tarihte Bakırköy Pamuklu Fabrikasına yapılan ekleme, Kayseri, Nazilli ve Konya Ereğlisi'nde kurulan pamuk ipliği ve kumaşı fabrikaları bitmiş ve üretime geçmiştir. Malatya Pamuklu Kombinasyonunun yapımı ise 1939'da tamamlanmış ve bununla birlikte bu fabrikalarda 110.000 iğlik ve 2.900 otomatik tezgahlık üretim kapasitesi kurulmuştu. 7.000 iğlik Bursa Merinos Yün İpliği Fabrikası ve 300 ton/yıl kapasiteli Gemlik Suni İpek Fabrikası tamamlanmıştı. Tekstil sektörü dışındaki projelerden de, İzmit'te 9.500 ton/yıl kapasite ile kurulan birinci kağıt fabrikası, İstanbul Paşabahçe'de 8.000 ton/yıl kapasiteyle kurulan şişe ve cam eşya fabrikası, Isparta Gülyağı Fabrikası, Keçiözümlü kükürt madeni ve 10.000 ton/yıl kapasiteli saflaştırma tesisleri ve 66.000 ton/yıl kapasiteli Zonguldak Semikok Fabrikası

tamamlanmıştı. Programda öngörülen süngercilik şirketi kurulmuştu. Projelerin çoğunu Sümerbank, şişe ve cam ürünleri ve semikok fabrikasını da İş Bankası gerçekleştirmiştir. İş Bankası ayrıca kükürt, gülyağı ve süngercilik işlerine katılmıştır (Tezel, 2015:364).

Birinci Sanayi Programı'na, 1934-38 yılları arasında bazı başka projeler de eklenmiştir. Bunların önemlilerinden olan 90.000 ton/yıl kapasiteli çimento fabrikası 1943 yılında Sivas'ta işletmeye sokuldu. 1938 Plan'ı, Türkiye'nin o günkü koşulları ve daha önceki sanayileşme deneyimine göre bir hayli geniş kapsamlıdır. Madencilik ve imalat sanayileri dışında enerji ve ulaştırma sektörlerinde de önemli yatırımlar gündeme getirilmişti (Tezel, 2015:368).

Hükümet, 13 Mart 1939'da, gizli bir kararname ile 1938 Planı'ndaki projelerin çoğuyla ilgili yürürlüğe koyma kararını iptal etti. Eylül 1938'de yürürlüğe koyulan Plan'daki projelerin büyük çoğunluğu, altı ay sonra ya iptal edildi ya da belirsiz bir tarihe ertelenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın 1938 Planı'nın uygulanmasını çok büyük ölçüde aksatmıştır (Tezel, 2015:375).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planına giren sanayi ve yerlerine bakıldığında; Kimya sanayiinde suni ipek (Gemlik), semikok (Zonguldak), gülyağı (Isparta), hamızı kibrit (İzmit), süper fosfat (İzmit), klor ve sut kostik (İzmir); Toprak sanayiinde seramik (Kütahya), cam ve şişe (İstanbul Paşabahçe), çimento; Demir sanayii (Karabük); Kağıt ve selülöz sanayii (İzmit); Kükürt sanayii (Keçiözü); Süngercilik (Bodrum); Pamuk mensucat sanayii (Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya'da iplik ve dokuma, Iğdır'da iplik); Kamgarn sanayii (Bursa Merinos); Kendir sanayii (Kastamonu) (İnan, 1989:3).

Birinci Sanayi Planı'nda kağıt, karton, selüloit, dumansız barut ve suni ipeğin ham maddesini oluşturan selülozun ülkede bulunan pamuk döküntüleri, keten ve kenevir artıkları ve çeşitli ağaçlardan kimyasal yöntemlerle elde edilebileceği belirtilmektedir. Selüloz Fabrikası'nın inşaat ve montaj işleri II. Dünya Savaşı nedeniyle gecikmeye uğramıştır (Dölen, 2015:378-379).

Birinci Sanayi Planı'nın kimya sanayi bölümünde bir Sutkostik ve Klor Fabrikası'nın kurulması öngörülmüştür. Zehirli savaş gazı da üretecek olan fabrika bağımsız olarak kurulamamıştır. Ancak, İzmit'de Sümerbank Selüloz Sanayii

Müessesesi'ne bağılı bir Klor Alkali Fabrikası'nın temeli 1938'de atılmış, II. Dünya Savaşı nedeniyle 1945'te açılarak faaliyete geçmiştir (Dölen, 2015:388).

4.6. Yapılan Devlet Yatırımları

Kriz sonrası ülkede uygulanan ekonomik strateji, yabancı ülkelere alınan malların artık özellikle devlet korumacılığı ve desteği altında yerli ve milli olarak yurt içinde üretilmesidir. 1927 yılı Teşviki Sanayi Kanunundan yararlanıp oluşturulan teşebbüs sayısı, 1932'lerde 1473'e çıkmış, çalıştırılan işçi sayısı ise 55.321'e varmıştır (Türkdoğan, 2009:470). Bu dönemde zaman zaman yaşanan olumsuz gelişmeler yatırımları sektöre uğratmıştır. Özellikle tarım ülkesi olunması nedeniyle yaşanan olumsuzlukların etkileşimi daha fazla olmuştur (Altıparmak, 2002:51).

Devletçilik modelinin kökenlerinde bir ölçüde Dünya Savaşı yıllarındaki devlet müdahaleciliği deneyimi vardır. Özel sektörün bu konuda fazla ses çıkarmaması ise on yıllık savaşlar döneminde ve onu izleyen yıllarda Müslüman olmayan burjuvazinin devre dışı bırakılmış olmasından kaynaklanmıştır. Müslümanların başını çektiği yeni özel sektör, bu değişikliğe direnemeyecek ölçüde zayıf ve devlete bağımlıdır (Pamuk, 2015:174).

Makine, teçhizat ve diğer yatırım mallarının ithalinin akamete uğradığı bir zamanda planlı ve devletçi sanayileşme çalışmaları ve yatırımları ertelenmiş, özel ve kamu kesimleri ülke ekonomisi yatırımlarından vazgeçerek günü kurtarma kaygısı içine düşmüştür. Savaş ortamının acil sorunları ile mücadele edilmiştir (Pamuk, 2015:200). Ekonomiye hareket verecek, sağlıklı ve gelişen bir ritmin sağlanması gerekmiştir. Bütün içinde her parçanın bir biriyle uyumlu işleyebilmesi önemlidir. 1938'de İktisadi Devlet Teşekkülleri kurulmuştur (Baydar vd., 1999:104).

Bu dönemde metalürji, özellikle demir-çelik, kağıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern tesisler kurulmuş; inşaat malzemesi ve çimento üretiminde büyük sıçramalar gerçekleştirilmiştir. Makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı %10 dolaylarındadır (Pamuk, 2015:6).

1930'ların ortalarından itibaren Sümerbank, Etibank ve diğer kuruluşların devreye girmesiyle birlikte, devlet kesimi demir ve çelik, tekstil, şeker, cam, çimento, madencilik gibi sektörlerde önder konuma gelmeye başlamıştır (Pamuk, 2015:189). 1930'larda ortaya çıkan iki büyük kamu kuruluşu, Sümerbank ve Etibank, devletçi

sanayileşme programlarının uygulanmasında ve Türkiye'deki iktisadi kamu girişimciliğinin örgütsel yapılarının gelişmesinde büyük öneme sahiptir. Haziran 1933'te kurulan Sümerbank'ın temel işlevi devlet imalat sanayii yatırım programlarını uygulamak ve kurulacak devlet fabrikalarını işletmektir (Tezel, 2015:397).

Etibank 1935'te kuruldu. Devletin madencilik ve enerji sektörlerinde yürüteceği yatırım programlarını uygulayacak ve meydana getirilecek tesisleri işletecekti. Benzeri Sümerbank gibi Etibank da, sermayesi devlete ait olmakla birlikte özel hukuk alanında bir ticari işletme gibi çalışacak, gerektiğinde özel sermaye şirketleriyle ortaklıklara girişebilecekti (Tezel, 2015:398). Bu dönemde beyan edilen devlet destekli gelişme ve sanayileşme atılımının öncü kurumlarından biri de 1933'de kurulan Sümerbank örneğidir (Pamuk, 2015:212).

Küçük bir Anadolu kasabası olan Buldan'da faal tezgah sayısı Kurtuluş Savaşı sırasında 1.000 iken 1929'da 600'e düşüp 1938'de 2.000'e çıkmıştır. Bu gözlemden yol çıkarak, 1920'lerin açık ekonomisinin ve ithal mallarının rekabetinin zanaatların yaşayabilirliğini azalttığı, 1930'larda ise ekonomi daha kapalı hale geldiğinden bu sektörün yeniden canlandığı ileri sürülebilir. 1932'de yapılan tahminlere göre, Türkiye'de pamuklu kumaşın yarısı el tezgahlarının ürünüydü. Evlerde yapılan bu imalat, yerel pazara yönelikti. 1936-38 yıllarında 217 yeni özel sanayi işletmesi kurulmuş ve bunlar 8.900 işçiye yeni istihdam oluşturmuştu. 1929-1930'da Türkiye'de çözüm bekleyen büyük sorun sermaye birikimidir (Baydar vd., 1999:85).

1925'te Hereke, Feshane, Bakırköy Bez, Beykoz Deri ve Kundura fabrikalarını özel sektöre devredilinceye kadar işletmek, sanayi ve maden alanlarındaki yatırımlara kredi sağlamak ve bankacılık işlemlerini yürütmek üzere kurulan Sanayi ve Maden Bankası, 1932 yılında ortadan kaldırılmıştır. Bunun yerine Sümerbank ve Devlet Sanayi Ofisi kurulmuştur (Baydar vd., 1999:96).

1930'larda benimsenen model, dönemin Sovyet endüstri komplekslerinin modelidir. 1932 yılında Sovyetler ile sanayi hareketine teknik destek ve kredi antlaşması yapılarak Sovyetlerden gelen teknik kurullar kurulacak sanayilerin türü, teknolojisi ve yer seçimi için dolaşip rapor hazırladılar. Raporda demir ve çelik endüstrisine girmenin lüzumu belirtilmiş, mensucat, maden, selüloz, seramik ve kimya sanayi programa alınmıştır. Özel teşebbüsle iş birliği halinde yürütülecekti. 1934'de Kayseri Dokuma Fabrikası, İzmir Kağıt Fabrikası, Paşabahçe Cam, Keçiözümlü Kükürt,

Isparta Gül Yağı Fabrikalarının temeli atıldı, Bakırköy Bez Fabrikası açılmıştır (Baydar vd., 1999:103).

3 Nisan 1934'te Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın temeli atılmıştır. İnşaat, İngiliz Brassert firmasına ihale edilmiş, finansman için İngiliz hükümetinden 2,5 milyon sterlin dış kredi sağlanmıştır. İç finansmanı ise Sümerbank üstlenmişti. 1939'da ilk cevher fişkırmıştır. Bu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin, özellikle Türkiye'nin sanayileşme atılımının simgelerindendir (Baydar vd., 1999:123).

Nazilli Basma Fabrikası'nın 25 Ağustos 1935'de temeli atıldı, 9 Ekim 1937'de açılmıştır. Sovyetler Birliği'nden alınan ve önemli bölümü narenciye ürünleriyle ödenen krediler, Sovyet teknik ve planlama yardımlarıyla kurulmuştur. Türkiye'de 1930-39 arasında korumacı ve devletçi bir ekonomik model başarıyla uygulanmış ve devlet yatırımları yoluyla azımsanmayacak bir sanayi temeli oluşturulmuştur. İkinci Dünya Savaşı bu sanayileşme atılımını ciddi bir kesintiye uğratmış, savaş sonrasında ise ekonomik modelde önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır (Baydar vd., 1999:140-147).

Sanayileşme programının uygulanmasında almaşık bir yol olarak devlet kapitalizmine başvurulması fikri, 1931 yılı içinde vurgulanmaya başlanmıştır. Sanayileşmek için devletin yatırımcılık ve işletmecilik yapması düşüncesi ve uygulaması, aslında Türkiye için yeni bir şey değildir. Osmanlı devletinin klasik çağlarından beri, geleneksel teknolojilerle özellikle silah, askeri gereç ve giyim eşyaları üretilen tesisleri vardır. Osmanlı hükümeti, 1830'lar ve 1840'larda yeni tekniklerle bir takım yeni devlet fabrikaları da kurdu muştur. Bu fabrikaların birkaçı ayakta kalmış ve Cumhuriyet hükümetince devralınmıştır. Ayrıca, sanayileşme sürecini hızlandırmak için devletin yeni fabrikalar kurması ve işletmesi fikri, 1920'lerde, bürokrasinin ve yönetici siyasi kadronun bir bölümü arasında revaç bulmuştur (Tezel, 2015:290).

1932 yılından itibaren hükümet harcamalarında görülen artış, Türk ekonomisini Büyük Buhran'ın etkileri altında daha uzun ve daha şiddetli bir daralmaya sürüklenmekten kurtarmıştır. Üstelik sanayi, tarım ve ulaştırma sektörlerinde önemli üretim artışlarına yol açmıştır. Devletçi yatırım harcamaları olmasaydı, Türkiye'deki konjonktür çok büyük bir olasılıkla Dünya Buhranı'nın genel konjonktürünü izleyecekti. Bu da bütün varlıklı kesimlerin çıkarlarını zedelemiştir. Devletçilik, Türkiye'deki varlıklı çevreleri olumsuz bir iktisadi konjonktürün daha da uzamasından kurtarmıştır (Tezel, 2015:298).

Dönem boyunca hem pamuklu, yünlü dokuma ve çimento gibi Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bir ölçüde kurulmaya başlanmış, sektörlerdeki üretim önemli ölçülerde artırılmıştır, hem de özellikle 1930'lardan sonra, yeni sektörlerde üretime geçilerek sanayinin yapısı çeşitlendirilmiştir. Türkiye'de imalat sanayinin yapısında dönem boyunca görülen önemli değişmelerin başında, büyük işletmelerin çoğalması, üretimin çeşitlenmesi ve bu sanayinin İstanbul ve İzmir çevresindeki birikimin daha da belirginleşmesi gelmiştir (Tezel, 2015:337).

Devlet sanayi yatırımları ile sanayinin ülke sathına yayılmasını istemesine karşı, İstanbul ve İzmir' in ana merkezler olması durumu dönem boyunca sürdürdü. Üç tüketim malının (pamuklu dokuma, yünlü dokuma ve şekerin) toplam yurtiçi arzında yerli fabrika üretiminin payı 1924-29 yılları arasında bir ölçüde arttı. Bir yanda hükümet politikasının değişmesi, öte yanda tarım ürünleri fiyatlarının hızla düşmesi yüzünden, Türkiye tarımında kullanılan traktör sayısı 1930'larda yarı yarıya azalmıştır (Tezel, 2015:504). 1935 yılında çalışan nüfusun sektörlere göre yapısı tarımda % 76.4, sanayide % 11.7 ve hizmetler sektöründe % 11.9 olmuştur (Tezel, 2015:125).

Devlet Sanayi ve Maadin Bankası'na bağlı fabrikalarda önemli yatırımların gerçekleştirildiği 1926 yılı dışta bırakılırsa, devlet kesimindeki toplam gayri safi sermaye birikimi içinde sanayi sektörünün payı, 1934'e kadar %10'un altında kalmıştır. Devlet sanayi programlarının yürürlüğe koyulması, bu payı, 1934'te %19'a ve 1939'da %34'e çıkarmıştır (Tezel, 2015:547).

Devletçiliğin 1930'lardaki sanayileşme ve iktisadi toparlanma sürecine yaptığı katkı da sınırlı kalmıştır. Her şeyden önce, imalat sanayiinde ve diğer kimi alanlardaki devlet kuruluşlarının 1933 yılına kadar faaliyete başlamadıkları bilinmektedir. 1939 yılına gelindiğinde ise, imalat sanayii ve madencilik dallarında faaliyette bulunan devlet kuruluşlarının sayısı 20'yi geçmemektedir. Resmi istatistiklere göre, 1938 yılında imalat sanayii, madencilik ve enerji alanında toplam 600 bin kişi ya da ülke işgücünün yüzde 10'u istihdam edilmektedir. Devlet kuruluşları bu istihdamın yüzde 10'unu ya da ülkedeki toplam istihdam miktarının yaklaşık yüzde 1'ini sağlamaktadır. Aynı tarihte imalat sanayiindeki toplam istihdamın yüzde 75'i küçük ölçekli özel kuruluşlar tarafından sağlanmaktadır. Böylelikle sağlanan büyüme rakamlarını, devletin sahip olduğu tesislerin tek başına sağladığı söylenemez (Pamuk, 2015:190).

Tablo 4.17. Devlet Yatırımlarının Sanayi Sektörüne Dağılımı

Yıl	Sanayi (%)
1926	23,1
1927	7,9
1928	4,1
1929	4,5
1930	1,6
1931	1,5
1932	7,4
1933	8,1
1934	19,1
1935	24,6
1936	22,7
1937	28,5
1938	24,5
1939	33,7
1940	13,0

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, “Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)”, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.baskı, Ağustos 2015, s.546.

Dönem sonu itibariyle kurulan tesis sayısında bir azalma meydana gelmiştir. Çünkü küçük ölçekli tesisler dönem sonu itibariyle kapanmıştır. Aynı zamanda her ne kadar içine girilmemiş olsa da, alınan tedbirler itibariyle ülkeyi etkilediği açık görülen İkinci Dünya Savaşı da söz konusu olumsuzluğun nedenlerinden biridir. Çalışanların büyük bir oranı vatani göreve alınmıştır (Kasalak, 2012:75).

4.7. Özel Sektör

1930 yılının ilk aylarında, tekstil endüstrisinin geliştirilmesi için özel girişimcilere yeni korumalar ve sübvansiyonlar getiren kararlar alınmıştır. Ne var ki, Büyük Buhran'ın çalkantıları içinde olan yerli işamadamları bu özendirici önlemlere olumlu bir tepki göstermemiştir (Baydar vd., 1999:77). Yine bu yıllarda temel sanayi kuruluşları kamu tarafından kurulurken, özel kesimin gelişip büyümesi için karlı yatırım ve ticari alanların yaratılması amaçlanmıştır (Durman ve Önder, 2006:50). 1930'larda devlet öncülüğünde bir sanayileşme stratejisi nedeniyle devletin özel teşebbüslere sağladığı desteklerde azalmalar meydana gelmiştir (Tezel, 2015:271).

Türk hükümeti özel birikim için elverişli bir iktisadi-sosyal çevre yaratma yolundaki girişimlerini 1930'larda da sürdürmüştür. Devlet bankaları yerli işadamlarının kredi gereksinimlerini karşılamakta daha büyük sorumluluklar üstlenmeye başlamıştır (Tezel, 2015:288-299).

Bu yıllarda Buhran koşullarına karşın, özel sektörü teşvik etmeye dayanan sanayileşme politikasının uygulandığı 1920'lere göre çok daha fazla sayıda özel sanayi işletmesi kuruldu. 1936-38 yıllarında 218 yeni özel sanayi işletmesi kurulmuş ve bunlar 8.900 işçiye yeni istihdam yaratmıştı. Türkiye'nin iktisadi tarihinde gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta, devletçi yatırım programlarının uygulandığı yıllarda özel sanayi kuruluşlarının gelişmesinin yavaşlamış değil hızlanmış olmasıdır (Tezel, 2015:301-399).

Devletçi politikanın uygulanması ile birlikte, özel teşebbüs kaldırılıp yerine devlet girişimciliği getirilmiyordu. Aksine devlet girişimciliği özel girişimciliği tamamlamak üzere kullanılacaktı. Birinci ağırlık devlet yatırım programlarının gerçekleştirilmesine tanınmış olsa da, özel sanayin güçlendirilmesi hükümet politikasının bir parçasıdır. Bu nedenle sanayide devlet kapitalizmine başvurulmasından sonra da, özel sanayi birikimine doğrudan devlet desteği sağlanması sürdürülmüştür (Tezel, 2015:302).

Sanayileşmek için devlet kapitalizmine başvurulması deneyinin özel sanayi birikimi üstündeki etkileri genel olarak olumlu olmakla beraber, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun özel sanayi işletmelerine getirdiği gümrük bağımsızlıklarını 1932 yılında kaldırılması ve devletin özel sanayicilere kredi vermesini sağlayan kurumsal yapının dağıtılması özel sanayicilerin 1930'larda devletçi politika karşısında endişe duymalarına yol açmıştır (Tezel, 2015:304).

1930'larda ithalat sınırlamalarının makine, teçhizat ve hammadde ithalatı için lisans alma konusunda özel sanayi kuruluşlarını devlet kuruluşlarına göre avantajsız bir duruma soktuğu; devlet kuruluşları çok kolay lisans alabilirken özel sanayicilerin ithalatlarının sınırlandığı söylenmiştir. Ayrıca, devlet sanayi kuruluşlarının Merkez Bankası'nın sağladığı düşük faizli, uzun vadeli kredilerle beslendiği, halbuki özel sanayicilerin kullanabilecekleri kredi olanaklarının çok sınırlı olduğu belirtilmiştir (Tezel, 2015:305).

Özel teşebbüslerin yaptığı girişimlerin ve tesislerin 1920-1930 döneminde devlet tarafından yapılan fabrikasyon faaliyetlerinin düşüğünde seyrettiği, söz konusu taraflar arasındaki eşitleme işleminin ise 1940 yılı civarında sağlandığı belirtilmiştir. Türkiye ekonomisinde gerçekleştirilen toplam gayri safi sermaye birikiminin GSYH'ye oranının, 1920'lerde %4 ile %7'den 1930'ların sonunda %10 ile %12'ye çıktığı öne sürülebilir. Dönemin koşulları dikkate alındığında bir hayli önemli bir sıçrama sayılabilecek bu artışta itici güç rolünü, devletin demiryolları ve sanayi programlarının uygulanması oynamıştır (Tezel, 2015:549).

Her ne kadar dönem itibariyle devlet ağırlıklı bir uygulama içine girilmiş ise de, özel teşebbüsün gelişiminin artarak devam ettiği görülmektedir. Uygulanan politik düşüncede özel sektörün dışlanması söz konusu değildir. Devlet tarafından yapılan yatırımlara özel sektör tarafından sağlanan girdiler özel müteşebbisin gelişimine katkı sunmuştur (Altıparmak, 2002:42). Genel itibariyle bu dönemde, imparatorluk döneminde imtiyaz verilen şirketlerle yeni koşullara uyarlama sözleşmeleri yapılarak bu alandaki uygulamanın devam ettiği söylenebilir (Öztürk, 2010:48-55).

Dönem boyunca ekonominin lokomotifliğini devlet sektörünün üstlenmiş olması özel sermayenin dışlandığı sanısı uyandırmamalıdır. Teşvik-i Sanayi Kanunu dönem boyunca yürürlükte kalmıştır. 1932'de teşvike uygun görülmüş 1.473 firmada, iş yeri başına ortalama 38 işçi çalışmıştır. Teşvike uygun görülen firmalar neredeyse modern fabrikalara yakın bir ölçekte dir (Baydar vd., 1999:51).

Bu dönem itibariyle özellikle tekelleşme faaliyetleri de dikkate alınarak devralınan gayri milli tesislerin büyük bir kısmı yerli ve milli hale getirilmiştir. Devletçi politikaların en belirleyici yönü, tarım dışındaki üretken alanlarda devletin asli yatırımcı ve üretici unsur olarak ortaya çıkmasıdır (Baydar vd., 1999:75).

Yabancı şirketlerin Türkiye'nin dış ticaret piyasasındaki tekeli denetimleri 1930'larda da sürdü. 1939 yılına ait bir olay bu konuda anlamlı bir örnek oluşturmaktadır. Tütün ihracatında önemli payı olan bir Amerikan şirketinin temsilcisi, o yıl savaş nedeniyle Türkiye'ye zamanında gelemeyince, hükümet, İzmir tütün piyasasını açamamış, piyasanın alt-üst olmasını önlemek gerekçesiyle temsilcinin gelişini beklemişti. Bu olay tütün piyasasındaki tekeli yapıyı yansıtmaması bakımından önemlidir (Tezel, 2015:241-243).

Tablo 4.18. Türk Hükümetince Satın Alınan Ayrıcalıklı Yabancı Şirketler

Sektörler	Şirket Sayısı
Demiryolları ve Limanlar	8
Belediye Hizmetleri	12
İmalat Sanayii, Ticaret	2
Madencilik	2
Toplam	24

Kaynak: Yahya Sezai Tezel, “Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)”, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.baskı, Ağustos 2015, s.243.

Özel sektör yatırımlarının en somut örneği Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren Türkiye’de bir kağıt sanayii kurulması için kişisel çabası ile kamuoyu oluşturmaya çalışan Mehmed Ali KAĞITÇI isimli müteşebbistir. Bir yandan kağıtçılık konusunda uzmanlaşırken öte yandan da kağıt sanayii kurulması konusunda konferanslar vermiş, gazetelere yazılar yazmış, kitapçıklar yayınlamış ve geleneksel yöntemle kağıt üretimine ilişkin gösteriler yapmıştır. Bu çabalardan etkilenen Tütün İhisarı İdaresi Müdüriyet-i Umumiyesi 1928 yılında kendi ihtiyacı olan ve büyük bir ithal gideri oluşturan sigara kağıdı üretmek üzere bir kağıt ve karton fabrikası kurma girişiminde bulunmuştur (Dölen, 2015:328-329).

Birinci Sanayi Planı’nda selüloz ve kağıt sanayinin kuruluş yerinin özellikleri belirtilmiş ve yer olarak İzmit önerilmiş olmakla birlikte bu konu yeniden incelenmiştir. İzmit Kağıt Fabrikası’nın temeli I. Kağıt Fabrikası olarak 14 Ağustos 1934’de atılmıştır. Resmi açılışı 6 Kasım 1936’da yapılmıştır (Dölen, 2015:336).

4.8. İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı

1933 raporlarına göre, bazı sanayi kuruluşlarının faaliyete geçtiği, fakat bunların daha geniş alanda ve memleketin hammadde kaynaklarının endüstri mamulleri haline getirilmesinde görev almasının gerektiği vurgulanmıştır. İşte bu maksatla Ekonomi Bakanlığı tarafından hazırlanan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı projeleri 20-24.01.1936 tarihinde Ankara’da toplanan Endüstri Kongresinde tespit edilen esaslara göre Başbakanlığa sunulmuştur. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında hammaddeleri memlekette yetişen veya yetiştirilmesi kısa sürede mümkün olanlar ve bunlara dayanarak kurulan devlete veya milli kuruluşlara ait sanayi kolları devlet kuruluşları olarak yapılandırılacaktı. Tarım endüstrisi de buna dahildir. Bir de bunlardan elde

edilen endüstri mamüllerinin üretim kapasitesi ülkenin ihtiyacı ve tüketimiyle orantılı olacaktır. Halbuki İkinci Beş Yıllık Plandaki hususlar gerek konu, gerekse memlekette uyandıracığı sosyal ve ekonomi hareketler bakımından birinciden çok daha geniştir ve teferruatlıdır. Her iki planda da, daha çok devletçilik ilkesine göre hükümetin koyacağı büyük sermaye ve kuvvetli tekniğe önem verilmiştir. Özel girişimciler için ise teşvik edici mahiyettedir. Buradaki devletçilikten kasıt, devletin ekonomik yönden yol gösterici bir rol oynaması ve kendisinin yapıcılığında özel girişimciye de örnek olmasıdır (İnan, 1989:9-10).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Plan ile yapılması umulan işler seyrinde yürüyordu. Bu da yönetimin yeni planlar yapmasına olanak sunmuştur. Böylece İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmıştır. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı gerek mevzuları, gerekse icap ettirdiği sermaye ve memlekette uyandıracığı sosyal ve ekonomik hareketler bakımından Birinci Beş Yıllık Sanayi Planından daha geniştir (İnan, 1989:4).

Bu plana göre madencilik alanında şark kromlarında Ergani Guleman Krom Madeni, Guleman civarındaki ihtiyat krom yatakları, ferrokrom sanayii, Ergani Bakır Madeni, Artvin (Çoruh) Kvarsları ve Murgul Bakır Madenleri, Simli kurşun ve çinko kompleks cevherleri, tali (antimon, molibden, civa, magnezit gibi) cevherler, demir cevherleri, maden kükürü ocakları alanında Ereğli Taş Kömürü İşletmesi, Kütahya Linyit Havzası İşletmesi, mıntika elektrik santralleri alanında Zonguldak ve Kütahya, ev mahrukatı sanayii ve ticareti ile birlikte toprak sanayii alanında Sivas Cüruf Çimento Sanayii ve Şamot Ateşe Dayanan Malzeme Sanayii, gıda maddeleri sanayii ve ticareti alanında ekmek ve un sanayi ve ticareti, zeytinyağı rafinerisi, yağ ve kuru meyva sanayi ve ticareti, et sanayii, kimya sanayii alanında soda, reçine, afyon, gülyağı, gliserin, yağ hamızları, sabun, petrol, sentetik benzin ve azot sanayii, mihaniki sanayii alanında makine madeni eşya, ölçü sanayi ve ticareti, boru, kalay galvanizli sac teneke sanayii, denizcilik alanında deniz sanayii ve ticareti, su mahsulleri sanayi ve ticareti teklif edilen sanayi teşebbüsleri arasındadır. Birinci plana göre ancak yirmi kadar fabrika tesisi teklif edilmişken, ikinci plana göre kurulacak fabrika ve tesisat sayısı yüzü geçecektir (İnan, 1989:5).

Bu yeni sanayi planında iktisadi bünye ve şartlara uygun olup büyük sermayeye ve teknik kuvvete lüzum gösteren ve hammaddesi tamamiyle içerde yetişen sanayiler ele alınmıştır. Plana göre, ihracata konu madenler elverişli hale getirilecek, böylece

ihraç mallarını kıymetlendirilecek, hem de yeni ihracat kaynakları oluşturulacaktır. Ülkede bol miktarda üretimi yapılan ürünlerin dahilde ve hariçte ticareti elverişli hale getirilerek halkın kazanç sağlaması temin edilecek, kömür havzaları üretimi genişletilerek savunma ve ev yakıtı meselelerinin organize esasları tespit edilecektir. Memleketin enerji ihtiyacının karşılanması amacıyla iki büyük kalorilik elektrik santrali kurularak sanayi tesislerinin ihtiyacı da temin edilmiş olacaktır. Birinci plana göre kurulmakta olan Karabük demir çelik fabrikalarının yarı mamül maddelerini işleyecek fabrikalar kurulacaktır (İnan, 1989:7-8).

Plana alınan konuların çoğu mevcut özel sanayi ve genel iktisadi teşebbüslerin gelişmesine ve yenilerin kurulmasına yardım edecek mahiyettedir. Böylece, devlet kendi sanayiinin iktisadını temin ederken, özel sanayi teşebbüslerinin başarılı olmalarına çalışmaktan da geri kalmamaktadır (İnan, 1989:8).

Türkiye, 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile patlak veren ve kısa bir sürede bütün dünyayı kan ve gözyaşına boğan savaşa girmekten kurtulmuştur. Fakat, meydana gelen savaş nedeniyle olağanüstü savunma harcamalarının artması ve çalışan insanların çalıştıkları alanları bırakarak orduya katılmaları sonuçlarından kaçamamıştır. İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'de 1930'ların egemen olan devletçi sanayi politikasının ve özellikle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanma şansını imkansız kılmıştır (Baydar vd., 1999:158).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

II. Abdülhamid'in iktidarı tamamen ele aldığı dönemde (1880-1907) devletin sanayi yatırımları yerine özel sektöre imtiyazlar tanıdığı, kaynakların daha çok eğitim ve ulaştırma alanlarına aktarıldığı, devlet tarafından yapılan sanayi yatırımının yok denecek düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen arşiv belgelerinden Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyada bir kısım imtiyazlar, muafiyetler ve ayrıcalıklar tanımak suretiyle özel sektörü desteklediği görülmüştür.

II. Abdülhamid'in tahttan inmesinin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devraldığı yeni dönemde (1908-1922) özel sektörü desteklemek için kanuni düzenlemelerin de yapılmasıyla birlikte, özel sektör daha organize bir şekilde devlet tarafından desteklenmiştir. İlk dönemde özel sektöre tanınan imtiyazlar daha derli toplu hale getirilmiştir. Bir önceki dönemden farklı olarak, girişimci eksikliği ve sermaye sorunu gibi iktisadi meseleler daha çok gündemde yer bulmuştur. II. Abdülhamid döneminde özel sektöre imtiyazlar verilirken, imtiyaz verilen kişilerin Osmanlı tebaasından olması zorunlu tutulmaktadır. Buna karşın sonraki dönemde artık yabancı unsurlara da imtiyazlar verilmeye başlanmıştır. Yeni dönemde devletin milli burjuvazi oluşturma çabaları gayet net şekilde görülmektedir. Sermaye sahibi Türklerden bir sınıf oluşturulmaya çalışılarak, özel sektörün desteklenmesi yoluna gidilmiştir. Sürecin devamında, Birinci Dünya Savaşı'na doğru, özel sektörde Türk ve Müslüman unsurlara tanınan destek katlanarak artmıştır. Savaşta ciddi zenginleşen bir kesim olduğu, spekülatif girişimlerin yaygın olduğu bilinmektedir. Ancak özel kesim bu zenginleşmeyi, yani sermaye birikimini sanayi yatırımları yerine; mal fiyatlarının sürekli artacağı beklentisiyle ticari alana aktarmıştır. Bu kesim servetini mala dönüştürerek, daha fazla kâr elde etmeye yönelmiştir.

Ele alınan üçüncü dönemde (1923-1928) ise, Lozan Antlaşması'nın dayatmış olduğu şartlar nedeniyle tamamen açık bir ekonomik sistem uygulanmıştır. Bir önceki dönem ile benzer şekilde milli burjuva oluşturma çabaları devam etmiştir. Yerli burjuvazi yoluyla özel sektörün desteklenerek oluşturulacak yatırımlar aracılığı ile bir iktisadi kalkınma hedeflenmiştir. Bu arada önceki dönemde çıkarılan sanayiye teşvik

kanunları halen yürürlükte bulunmakla birlikte 1927 yılında daha kapsamlı bir sanayiye teşvik kanunu kabul edilmiştir. Yeni bir uygulama olarak devlet eliyle inhisarların (tekellerin) kurulduğu görülmüştür. Öte yandan, Osmanlı döneminde kapitülasyonlar nedeniyle yabancı sermayenin engellenmesinden söz edilemezken; Cumhuriyet döneminde ise, açık ve net şekilde yabancı sermayeye karşı menfi bir tutum yoktur. İzmir İktisat Kongresi'nde bu husus vurgulanarak gerekli şartların yerine getirilmesi şartıyla yabancı sermayeye açık olduğu belirtilmiştir.

Dördüncü alt dönemde (1929-1939) ise, yeni kurulan Cumhuriyet hükümeti özel sektör öncülüğünde sanayileşmenin mümkün olmadığına, sanayi yatırımları için yeterli sermaye birikimi düzeyine ulaşamadığına kesin kanaat getirmiştir. Bir önceki dönemden büyük oranda farklı bir politika izlenmiştir. Dünya Ekonomik Krizi (1929) ile birlikte hükümet önce korumacılık, daha sonra devletçilik politikasına geçiş yapmıştır. Bu geçiş komünist bir idareye değil, özel sektörün tamamlayıcı rol üstleneceği devlet öncülüğünde bir sanayileşme politikasına geçiştir. Yapılan politika değişikliği her ne kadar özel sektörü endişeye sevk etmiş ise de, hükümet özel sektörü tamamen dışlama yerine özel sektörün devlet öncülüğünde ilerleyeceği bir uygulama alanına geçmiştir. Devlet eliyle yapılan yatırımlar ile özel sektör piyasaya açılma imkânı bulmuştur. Bu dönemde devlet bir yandan dış borçlanma yoluna gidip finansman desteği alırken, diğer yandan yabancı sermayeye etki alanı açmamıştır. Nitekim, uluslararası iktisadi konjonktür yabancı sermaye yatırımlarının azalmasına neden olmuştur.

Osmanlı-Türk ekonomisinin yaklaşık 60 yıllık bir sürecinin karşılaştırıldığı bu çalışmada, hiçbir dönemde özel sektöre karşı menfi bir tavır alınmamış ve tamamen kısıtlanmamıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizi'ne kadar incelenen ilk üç dönemde (1180-1928) özel sektöre devletten mümkün olduğu kadar destek sağlanmıştır. Son dönemde (1929-1939) yaşanan büyük bunalımın etkisi ve bir önceki dönemden beklenenin karşılanmaması nedeniyle de devlet özel sektöre olan desteğini azaltma eğilimine girmiştir. İlk iki dönemde özel sektör aracılığı ile sanayi yatırımları yapılmıştır. Üçüncü dönemde özel sektör öncülüğünde bir sanayileşmenin gerçekleşmeyeceği kanaatine varılması üzerine son dönemde devlet öncülüğünde sanayi yatırımlarına girilmiştir. Bu amaca yönelik hazırlanan beş yıllık sanayileşme planları

ile istenen yatırımlar, araya giren İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) nedeniyle bir kısım gecikmelere uğramıştır.

II. Abdülhamid-II. Dünya Savaşı (1876-1939) arası dönemde verilen imtiyazlar, sağlanan teşvikler ve uygulamaya konulan sanayi planlarına rağmen sanayileşme ve kalkınma hamleleri yoluyla arzu edilen milli bir burjuvazinin oluşturulamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- ALTIPARMAK Aytekin; (2002), “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiinin Gelişimi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:13, S.:35-59.
- BAYDAR Oya, DİNÇEL Gülay, BERKTAY HACİMİRZAOĞLU Ayşe; (Nisan 1999), **75 Yılda Çarklardan Chiplere**, Türkiye İş Bankası, Birinci Baskı, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Âmedî-i Divan-ı Mukavelat d.13, s.8-11.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Âmedî-i Divan-ı Mukavelat d.2, s.25-28.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Âmedî-i Divan-ı Mukavelat d.7, s.244-246.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Âmedî-i Divan-ı Mukavelat d.2, s.51-52.
- BİRECİKLİ İhsan Burak; (Kış 2018), “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, **Akademi Bakış Dergisi**, Sayı:3, Sayfa:211-226.
- BORATAV Korkut; (1989), **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- BORATAV Korkut; (Şubat 2006), **Türkiye’de Devletçilik**, İmge Kitabevi, İkinci Baskı, İstanbul.
- BÜLBÜL Yaşar; (2010), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları**, Birinci Baskı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul .
- CAN Bilmez Bülent; (2010), **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul.
- DAMLIBAĞ Fatih; (2012), “Osmanlı Devletinde Sanayi Finansman Metodu olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı:2, Sayfa:199-224.
- DAMLIBAĞ Fatih; (2014), “Buz Sanayii Örneğinde Osmanlı İmtiyaz Sistemi”, **İktisat Fakültesi Dergisi**, Sayı:2014/2, Sayfa:45-87.
- DAMLIBAĞ Fatih; (2014), “Osmanlı Sanayisinde Vergi Muafiyetleri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:35/Bahar, Sayfa:65-88.
- DAMLIBAĞ Fatih; (2015), “Osmanlı Sanayiindeki Rekabet Düzenlemesi”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı:2015/1, Sayfa:79-106.
- DEMİRBILEK Sinan; (Bahar 2012), “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı:XII/24, Sayfa:203-232.

- DÖLEN Emre; (2015), **Dünyada ve Türkiye’de Kağıtçılığın Tarihçesi**, Birinci Baskı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı ile SEKA Kağıt Müzesi Yayınları, Kocaeli.
- DUMRUL Cüneyt ve DUMRUL Yasemin; (2014), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme”, **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Sayı:23, Sayfa:146-170.
- DURMAN Mustafa, ÖNDER Hüseyin; (2006), **Sanayileşme Sürecinde Teşvikler**, Alfa Aktüel Yayınları, Birinci Baskı, Bursa.
- ELDEM Vedat; (1970), **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ELMACI Mehmet Emin; (2005), **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Kitabevi, İstanbul.
- ERDEM Ekrem; (Temmuz-Aralık 2016), “Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri”, **Ercisey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:48, Sayfa:17-44.
- ERTAN Temuçin Faik; (Ekim 2010), **Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları**, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- EŞİYOK Bayram Ali; (2010), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”, **Mülkiye Dergisi**, Sayı:266, Sayfa:67-108.
- GENÇ Mehmet; (2014), **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, Onbirinci Baskı, İstanbul.
- GÜVEMLİ Oktay ve KARAYAMAN Mehmet; (Temmuz 2017), “Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu ve Gelişmesi”, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, Sayfa:6-50.
- İHSAN Ahmed ve Şürekası; (1925), **Uşakda Tesisi Mukarrer Şeker Fabrikasının Projesidir**, İstanbul.
- İNAN Afet; (1989), **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İstatistik Umum Müdürlüğü; (1937), **Tarım İstatistikleri 1928-36**, Yayın No:93, Mehmet Hasan Matbaası, Ankara.

- KARAL Enver Ziya; (1983), **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907**, Sekizinci Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara .
- KASALAK Kadir; (Aralık 2012), “Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:27, Sayfa:65-79.
- KEYDER Çağlar; (1982), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Birinci Baskı, Yurt Yayınları, Ankara.
- KORALTÜRK Murat; (2002), **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)**, Birinci Baskı, Denizler Kitabevi, İstanbul.
- KUNT Metin, AKŞİN Sina, FAROQHİ Suraiya, TOPRAK Zafer, YURDAYDIN Hüseyin Gazi ve ÖDEKAN Ayla; (Ocak 2014), **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cem Yayınevi, Onikinci Baskı, İstanbul.
- KURMUŞ Orhan; (2007), **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Yordam Kitap, İkinci Baskı, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S.; (2013), **Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖKÇÜN Ahmet Gündüz; (1971), **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz; (1981), **Türkiye İktisat Kongresi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara.
- ÖKÇÜN Ahmet Gündüz; (1983), **Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922**, Birinci Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÖKÇÜN Ahmet Gündüz; (1984), **Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara.
- ÖNSOY Rıfat; (1984), “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası”, Hacettepe **Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayfa:5-12.
- ÖZER M. Halis; (2014), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında İş Bankası’nın Rolü”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:69 (2), Sayfa: 351-377.

- ÖZTÜRK Ali İhsan; (2010), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İmtiyaz Usulüyle Yürütülen İstanbul Belediye Hizmetleri**, Kültür A.Ş. Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- PAMUK Şevket; (2014), **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Beşinci Baskı, İstanbul.
- PAMUK Şevket; (2014), **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, Dokuzuncu Baskı, İstanbul.
- PAMUK Şevket; (2015), **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Beşinci Baskı, İstanbul.
- PARKER Selwyn; (2009), **Büyük Çöküş**, Çev: Burcu Çekmece, Birinci Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- QUATAERT Donald; (2013), **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul.
- SEMİZ Yaşar; (2014), "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:35, Sayfa:217-244.
- ŞANDA Hüseyin Avni; (1967), **Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri (1860-1918)**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- TEKELİ İlhan ve İLKİN Selim; (Ocak 2009), **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- TEZEL Yahya Sezai; (Ağustos 2015), **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- TOKGÖZ Erdi; (2018), "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Dünya Ekonomisinde Değişen Dengeler", **Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:13, Sayfa:7-28.
- TOPRAK Zafer; (Aralık 2012), **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- TÜRKDOĞAN Orhan; (2009), **Türk Sanayi Toplumu**, İkinci Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- YAKTI Özlem ve ÜNLÜ SOYLU Perihan; (Bahar 2011), "İktisadi Kalkınma Yolunda Öncü Bir Danışma Organı: Ali İktisat Meclisi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:47, Sayfa:677-700.
- YILMAZ Celali; (2011), **Osmanlı Anonim Şirketleri**, Birinci Baskı, Scala Yayıncılık, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Ahmet FIRAT
Doğum Yeri ve Tarihi : Aşkale 03.03.1983

Eğitim Durumu

Önlisans Öğrenimi :Atatürk Üniversitesi Bayburt Meslek Yüksek Okulu Dış Ticaret Bölümü (2000-2002)
Lisans Öğrenimi :İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü (2002-2005)
Yüksek Lisans Öğrenimi :Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı (2014-2019)
Bildiği Yabancı Diller :İngilizce

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar :Muş Adliyesi (Zabıt Kâtibi 2005-2009)
Bayburt Adliyesi (Zabıt Kâtibi 2009-2018)
Aşkale Adliyesi (Yazı İşleri Müdürü 2018-devam ediyor)

İletişim

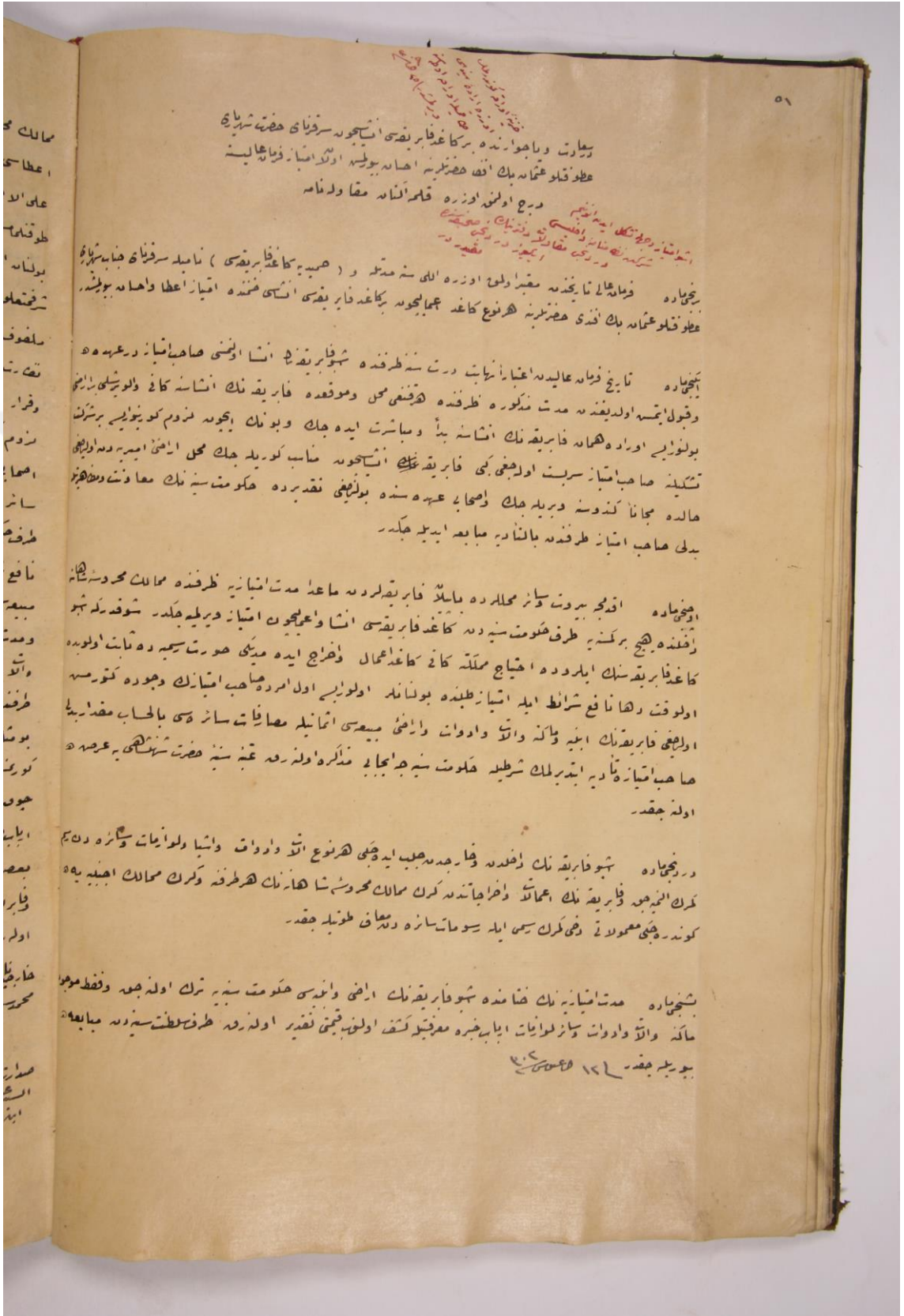
Telefon :0506 459 67 04
e-posta Adresi :ab103055@gmail.com

Tarih : 29/05/2019

EKLER

Ek 2. Serkurenay-ı Hazret-i Şehriyatı Osman Bey'e Tanınan İmtiyaz

بصارت و باجوانده بر کاغذ فایزعی اشخونه سرزای حضرت شریک
عظوقاقو عثمانه بک آف حضرت بره احسانه بولسه اولد اصابه فزاهالیته
درج اولمزه اوزره قاهره لسانه مقاولنامه

بصارت و باجوانده بر کاغذ فایزعی اشخونه سرزای حضرت شریک
عظوقاقو عثمانه بک آف حضرت بره احسانه بولسه اولد اصابه فزاهالیته
درج اولمزه اوزره قاهره لسانه مقاولنامه

بصارت و باجوانده بر کاغذ فایزعی اشخونه سرزای حضرت شریک
عظوقاقو عثمانه بک آف حضرت بره احسانه بولسه اولد اصابه فزاهالیته
درج اولمزه اوزره قاهره لسانه مقاولنامه

بصارت و باجوانده بر کاغذ فایزعی اشخونه سرزای حضرت شریک
عظوقاقو عثمانه بک آف حضرت بره احسانه بولسه اولد اصابه فزاهالیته
درج اولمزه اوزره قاهره لسانه مقاولنامه

بصارت و باجوانده بر کاغذ فایزعی اشخونه سرزای حضرت شریک
عظوقاقو عثمانه بک آف حضرت بره احسانه بولسه اولد اصابه فزاهالیته
درج اولمزه اوزره قاهره لسانه مقاولنامه

بصارت و باجوانده بر کاغذ فایزعی اشخونه سرزای حضرت شریک
عظوقاقو عثمانه بک آف حضرت بره احسانه بولسه اولد اصابه فزاهالیته
درج اولمزه اوزره قاهره لسانه مقاولنامه

بصارت و باجوانده بر کاغذ فایزعی اشخونه سرزای حضرت شریک
عظوقاقو عثمانه بک آف حضرت بره احسانه بولسه اولد اصابه فزاهالیته
درج اولمزه اوزره قاهره لسانه مقاولنامه

ممالک
اعطای
عی
طوق
بولسا
شخصه
ملفوظ
تفت
وقار
زوم
اصحاب
ساز
طرفه
نافع
مبصر
و مدت
وان
طرفه
بوسا
کوی
جوی
ایبان
بعض
فایز
اول
خارج
محرر
صدر
ای

Ek 5. 1908-1922 Döneminde Osmanlı'da Kurulan Anonim Şirketler

S.No	Şirket Adı	Kuruluş Amacı	Kuruluş Tarihi
1	İttihat Değirmencilik Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Ayvansaray'da buhar ile çalışan değirmen satın alarak genişletmek ve zahire ticaretiyle iştigal etmek.	30 Temmuz 1910
2	İttihat Seyri Safain Anonim Osmaniye Şirketi	Osmanlı ve yabancı sahillerinde taşımacılık yapmak.	7 Ağustos 1911
3	Milli İhtiyat Hayat Sigorta Osmanlı Anonim Şirketi	Her türlü sigorta işlemleri yapmak.	15 Şubat 1912
4	Uhuvvet-i Osmaniye Halı Anonim Şirketi	Halı, kilim ve diğer malların ticaretiyle meşgul olmak.	10 Ağustos 1909
5	İzmir İhracat ve İthalat Anonim Şirketi	İzmir'de dış ticaret, ithalat ve ihracat komisyonculuğu ile uğraşmak.	29 Mart 1917
6	İzmir Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi	Pamuk üretimi ve ticareti.	13 Ocak 1912
7	İstanbul Bankası	Her tür bankerlik, ticaret ve inşaat işleri yapabilmek.	5 Temmuz 1911
8	İstanbul Emlak Şirket-i Osmaniyesi	Kışla ve Talimhane arsasının inşasını yapmak, kendi adına taşınmaz mallar alıp kiralamak, satmak.	14 Mayıs 1914
9	Eskihisar Sun'i Porland Çimentoları ve Su Kireci Anonim Şirketi	Suni porland çimentoları ve su kireci ve tuğla, kiremit ve boru, karo vb. inşaat malzemesi yapımı için fabrika kurmak ve işletmek.	30 Mayıs 1911
10	Dersaadet Menba Suları Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul ve civarında mevcut bilinen kaynaklardan bilimsel sağlıklı yöntemlerle, özel kaplar içinde İstanbul'a su nakletmek ve satmak.	26 Eylül 1916
11	Eşya-yı Askeriyye Anonim Şirketi	Subaylara özgü eşyayı peşin veya taksitle satmak ve her nevi komisyonculuk yapmak.	8 Nisan 1914
12	Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Şirketi	Her nevi ticaret ve sanayiye ilişkin işlemlerle uğraşmak, imalathane ve fabrika kurmak ve idare etmek.	10 Eylül 1916
13	İtibar-ı Mali Osmanlı Anonim Şirketi	Mali, ticari, sınai, madeni ve menkul mallara ilişkin tüm işlemler ile inşaat araçları, nakliyat, şimendifer, gemicilik, limanlar işletmeciliği yapmak.	16 Mayıs 1910

14	Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Anonim Şirketi	Ahşap, demir malzeme imali, orman satışı ve düzenlenmesi.	14 Nisan 1917
15	Ekonomik Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi	Her nevi besin maddesi, erzak, ev eşyası ve her tür mal ve eşya ticareti.	14 Aralık 1918
16	Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi	Her tür teminat üzerine borç verme ve bütün banka işlemleri.	1 Kasım 1916
17	Altun Yapağı Osmanlı Anonim Debbagat Şirketi	Dericilik.	28 Haziran 1911
18	Emvalı Gayrı Menkule ve İkrizat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	Şehir ve kasabalardaki arsaların ve evlerin ipoteği karşılığı borç vermek.	3 Nisan 1915
19	Anadolu Tedkikat-ı Smaiy ve Ticariye Şirketi	Anadolu'da gerekli olan şirketleri kurmak veya kurulan şirketlere ortak olmak.	25 Haziran 1910
20	Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi	Hububat, tiftik, koyun, yapağı yün, deri, afyon ve benzeri ürünleri alıp satmak, bu maddeleri üzerine komisyon işlemleri yapmak.	28 Eylül 1915
21	İntibah Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Manifaturacılık.	13 Nisan 1915
22	İncir Anonim Şirketi	Komisyonla incir alıp satmak.	13 Temmuz 1913
23	İnşaat Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Her türlü inşaat işlerini üstlenmek, sanayi, ticari ve mali işlemler yapmak.	14 Ekim 1911
24	Ankara Milli Mensucat Anonim Şirketi	Her tür mensucat, iplik boya vb maddelerin hazırlanması için tesis açmak, mensucat için yün, tiftik vb maddelerin ticaretiyle uğraşmak.	8 Ocak 1917
25	Ayyıldız Çimento Osmanlı Anonim Şirketi	Çimento, su kireci ve tuğla gibi inşaat gereçleri üretmek.	21 Ağustos 1917
26	Aydın Kooperatifi İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi	İncir ürününü bilimsel yöntemlerle hazırlamak, ülke içinde ve dışında satmak.	30 Ekim 1915
27	Aydın İncir ve Himayei Zurra Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir'de yetişen incir ve bütün tarım ürünleri için ticari işlemlerde bulunmak, taşınır-taşınmaz mallar ve rehinler karşılığında borç vermek, bütün banka işlemleriyle iştigal etmek.	18 Kasım 1912
28	Balcı Kardeşleri Anonim Ticaret Şirket-i Osmaniyesi	Her tür ticari işlemler ile iştigal etmek, fabrika ve imalathane açmak, müteahhitlik yapmak.	31 Mart 1912

29	Birinci Osmanlı Numunei Terakki Ziraat Anonim Şirketi	Bir numune çiftliği kurarak iyi cins sağmal hayvanların çoğalması ve bilimsel yöntemlerle süt üretiminin ve ziraatın geliştirilmesi.	31 Mart 1912
30	Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi	Dokumacılık.	13 Temmuz 1910
31	Boğaziçi Beykoz Parkı Osmanlı Anonim Şirketi	Koru'yu müstemilatıyla birlikte işletmek.	21 Ekim 1913
32	Buldan Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi	Aydın'ın Buldan kazasında dokumacılıkla uğraşan esnaf ile iş yapmak, bütün ticari işlemlerle uğraşmak.	26 Mart 1910
33	Beyoğlu Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi	Her tür moda ve elbiseyle ilgili maddelerin ticaretiyle uğraşmak.	21 Mart 1912
34	Beyrut Klüp ve Gazino Osmanlı Anonim Şirketi	Beyrut'ta kulüp, gazino, bahçe ve koşu yerleri açmak, işletmek.	28 Nisan 1917
35	Büyükada Levazım-ı İnşaiye Anonim Osmanlı Şirketi	İnşaat malzemeleri, yakacak, hububat, yiyecek ve içecek ticaretiyle uğraşmak.	7 Mart 1915
36	Büyükada Yat Kulübü Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Sirkler, kulüpler, oteller, lokantalar ve benzeri kurumlar açmak ve işletmek, deniz gezileri, sporları teşvik etmek için gerekli araçları tedarik etmek.	19 Şubat 1917
37	Büyük Şark Manifatura-Moda-Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi	Her tür manifatura ve moda ile ilişkin işye ticareti yapmak.	18 Nisan 1911
38	Paşabahçe Kiremid ve Tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi	Paşabahçe'de İncirköyü'ndeki tuğla fabrikası ve sınırları belirli araziye sahiplerinden alarak işletmek, kiremit, tuğla ve benzeri ürünleri alıp, satmak.	25 Eylül 1910
39	Ticaret-i Osmanlı Anonim Şirketi Umumiyesi	Tıbbi maddeler ve benzeri eşyayı üretmek için fabrikalar kurmak, satın almak.	25 Ocak 1912
40	Ticaret ve İtibar-ı Umumi Bankası	Her tür bankerlik, ticari ve sınai işlemler yapmak, taşınır-taşınmaz mallar karşılığında borç vermek.	1 Mart 1917
41	Tedkikat-ı Madeniye ve Sınaiye Osmanlı Anonim Şirketi	Ticaret, sanayi, maliye, ziraat ve denizcilik, bayındırlık ve belediyeye ilişkin konularla ilgilenmek, buna ilişkin şirketler kurmak.	4 Mart 1914
42	Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi	Merkezi İzmit'te olmak üzere her türlü ticare işlemlerle uğraşmak.	1 Temmuz 1916

43	Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası	Her tür mali, ticari, zirai ve madeni işler yapmak.	27 Ağustos 1910
44	Terakki-i Sanayi Türk Anonim Şirketi	Kuyumculuk, dökmeçilik ve tornacılık sanayiine ait her tür organizasyonu yapmak ve sanatlara ilişkin fabrikalar kurmak ve yin ebunlara ait her tür araç, gereç ve eşyayı imal etmek, alıp satmak.	28 Ağustos 1917
45	Türkiye Milli Bankası	Ticaret ve sanayiın gelişmesine, madenlerin işletilmesine ve çıkarılmasına hizmet eden işlerin uygulanması, menkul ve gayri menkul teminat karşılığında borç vermek dahil tüm bankacılık işlemlerini yapmak.	13 Nisan 1909
46	Teşebbüsat-ı Sınaiye Anonim Şirketi	Her tür dokunmuş ya da dokunmamış pamuk, ipek ve yün boyamak ve hür tür dokuma üretimi için fabrikalar kurmak ve bunlara ilişkin ticari eşlemlerle uğraşmak.	26 Temmuz 1917
47	Teşebbüsatı Madeni ve Sınaiye Osmanlı Anonim Şirketi	Maden, taş ocakları ve maden suları arama ruhsatı ve imtiyazı elde etmek, bu madenleri işletmek, alıp satmak, fabrikalar kurmak, yönetmek.	9 Haziran 1917
48	Tenmiye-i Sermaye Osmanlı Anonim Şirketi	Her tür ticari işlemi yapmak ve bayındırlık işlerine ilişkin imtiyazlar almaya girişmek.	20 Mayıs 1910
49	Cebel-i Lübnan Su Osmanlı Anonim Şirketi	Nehrü's-salib ve Nebäu'l-asel sularını akıtmak ve Cebel-i Lübnan ile diğer yerlerde kamu yararına işler yapmak.	20 Şubat 1912
50	Çimentodan Tuğla ve Bircümle Levazımı İnşaiye İmaline Mahsus İsterea Osmanlı Anonim Şirketi	Bütün inşaat malzemelerini üretmek ve bununla ilgili her tür ticari işlemlerle uğraşmak.	1 Nisan 1912
51	Hamız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi	Karbon asit fabrikasını kurmak ve işletmek ve ileride oksijen ve maden suları üretim satmak.	28 Temmuz 1910
52	Hicaz Demiryolu Kooperatif Osmanlı Bakkaliye Şirketi	Hicaz Demiryolu hattında çalışan memurların erzak ve gıda maddeleri tedariki konusunda karşılaştıkları güçlükleri gidermek, bu malları daha nefis ve ucuza sağlamak.	15 Ekim 1916
53	Hüdavendigâr Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi	Bursa'da sahillerde ticari eşya ve yolcu taşımacılığı için vapur işletmek.	7 Nisan 1911

54	İstanbul Peynirci Teavün Osmanlı Anonim Şirketi	Peynir ve benzeri maddelerin ticaretiyle uğraşmak.	20 Ocak 1912
55	İstanbul Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Osmaniye Şirketi	Ticaret, ziraat ve sanayi işleriyle uğraşmak, yol ve geçitler inşaatını üstlenmek, ormanlar ve ağaç dikimi yapılması, arazi sulaması, bataklıkların kurutulması, kiralama yoluyla çiftlik işletmek, fabrikalar kurmak, yönetmek.	13 Ağustos 1910
56	Suriye-Beyrut ve Haleb Vilayetleri Cam-Billur Fabrikaları Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Her tür züccaciye maddeleri üretilmek üzere fabrikalar kurmak ve yönetmek.	11 Mart 1912
57	Şark İttihad Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi	Doğu'da tiyatro ve sinemalar yapmak, yönetmek, bunlara ait maddeleri üretmek, bunların ticaretiyle uğraşmak.	7 Temmuz 1917
58	Şark İplik ve Mensucat Sanaat Şirketi	Dokumacılık.	30 Eylül 1915
59	Şirket-i Ticariye Sınaiye ve Maliye	Teminatlı, teminatsız, taşınır, arsa ve taşınmaz mallar karşılığında kişilere ve kamu kuruluşlarına borç para vermek, nakil araçları ve her türlü sanayi kuruluş oluşturmak.	31 Ağustos 1913
60	Sadrlar Ticaret Anonim Şirketi	Kantariye eşyası, yapağı, tiftik, deri, koyun ve diğer maddelerin alım satımını yapmak.	30 Mayıs 1917
61	Taş Ocakları Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyesi	Çatalca Kabakça istasyonuna yakın yerlerdeki malta taşı ocaklarını işletmek.	13 Mayıs 1911
62	Trabzon Tuğla ve Kiremit Anonim Şirketi	Tuğla, kiremit, çimento ve bütün topraktan yapıma eşyalar üretmek, satmak.	26 Nisan 1910
63	Matbuat Acentesi Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyesi	Yayınlanan ulusal ve yabancı gazeteleri satmak, basın ve matbaacılıkla ilgili her türlü işlemleri yapmak.	23 Ekim 1911
64	Osmanlı İttihad Saraçlık Anonim Şirketi	Saraçlığa ait maddeleri üretmek, almak, satmak.	26 Aralık 1911
65	Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası	Kurucuları arasında devletin de bulunması nedeniyle devletin resmi ve milli bankası haline gelen bu bankanın kuruluş amacı bütün başka işleriyle meşgul olmak.	24 Mart 1916
66	Osmanlı İktisad-ı Milli Anonim Şirketi	Borç alıp vermek, gerektiğinde mali, ticari, sınai, madeni bütün taşınır ve taşınmaz mallarla ilgili işlemler ile uğraşmak.	30 Kasım 1911

67	Osmanlı Anadolu Ticaret Şirketi	Hurda kordela, attarcılık, iplik işlemleri, manifatura ve benzeri şeylerin toptan ve perakende alım satımıyla meşgul olmak.	12 Temmuz 1911
68	Osmanlı Anonim Lastik Şirketi	Yabancı ülkelerden lastik, kauçuk ürünleri satın almak, satmak, fabrika kurmak, yönetmek, iç ve dış komisyonculuk yapmak.	23 Mayıs 1916
69	Osmanlı Anonim Şirket-i Müteşebbisesi	Taşınmaz mallar alım satımına aracılık, rehin ve diğer teminat karşılığında kredi vermek, her türlü bayındırlık, sanayi ve ziraat işleriyle uğraşmak.	19 Ekim 1911
70	Osmanlı İp ve Keten Eşya Şireti	İp, sicim ve halat türleri ile kanaviçe dikiş ve ketenden her tür eşya üretimine mahsus bir fabrika kurmak ve yönetmek.	5 Haziran 1911
71	Osmanlı Ticaret Bankası	Her türlü bankacılık işlemlerini görmek.	24 Haziran 1911
72	Osmanlı Teşebbüsat-ı İktisadiye Anonim Şirketi	Üçüncü şahıs veya tüzel kişilerle ortaklaşa çiftlik, orman, arsa ve diğer taşınmazları kiralamak, inşa etmek, bayındırlık işleriyle uğraşmak.	12 Ağustos 1917
73	Uşak Necm-i Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Her tür erzak, ticari eşya ve dokuma alım satımıyla uğraşmak.	17 Mayıs 1917
74	Filistin Ticaret Bankası	Bütün banka işlemleri, ticaret, ziraat, sanayi ve bayındırlığa ilişkin bütün konularla uğraşmak.	2 Şubat 1910
75	Kazmirciler Melbusat Osmanlı Anonim Şirketi	Elbise imal etmek, satma, elbisecilik ve giyim üzerine her tür ticari işlemlerle iştigal etmek.	16 Haziran 1915
76	Karaman Milli Bankası	Her türlü kredi işlemlerini yapmak.	18 Nisan 1915
77	Kastamonu Milli Ticaret Anonim Şirketi	Ticaret, sanayi ve nakliye ile iştigal etmek.	20 Şubat 1917
78	Koru ve Yalova Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi	Bütün Yalova hamamları başta olmak üzere oteller, gazinolar, ılıca ve deniz hamamlarını urmak, yönetmek, kiralamak.	25 Temmuz 1912
79	Kozlu Kömür Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi	Maden kömürü ticaretiyle meşgul olmak.	27 Ocak 1914
80	Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi	Bakkallığa ilişkin eşyayı alıp satmak.	20 Kasım 1916
81	Konya Kantariye Osmanlı Anonim Şirketi	Ticarete ilişkin her tür işlemleri yapmak, fabrika ve imalathane açmak.	30 Ağustos 1917

82	Konya Mensucat ve Emti'a Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi	Şayak (bir tür kumaş) fabrikası kurmak, yerli malın sürümünü temin etmek.	18 Nisan 1914
83	Kayseri Milli İktisad Anonim Şirketi	Köylü ve tüccarın elindeki hububat, yün ve kitre (geven özsuğu) gibi maddelerin alım, satımı ve taşınması.	11 Temmuz 1916
84	Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi	Kağıt ve matbaacılıkla ilgili bütün ticari ve sınaı işlemleri yürütmek.	20 Ağustos 1917
85	Milli İdhalat Kantariye Anonim Şirketi	İçeriden ve dışarıdan kantariye ve bakkaliye eşyası alıp satmak, bu maddeler üzerine komisyon işlemleri yapmak.	6 Eylül 1916
86	Levazımat-ı Umumiye-i Beytiye Anonim Osmanlı Şirketi	Ev ihtiyaçlarına ilişkin bütün malları alıp satmak ve bunları üretmek.	7 Aralık 1914
87	Manifatura Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi	Her tür dokuma imali için sanayi kuruluşları kurmak.	30 Aralık 1913
88	Mehmet ve Ahmet Abud Müessesat-ı Milli Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Her tür ticaretle iştiğal etmek, ticarethaneler satın almak veya onlarla işbirliği yapmak.	9 Kasım 1916
89	Mensucat Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi	Manifatura ticareti yapmak, mensucat imali için sanayi kuruluşları kurmak.	26 Ekim 1911
90	Mütekaidin-i Askeriye Ticaret Anonim Şirketi	Ticaret, sanayi ve bayındırlığa ilişkin her tür işle uğraşmak, ücretli okullar açma, öğretimde bulunmak.	18 Eylül 1913
91	Mebde-i Servet Anonim Osmanlı Ticaret Şirketi	Ticari kuruluş/müşteriler arasında aracılık yapara veresiye işlemlerine devam etmek, ticari eşya ve dokuma alım satımıyla uğraşmak.	29 Ekim 1913
92	Mermer Taşı Osmanlı Anonim Şirketi	Taş fabrikası işletmek, hammadde hazırlamak ve mermer taşı ticaretiyle uğraşmak.	10 Ocak 1913
93	Maadin Osmanlı Anonim Şirketi	Her türlü maden, maden suları ve taş ocakları işletmek, her tür cevher ve madeni alıp satmak.	1 Mart 1911
94	Maadin-Cevahir ve Mevaddı Madeni Anonim Osmanlı Şirketi	Maden, maden suları ve taş ocakları işletmek, bu madenlerin ticari ve sınaı işlerini yapmak.	23 Haziran 1910
95	Milli Aydın Bankası	İncir üreticilerine borç vermek, incir üretimi ve satışına dair mali işlemleri yapmak.	18 Temmuz 1914
96	Memaliki Osmaniye'de Ticaret ve Sanayi ve Zıraat Milli Şirketi	Tanışır ve tanışmaz malların sınaı ve ticari işlemleri ile bayındırlık işlemlerini yapmak.	22 Temmuz 1909

97	Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi	Buharla çalışan otobüs, kamyon, otomobil işletmek, kara ve deniz yoluyla ev eşyaları taşımacılığı yapmak.	5 Şubat 1916
98	Vesait-i Nakliye Osmanlı Anonim Şirketi	Buhar ve yelken gemileri yaparak deniz, göl, nehir ve kanallarda işletmek, deniz ve karar taşımacılığı, kömür ticareti yapmak.	3 Ekim 1916
99	Hilal Osmanlı Anonim Vapur Şirketi	Vapur işletmek, deniz taşımacılığı yapmak.	26 Mart 1911
100	Yeni Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniye	Tarım ve sanayi ürünlerini satmak, ticari mallara karşılık avans vermek.	4 Ocak 1917
101	Ticaret-i Berriye ve Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi	Deniz, göl, nehir ve kanallarda buhar ve yelkenli gemilerle yolucu ve eşya taşımacılığı yapmak, maden kömürü ocaklarını işletmek.	25 Ekim 1917
102	Duhan Osmanlı Anonim Şirketi	Tütüne ilişkin tarım ve ticari işlemler ve ihracatla uğraşmak amacıyla şirketler kurmak.	30 Ekim 1917
103	Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi	Hanımlara özgü bütün eşyayı üretmek, satmak, dikişe ilişkin hür tür işi yerine getirmek.	18 Ekim 1917
104	Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi	Her cins dokuma ve diğer sanayi ürünleri fabrikaları işletmek.	12 Kasım 1917
105	Mustafa Şamlı Mahdumu Müessesatı Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Ticarette uğraşmak, fabrika ve imalathaneler açmak, ithalat ve ihracat komisyon işlemleri yapmak.	6 Mayıs 1917
106	Manisa Bağcılar Bankası	Üzüm ticaretiyle bağların ıslah edilmesine ait işlemleri yapma, bağ sahiplerine borç vermek.	27 Kasım 1917
107	Milli İnşaat-ı Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi	Demir ve ahşap gemi ve bunlara gerekli makine inşa etmek, tamirleri için fabrika kurmak.	23 Ekim 1917
108	Milli Mensucat Anonim Şirketi	İplik imal ve mamul ipli satın almak, her türlü kumaş dokumacılığıyla uğraşmak.	19 Haziran 1917
109	Yerli Çimentoları Osmanlı Anonim Şirketi	Çimento fabrikaları kurmak, yönetmek.	12 Eylül 1917
110	Türkiye Milli Sigorta Şirketi	Hayat, yangın ve ulaşım üzerine işlemlerde bulunmak.	30 Aralık 1917
111	Konya Emtia-i Umumiye İkbaliye Osmanlı Anonim Şirketi	Ticarete ilişkin her tür işle uğraşmak, fabrika ve imalathaneler açmak.	21 Kasım 1917

112	Yerli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	Aba, şayak ve benzeri yün ve pamuk dokuma üretmek, satmak.	22 Aralık 1917
113	Orman İşletme Şirketi	Ormancılık ve tahta sanayine ilişkin bütün işlemler ile meşgul olmak.	23 Aralık 1917
114	İncirli Çiftlik-İmarat ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi	İkamete mahsus haneler, mağaza, depo ve benzerleri inşasıyla uğraşmak.	1 Ocak 1918
115	Sanayi-i Madeniyye ve Makine İnşaatı Anonim Şirketi	Bütün maden sanayi, gemi tamiri ve çeşitli makine inşaatıyla uğraşmak.	5 Ocak 1918
116	Milli Orman ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi	Ormancılık yapma, fabrikalar kurmak, kereste ve kağıt üretimi yapmak.	9 Ocak 1918
117	Türk İlanat ve Neşriyat Anonim Şirket-i Umumiyesi	Her türlü ilan işlerini yapmak, dergi, gazete, kitap yayınlamak ve ilan etme, kağıt depoları kurmak.	9 Ocak 1918
118	Altınyıldız Osmanlı Anonim Şirketi	Yün, tiftik, pamuk, ipek ve bunlardan karışık dokumalar üretimi için fabrika kurmak.	12 Ocak 1918
119	Konya Emtia-i Umumiye Saadet Osmanlı Anonim Şirketi	Ticarete ilişkin her türlü işle uğraşmak, fabrika ve imalathane kurmak.	16 Ekim 1917
120	İslah ve Terakkiyi Ziraat Şirket-i Osmaniyesi	Ziraat araç ve gereçleri getirerek satmak, bunları üretmek için fabrika kurmak.	2 Şubat 1918
121	İzmir İmarat ve İnşaat Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi	Gerekli yerlerde denizi doldurmak, rıhtım inşa etmek, bataklıkları kurutmak, ülkenin imarına ilişkin işlemlerle meşgul olmak.	7 Şubat 1918
122	Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi	Her tür sigorta, müşterek sigorta ve mükerrer sigorta işlemlerini yapmak.	14 Şubat 1918
123	Haliç Vapurları Şirketi	Haliç'te vapur işletmek.	2 Aralık 1909

Kaynak: Celali Yılmaz, "Osmanlı Anonim Şirketleri", İstanbul: Scala Yayıncılık, 2011, s.75-423.